

DIARIO DE MALLORCA 1901¹

(Colaboracion)

Viernes 12 de Abril 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

Gandesa, 8 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: li vaig prometre enviarli qualque nova de lo que veuría, si me quedava lleguda, durant aqueixa excursió filològica que comens per l'antich reyne de València comensant per la diocesi de Tortosa. Vaig ara a atenyer lo que li vaig prometre. Si li agrada'l frit, el trega a-n els lectors del *Diari*, y, si no, que'el *tir dalt la teulada*, com les rondayes xereques.

Donchs, embarcat díe 2 amb el *Bellver*, amb una mar de reys y sense res de mareig, arribarem a Barcelona die 3, aont vaig trobar el mateix troy y bogiot de sempre: tranvíes eléctrichs y de sanch per un vent, cotxos y tartanes per l'altre, taringues de carretots estibats de concert a dreta y esquerra, y rierades de gent sense atura y per ont se vulla, qui un no sap d'ont surt. Alló es un altre món, a redols més bo, a redols mes dolent qu'el nostro.

Vaig veure D. Ramon Picó i Campamar, l'eminent poeta, gloria de Pollença y de les lletres catalanes. Li vaig lletgir el projecte que duym entre mans del diccionari de la llengua materna, y li agradá ferm, y s'oferí a treballarhi fins allá ont les moltes feynes que té, le hi permetran.

Feya uns vint y dos anys qu'havia vist de rempellada *Santa Maria del mar*, y ja no m'en recordava. Hi vaig entrar y la'm vaig mirar de prim conte. ¡Vaja quina iglesia mes preciosa! ¡Es una verdadera

¹ Aplech d'articles publicats demunt Diario de Mallorca (Abril-Agost de 1901), de l'eixida feta per Catalunya, Reyne de València, Madrid, Toledo, El Escorial,

maravella ogival! Me resulta la mes notable de Barcelona fora la Seu. Aquelles tres naus tan espayoses, la del mitx tan ample, les laterals tan estretes, però amb los archs formerets tan axancats, que cada un dona lloch per tres capelles, y les columnes, de vuyt cayres, tan enfora una de l'altre, que no empedexen casi gens la vista y las tres naus fan l'efecte d'una tota sola; aquell ábside de set cares, sense contar les dues paraleles; aquella nau absidal oferint un joch deliciosíssim la partida de daus de volta trapezoydals amb tants de nirvis, claus y ogives; aquells finestrals qui corren de dalt-a-baix de la iglesia, circulars a la nau central, llarguers y amb dues columnetes sostenint el calat a les naus laterals, y d'un sol compartiment y altíssims dins les capelles, y casi be tots amb vidrieres de colors, modernes, algunes ben avengudes; aquelles quatre portades en degradació amb bellíssima variedat d'arquivoltes y rebranques, frontons y arqueries; aquelles fatxades anterior y laterals, tan severes y majestuoses; tot aquest conjunt armoniosíssim impressiona profundament y fa sentir y gosar de bon de veres. Mes de dues hores m'hi vaig passar mirant y tornant mirar, contemplant ab tota la meva ánima aquell prodigi, aquella joya de la grandiosa, de l'estupenda, de la inagotable arquitectura ogival.

Vaig voler fer una escapada a la Seu, sol que fos una escapada. Ja feya fosqueta com vaig entrar, y... la impressió de sempre, profunda estassiadora, qu'un román com a beneyt, embadalit, mirant por un vent y un altre vent, y gosant á la regalada, xalant una cosa fora mida. La matexa fosquedat que ja omplia la Seu la feya mes imponent, mes misteriosa, mes suggestiva, mes inefable.

Un escolá comensá á fer renou de claus perque buydássem els qui hi eren, y no hi hagué mes remey que sortir, y lo vaig fer per la portada de Sant Iu, de factura tan gentil, sobria, irrebrotxable; y cap a l'Estació falta gent per que'l tren no me dexás.

Saragossa y el Rosselló. –Palma de Mallorca. –1901. –51 plana de 320 x 225 mm.

M'afich dins un departament de la llargadura taringa de wagons, y de d'allá cap a Tortosa aont arrip á la una y mitja de la dematinada, y a una fonda, y a dormir s'ha dit. Lo endemá dematí li estrench a l'arraval de Jesús, aont hi ha el Col·legi Máxim dels Estudis dels Jesuitas de la Província d'Aragó, instalat dins un convent qui fou de Franciscans, construcció moderna qui no té res de particular. L'iglesia es de tres naus, però molt curtes; fa una creu y una cúpula sense tambor, axò es, que comensa tot d'una dels archs torals y les petxines. Els retaules, tots barrochs alguns apreciables per l'ingeni qui revelen. Romanch en el Collegi, aont tench mon germá Miquel, jesuita, estudiant de Teología, y el cap vespre cap a visitar cases *santes*.

Veig la Seu. Ja l'havía vista aquest estiu passat, y m'agradá y m'impressioná tant o mes que la primera vegada. Es ogival, del sigle XIV lo mes tart, de tres naus, amb deambulatori, axò es, que les naus laterals s'apleguen darrera l'ábside de la central, oferint la particularitat de que, en lloch de tenir capelles, el deambulatori, obriren a les raves un arch molt ample, y axí resulten dues naus absidals; y, com l'ábside es de cinch cares, sense contar les dues paraleles, les voltes d'aquexes dues naus se despleguen amb una partida de daus trapezoydals, nirvis, claus y ogives, que son un vertader prodigi d'armonia i gentilesa. Les arcades de les capelles son apuntades, pero molt axancades, essent les dues seccions casi ben rectes desde la punta fins passat els ronyons y llavó graciosament torsudes a l'empaiment (*arranque*). Los pilars que dividexen les naus figuren fexos de columnes y columnetes molt ben encorballades y merexen figurar entre els millors exemplars del sigle XIV. Aquesta Seu es una verdadera preciositat de l'arquitectura ogival espanyola. La fatxada es moderna, però grandiosa, robusta y gallarda en quant ho pot esser una fatxada de l'arquitectura del Renaxament, que tan aviat acaba els recursos perque en té pochs ferm y casi cap de prendor. Aquesta fatxada es la mes notable qui he vista d'aqueixa

arquitectura, y m'atrevesch a dir qu'es de les millors que ha produides el Renaxament. El claustre no es molt gran, però venerable per la seva antiguedat: es ogival y merexen particular atenció las arcades y columnes de les galeríes, les sotilades y capitells alguns historiats, y les lápidas sepulcrales dels murs.

De la Seu m'en vaig a l'antich convent de Sant Domingo y collegi de Sant Lluís, altre temps de Sant Macià, fundacions dels grans monarques Carles V i Felip II per fomentar y dur a cap la conversió de la rassa moresca. La iglesia del convent marca ben be en les seves voltes, entremeliades de claus i nirvis a betzef la derrera época del ogival. L'exterior fa cara de mes antich, sobre tot el campanar, torre cuadrada, amb tota la trassa románica catalana dels sigles XI i XII. Té una portada lateral, qu'es notabilíssima com a monument plateresch, molt millor que la portada de Montis-sion de Palma. Poques n'hi haurá dins Espanya que se puguen posar devora ella. No s'hi pot posar, encara que sía ben apreciable, la del collegi, qu'hem dit, de Sant Macià, qui está just devant. Lo vertaderament notable d'aqueix collegi es el claustre de tres ordes de galeries, engalanades amb tota la opulencia plateresca. La segona galería rumbetja a l'empit, a una serie de medallons, els busts dels reys y reynes d'Aragó desde Berenguer IV fins a Felip IV. No hi ha dupte que aquest claustre deu esser un dels millors que posseex Espanya de l'arquitectura plateresca.

Lo que també es molt notable, es la capella del palau del Bisbe: té proporcions d'iglesia mes que d'oratori. Fa un dau de volta y llavó un ábside de tres cares, tot axò molt alt, ab finestrals en els entrepanys y a la paret de devant. El portal es una verdadera portalada en degradació, amb una partida d'arquivoltes y rebranques, amb varies figures de sants, y un finestral a cada banda. El palau es molt antich, y s'alsa just á la vora del riu Ebre, qui passa per Tortosa molt ample (trecentos vint passes hi vaig contar), y hi ha dos ponts de ferro, un d'una empresa particular, y l'altre fet del Govern, y

l'enginyer no tengué altre punt aont aficarlo que just devant una iglesia. Y com l'hagueren de posar molt alt per que les crescudes del riu may el tápiguen, ara resulta que, per fer servir el pont, haurán de tomar aquella iglesia. Mentres tant, no mes hi pot passar la gent, y no els carros, porque a cada cap falta el terraplé que igual el pis del pont y del carrer. Y axí estará segurament molts d'anys. Vetaquí una de tantes mostres de lo llatines que van les coses d'Espanya.

Y basta per avuy, que m'en tench d'anar a jeure a Batea, dins Aragó. D'allá seguiré donantli relació de lo qu'he vist.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pre.

Tortosa

Miércoles 17 d'abril 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

II

Batea, 9 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: acap d'arribar a-n aqueix poblet a la raya d'Aragó, y aprofit un moment de lleguda per continuarli la contarella de mon viatge.

Donchs el Divenres sant vaig anar a veure les Germanetes dels pobres, qui están fora de la població (Tortosa) per fer una conversada amb la partida de vells, y sentirlos parlar. M'hi vaig passar una estona de primera. N'hi hagué un qui feu la primera guerra civil baix de les banderes carlistes, a las ordes del General Cabrera.

No li dich res si aquell vellet s'enardí i s'exaltá contant aquelles terribles y épiques gestes, aquella partida de victories, tan glorioses per la causa de l'Espanya antiga. El vellet es homo de molta parola, y brollava rabent, llampant, caudalosa de la seva boca la llengua catalana. A Tortosa se conserva prou be, y es molt mes consemblant a-n llenguatje mallorquí que a-n el de Barcelona.

El capvespre vengué a-n el Collegi de Jesús el jove escriptor y periodista, D. Francesc de Paula Mestre [*sic per Mestres*], Director de la *Veu de Tortosa*, entés amb Arqueología, resolt, entusiaste catalanista. Vengué amb dos amichs seus, catalanistes també. Los vaig lletgir el projecte y circular del Diccionari, y tots s'oferiren a treballarhi y reclutar col·laboradors. El Sr. Mestres i Noé ens servirà moltíssim amb la seva activitat, entusiasme, constancia e inteligencia, per cercar y organitzar en aquesta regió els treballs lexicogràfics. Allá mateix componguérem el anar lo endemà a Xerta, aont espigolar per la obra de la *gramática catalana*. Partirem lo endemà de matí amb una tartana. Está Xerta a unes dues hores de

Tortosa, a la vorera del Ebre. Es una vila molt pintoresca, de gent agradable, lo meteix que la de Tortosa. Anárem tot dret a ca-un amich del Sr. Mestres i Noé, D. Antoni Añon, de mes de setanta anys, catalanista ferventíssim, de illustració molt vasta en el ram de catalanisme, y de singular cultura, afabilíssim, que se posa dins el cor tots els qui veu qu'estimen Catalunya y la materna llengua. No dich res si'ns va rebre amb los brassos uberts. Es un patrici venerable y posseeix una biblioteca catalana molt copiosa y selecta. Me doná claricies molt bones sobre els punts qu[e]m convenia visitar, donantme un mapa qu'ell mateix ha fet d'una trentena de pobles d'Aragó que parlen catalá. El senyor Añon fa mes de trenta anys qu'es catalanista. S'oferí també a treballar en la obra del Diccionari.

La iglesia de Xerta es petitona, de últims del sigle XVI ó principis del XVII, y per lo meteix de mal gust. En el sigle XVIII li afegiren una capella de comunió, que ve a esser una altra iglesieta. Es un poch mes ben tallada, però ne pot brevatjar gayre. Els retaules son altres tantes atrocitats barroques.

Lo vertaderament notable de Xerta es l'esclusa y l'assut (*digue*). L'assut es una muradota qui atravessa l'Ebre diagonalment, de un[s] tres metres d'altura, amb un portell o boquera un costat, d'una cincuenta de pams d'ample y un altre portell a l'estrem del meteix costat per ont el riu entre dins un canal artificial que en part s'en va d'allá y rega una partida d'orts y en part va a l'esclusa, sistema de comportes que obrintles y tancantles amb máquina, com se suposa, fan devallar y pujar el nivell de l'aygo del canal, y axí les barques qui van per el riu, poden passar d'una banda a l'altre de l'assut, el qual fa pujar el nivell del riu tota l'altaria de la muradota, que deu tenir una cincuenta de pams de gruxa, y no mes en veuen un tros, el que hi ha entre la boquera que hem dita y el portell del canal. L'altre tros es mes baxet y el riu el tapa tot estimbantse de dalt abaix amb gran furia y un renou axordador. Lo qu'es imponent, majestuós, sublim, es el broll colossal qui s'amolla per la boquera rabent, vertiginós,

caragolantse, retorcentse, casi a les sordes, fins que se topa amb l'aygua de l'altra banda molt mes baixa, com hem dit. iO quina topada mes feresta, mes esglayadora, mes tremenda! iQuin renou, quins bramuls, quin rebumbori, quin telebastaix! Semblen dos exercits de feres indomables, desenfrenades, unes qui devallan de l'altura volant, bronzint, y les altres qui los paren clot y no los volen dexar passar; y s'aborden, s'abraonen, se claven dents y urpes, lluyten desesperades, botint a l'ayre els esquits de sanch, mesclats amb los trossos de caballera, de pell y de carn que se fan saltar, y que com mes va mes fort guerretjen, y mes feres devallen de la altura y mes en surten d'abaix a capturarles, y queden totes bocins amb infernal barretja devall les potes de les que tot seguit surten de cada banda a lluytar. No dich res: la sabonera y remolins y cabelleres d'escuma blanquíssima que s'hi alsa, a voltes una mica rotjenca, a la cayguda del broll colossal. L'Ebre en aquest endret deu tenir d'ample mitx kilometre. Y a cada banda s'alsen unes muntanyes ben altes, qui contribuexen a la majestat y grandiositat del espectacle del assut, que diuen qu'es obra de moros.

Entrada de fosch ens despedirem amb abrás ben coral, com amichs vells, de D. Antoni Añon, y tornarem a Tortosa, amb D. Martí Cortiella, mestre d'escola de Xerta, qui'ns acompanyá per tot, lo meteix que un altre senyor, catalanista, fotograf, amb tots els quals quedarem també ben amichs.

El vespre, a la arribada, vaig celebrar una conferencia amb una partida de xicots tortosins, y va esser un bon estudi de llengua catalana, que vaig repetir el día de Pascua dematí; y a la Seu vaig tenir el gust de saludar lo nostre paisá M. I. D. Gabriel Llompart, Canonge Dignitat y Vicari General de Tortosa, que no coneixía. En el Jesús está el P. Joan Mir, escrivint sens parar. Ara té apunt de publicar un tom ben gros sobre la Profecía, per l'estil del que publicá fa temps, anomenat *El Milagro*. En aquest arraval les monjes carmelites descalses hi tenen un convent nou de trinca y unes altres

monjes teresianes, les de Mossen Enric Ossó n'hi fan un altre molt important, amb una bona iglesia románica. Llavó hi ha a Tortosa el Col·legi de Sant Josep, de Vocacions Eglesiàstiques, fundació de Mossen Sol, qui té ja una partida de Cases dins Espanya, a Mèxic y a Roma. De manera que la fe per aquest vent no du trasses per ara de morir-se: no va quart minvant, sino quart crexent.

Ahir dematí, a les quatre me pos dins la diligencia de Gandesa. Ens aficam per dins unes muntanyes, y, puja qui puja, arribam a les onze a Gandesa. Din, y cap a l'iglesia, y m'hi trop una portada románica notabilíssima, de les mes notables de Catalunya, y un ábside de la primera época ogival, amb los finestrals románichs però de primera, de primera. Aquest ábside ara es capella de comunió, completament desfigurada de part de dins per el barroquisme, qui me tapá els finestrals y hi feu una mala fi d'atrocitats. La iglesia actual es moderna, de tres naus curtes sense gens de gracia, amb uns retaulots, tot barroquisme. Gracies a Deu que al manco tengueren el bon sentit de conservar la portada aquella, devant la qual vaig romandre com un encensat, mira qui mira. Me pos a dibuxar. Al punt vaig estar enrevoltat d'una corentena de nins i d'una corentena d'homos, mirantme dibuxar, dienthi cada un la seva, però respectuosos, correctíssims, renyant els homos els atlots qui si posaven devant o s'acostaven massa. Per torn me passaven per darrera per veure lo dibuxat y en feyen uns elogis fora mida. Me digueren que no havien vist dibuxar may. Un me deya, veentme fer punta a-n el lapis, que no la fes tan prima, que l'espenyaría. Un altre, perque se mogué vent y m'alsava les fulles del album, les metenía de braó. Vaig demanar a un parell d'atlotells com era que no dibuxaven ells a l'escola; y me contestaren que a l'escola no mostraven res a-n els pobres perque no convenía a-n els richs, y qu'els mestres estaven venuts; però surt un vellet y los diu que axó no es ver, y quels que hi ha, es que no son afectats d'anarhi a la escola y manco ho son d'aprendre les lletres. Vengué la fosca, y vaig haver d'aturarme de

dibuxar. El Rector, homo molt afable, tenia preparats nou o deu vells, amb els quals vaig celebrar una conferencia filològica, aont vaig xalar de bon de veres. Me contaren batalles de la primera guerra civil, fams que hi hagué per aquí quant ells eren joves, passos y rondayes que presenciaren o sentien contar com eren atlotons. No dich res si en vaig prendre de notes per la Gramática catalana.

Gandesa es cap de partit, bona població, de mes de dos mil ánimes, carrers plans, cases ben adesades, gent de bona part y respectuosa amb los esterns.

Avuy dematí he presa la diligencia de Batea, y h'som arribat devers la una. Hi ha una plassa molt gran; els carrers son empedregats a l'antiga, amb clots ensá y enllá y, ha de mirar be aont posaelts peus. La major part de les cases son molt antigues moltes ruinoses y apuntalades; hi ha molts de portals redons, volades de fusta, gornises molt enginyoses de teules y ratjoles, com una qu'en vaig veure entany a Sant Miquel de Cuixà, dins França.

La iglesia es moderna, de tres naus, altes y espayoses, amb columnes quadrades, voltes de mitx punt, amb llunets a la central y d'aresta a les laterals, sense ogives (nirvis diagonals) com se suposa. Fa un creuer y una cúpula. El chor está derrera l'altar major y demunt té l'orga. Hi ha una capella fonda, amb una cúpula. Els retaulos son altres tantes atrocitats del barroquisme. A la porta del campanar hi ha una pintura ogival del arcángel Sant Miquel, tirada a perde. Per lo que se conserva, se veu qu'era prou bona. Además de la parroquia hi ha una iglesieta, dedicada a la Mare de Deu del Portal. Es cuadrada y fa una cúpula molt esculturada y prou acceptable. Ara'ls retaulos son uns empapussats de columnes, entaulaments, fullatjes, fruytes, nins despullats qui guayten per tot, y demás carro portal xurrigueresch, de lo mes desgavellat y fexuch. ¡Y quant un pensa lo que costaría de fer alló!

Ja n'hi haurá prou per avuy, y fins un altre día, si Deu ho vol y som vius.

Son afectíssim,

Antoni M. Alcover, Pre.

Martes 23 de Abril 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

Calaceit, 10 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benivolgut: ja som dins Aragó, pero no fora del territori de la llengua nostra. En aquest poble parlen catalá, per això hi som vengut. Poria tresscar un parell de dies per dins Aragó, fent molta de via, y no'ú sé si'ls acabaria de visitar als pobles que parlen la nostra llengua. Axò ho dich per aquells qui's creuen que no mes la parlen a un recó d'Espanya.

Donchs anit passada vaig romandre a Batea. Ja li vaig donar conte del aspecte general de la població y de l'iglesia. Vaig recórrer gran part dels carrers amb l'album y lapis y *les bessones* (gemelos) a la ma per mirar tot lo mes característich dels edificis y prendre'ls detalls que'm convenguessen. No li dich res la gent que sortia a defora y la que guaytava per les finestres y els flotons o esbarts d'atlots que m'enrevoltaven y me seguien darrera darrera. Sembla que no havían vist may cosa consemblant. Com anava mirant portals y claustres y volades, n'hi havia que me demanaven si cercava cap casa que no trobàs. Se veu qu'es un poble qu'els excursionistes no visiten gayre.

Anit passada a l'hostal, vaig tenir una conferencia molt salada amb quatre pastors y sis ó set carreters. Foren tan remirats que no amotllaren cap flastomia, en no esser d'aquelles menudes, que nou u paga per parlarne. Badaven uns ulls com uns salers com veyen que

cada instant escrivía en la llibreta de notes. Qualcun se pensava que los volía mapar. Vaig fer una bona manada d'espigolat per la Gramática.

Avuy dematí cap a Gandesa de bell nou, y he tornat embadalirme devant la portada románica de l'iglesia de que li vaig parlar ahir.

Y devers les onze cap a Calaceit, aont som arribats devers les dues. Deix a l'hostal la maleta, y no l'he dexada a la fonda perque... no n'hi ha y a córrer la vila s'ha dit.

Gandesa ja está molt amunt. Calaceit hi está més, comensa ja la gran planura del baix Aragó. La vila está a un coster d'un turó tot terra, y per axò es molt mal pla de carrers empedregats de l'any tirurany; qualcún es una mica net, y ben molts de bruts, però de tot. Si un no sol trevalar a cada passa, hi ha que mirar be aont posa els peus. Casi totes les cases son antigues, y una mala fi ruinoses. Hi ha carrers qui fan pòr perque les parets de cada banda replomen un parell de pams, algunes están apuntalades, altres ja son un claper. No comprench com lo Ajuntament permet tal desgavell. Y es una llástima que moltes d'aquexes cases hagen de desaparéixer, perque abunden els portals redons y ayrosíssims, les finestres amb boxellets y cordons gentils ferm, els balcons amb permòdols reforsats y ben tallats de tot, les volades de fusta amb una capa de biga sortits, obrats amb gran destresa, o de teules i ratjoles amb combinacions les mes enginyoses, y els retxats de finestres y balcons de ferro batut. Molt tenen qu'estudiar y qu'aprendre a Calaceit els mestres d'obres y menestrals d'avuy. Y prou que se veu, comparant amb les cases velles que hi ha aquí, les noves que hi han fetes y hi fan, prosayques, fredes, fades, sense una bul·lafa, sense gens de rastre d'art.

Tampoch s'en porien avenir els calaycetons, calaceytanes ni calaceytins que jo m'en anás per els carrers mira que mira els portals, finestres, balcons y volades. Sortíen en el portal, guaytaven per les finestres y balcons y la gent menuda s'arrambava mes; però

tots molt respectuosos y correctes, axò sí, fent els seus comentaris a mitja veu, que me feyen riure de bo. Es segur qu'era que no havien vist ningú que se mirás tan de prim conte aquelles cases, y allò los venia massa de nou.

Som anat tot d'una a l'iglesia, y som romás altament sorprés: es una iglesia moderna, amb tres portals a la fatxada, qui corresponen á les tres naus. Fa una paret llisa, amb una mica de gornisa en el frontó o vessants de la teulada, lo qual li dona majestat. El portal del mitx es un prodigi del art barroch: es lo mes notable qu'he vist d'aqueix deliri de l'arquitectura, anomenat barroquisme. Els portals dels costats son magres, axuts, no res. Ara les portes d'un y altre y sobre tot les del major son una preciositat, forrades de planxes de ferro, amb uns claus ben espessos d'unes cabotes molt sortides y ben obratjades de tot. Fan molt de goig. El *campanal*, que diuen per aquí, es una torrota feresta, una de tantes boxarradeses de xurriquerisme. L'interior de l'iglesia es molt aparatós. Fa tres naus, crever y cúpula. Les voltes de la nau principal son de mitx punt. Les naus laterals son casi tan altes com la principal, les voltes de totes tres comensen a la mateixa altura. Sembla qu'aqueix es el tipo predilecte de la regió, del sigle XVI ensá; axí ho demostran les iglesies del arraval de Jesús de Tortosa y les de Gandesa, Batea y aquesta de Calaceit. Les arcades de les capelles son molt ayroses, una mica peraltades y baxetes, tenen tota la brassa románica. Els pilars entre nau i nau son quadrats, amb una columna adossada a cada cara, y axò los fa románichs y molt ayrosos fins a-n el capitell. Part demunt aquest en els pilars de la cúpula brolla ferest el barroquisme, el qual, trapitjant la lley fonamental de qu'els pilars acaben a-n el capitell, los feu seguir mes amunt, com si res fos estat y sense les quatre columnes adossades y m'enflocá a cada cara, un entaulament complet, axò és, l'arquitra-be, fets y guarnisa, resultant una taula disforja de tretze o catorze pams per banda. ¿Y per que serveix aquex gran replá? Per sostenir el macis quadrat o empaiment dels quatre archs, qui tendrà

tot lo mes tres pams per banda, resultant una voladota de prop d'un metro per tot lo redó, completament inútil irracional y anti-estética. Els altres pilars no acaben tan malament: l'artista endeviná mes el fil de les baules. Part demunt al capitell feu seguir les columnes adossades, y ho enrevoltá tot d'arquitrahe fris y gornisa, però amb mes poca volada; lo qual amb la curvatura de les columnes adossades y els reculats dels cayres del pilar que guayten entre columna y columna, fa un conjunt agradable y original y constitueix un vertader triunf dins aquexa arquitectura. Lo que no sabé saltá l'artista, fou l'escull de tots els deturpadors de l'art grech desde'ls romans ensá, axò es, el trànsit del capitell y entaulament a l'empaiment de la volta o arcada. Demunt aquella definició feliz dels pilars, l'artista ja no hi sabé posá res pus que revel ingeni feu: comensá el macís quadrat de les quatre arcades, molt mes estret que la volada del capitell, quedant n'hi un parell de pams per tot lo redó, inútil de tot, irracional y anti-estética.

Els grechs qu'eren artistes de bon de veres y que per axò tenien la llógica per norma suprema de l'art de construir, axò es, no admetien res en la construcció sense un motiu determinat y resonable, entre la canya de la columna y l'arquitrahe posaven el capitell, mes estret d'abaix per encaxar amb la canya, mes ample de demunt per que l'arquitrahe tengués mes llit. Dalt l'arquitrahe o jácera posaven les bigues y la gruixa d'aquestes constituia el fris; llevò posaven la gornisa, donantli prou volada per defensar les parets de les aygaes. Per axò meteix a cap constructor grech may li acorregué posar una gornisa dins un edifici tapat, perque allà no s'hi havia de ploure, sino que la posava sempre defora perque sols adefora té raó d'esser. Pero vengueren els romans, qui no mes eran artistes a redols, y que tota la seva curolla era de fer grans construccions, com fa notar En Viollet-le-duc (Entretiens d'Architecture), y no consideraven com els grechs la decoració del edifici tot una cosa amb la construcció, inseparable la una de l'altre,

sino tot lo contrari, construint primer els edificis y llavó decorantlos axí com los passava per l'cap y just per un bell veure, y m'enflocaren gornises y arquitrabes y frisos a la babetlana, y lo mateix defora que dins les sales cubertes. Els grechs demunt el capitell no mes posaven l'arquitrabe, no posaven archs demunt columnes. Els romans n'hi posaren, y amb axò enriquiren l'art de construir, però la bollaren entimant un macís quadrat dalt el capitell, figurant a les quatre cares l'arquitrabe, fris y gornisa amb la volada corresponent, y demunt aquesta feren contensar l'arcada tan endins, que vengués gust a plom amb la canya de la columna. Axí resulta inútil, sense cap motiu, lletja y perjudicial a la solidesa la volada de la gornisa per tot lo redó. Com els barbres hagueren passat a foch a sang la civilització romana y se formá devers els sigles ix y x la gran arquitectura románica amb los elements que vengueren de Bizanci després de l'emperador Justiniá y les relíquies de les construccions antigues que's conservaven, aquells constructors oscurs y modestos, molt mes artistes qu'els romans y hereus directes de l'esperit y bon sentit grech, suprimiren de dalt el capitell l'arquitrabe fris y gornisa porque no hi tenien tanta feyna, posanthi sols una imposta o cordó amb una mica de volada, y feren comensar l'arch, no que vengués a plom amb la canya de la columna, sino amb la part alta y mes ample del capitell, y axí resultá motivat que aquest fos mes estret d'abaix per cruaixar amb la columna y mes ample de dalt per donar mes llit, mes assegurada a l'arcada, qu'axí pugué esser mes robusta, y el conjunt més armoniós, més gentil. Y no sols feren axò aquests artistes, sino que suprimiren amb absolut les gornises dins els departaments interiors dels edificis posant, a lo mes, un cordó senzillíssim per distreure i delitar la vista. Amb axó no feren mes que seguir fidelíssimament les petjades dels grechs, sense sebreu, es ben segur, sino deixantse dur del bon sentit, de la llógica, de l'instint de l'art. Però vengueren en els sigles xv y xvi els del Renaxement, y, en lloch de restaurar l'art grech pur, tal com florí dins Grècia, restauraren l'art

grech corromput, tirat a perdre per els romans; y resultá lo que havia de resultar per forsa, els deliris, atrocitats y protervies del barroquisme y xurriquerisme, axó es, construccions com l'iglesia de Calaceit, aont, además de l'aberració dels capitells dels pilar[s] de la cúpula y els altres, en cometeren una altre per l'estil, com a totes les iglesies del Renaxement, inclús Sant Pere de Roma, *salva reverentia*, axó es, enflocaren una gornisota feresta abaix de l'empaiment de les voltes de cap a cap de l'iglesia. Y ara resulta que, com les naus laterals no son gayre amples, les voltes parexen afollades mirantles d'abaix perque a una banda hi ha la gornisota qui tapa quatre o cinch pams de dalt-a-baix y es d'un efecte desastrós. Demunt aqueixa gornisa vaig afinar uns munts. Demán a l'escolá, que m'ho mostrava, que era alló, y me digué: —Son piles de teules, que les hi posárem perque no teniem altre lloch. Y jo vaig pensar. —Aquests ho entenen, que al manco la fan servir per qualche cosa de profit aqueixa gornisa, encara que no mes sia per tenerhi teules. A les altres bandes no mes serveix per fer embalum y nosa y perjudicar l'edifici, además de costar una barbaridat. Tant la cúpula com les voltes d'aqueixa iglesia están totes crivellades, y axò que son del sigle XVII. La cúpula, la copinya y parets del ábside están pintades y les gornises y algunes capelles també, y lo mateix una mala fi de fullatjes que hi ha per el[s] cayres de pilars y recons y les arestes de les voltes. Els capitells están dorats. Per demunt les capelles y baix la gornisa corre un cordó qui fa un[s] reulats que dalt cada arcada dexten un espay rectangular, aont hi ha unes pintures, lo qual es de bon efecte. El retaulo de l'altar major es plateresch; els demás barroquisme pur. De manera que lo únich que hi ha prenidor dins aqueixa iglesia es lo que té de románica. Lo que resulta induptable es la prosperidat y piedat dels calaceytans que saberen alzar y decorar aqueixa iglesia, si no amb gust, perque en aquell temps no n'hi havia, amb pompa y magnificencia.

Vista l'iglesia, me som dedicat exclusivament a los estudis filològichs, trobantme amb un poble d'Aragó qui parlá catalá prou bé, y amb un accent ben catalá, allunyantse en punt a fonética del castellá qu'els tortosins. He sentit parlar una partida de calaceytans y calaceytanes, sobre tot he trobat un jayet de vuytante quatre anys, qui va correr tota la primera guerra civil baix de les ordes del general Cabrera, y m'ha feta una contarella de mes de dues hores, de peripecies, batalles y victories, conversant sempre sense desmayar un punt. May m'hauria cregut qu'un homo d'aqueixe edat tengués tant de pit. No se'l conte de notes qu'he preses.

Sobre tot, ja n'hi haurá prou per avuy.

Les atrocitats del barroquisme tenen la culpa de que me sia allargat tant.

Son afectíssim,

Antoni M. Alcover, Pre.

Miércoles 24 abril 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

IV

Morella, 13 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: acap d'arribar a-n aqueixa empinada ciutat, y li vuy donar conte del camí qu'he fet desde que li vaig escriure.

Dia 11 dematí, dita missa, m'afich dins la diligencia qui venía d'Alcanyís, a las set y tres quarts, y cap a Gandesa s'ha dit, aont arribàrem a las onze y tres quarts. Vaig tenir un camí lo mes divertit: venien dos massalionenchs, axó es, de Massalió, poblet aragonés, aont també parlen català. Era un germá y una germana, molt desxondits y que'n debanaven de fil: les paraules los sortien a

bolichs. Contaven de que'ls richs del seu poble casi tots son unes males ànimes que esploten y aclotellen els pobres y que dins el Municipi fan truchs y baldufes. Sería de sentir lo qu'es segur qu'aquests richs diuen dels pobres d'allà. Pareix que la política bordissenca té molt tirats a perdre els pobles d'Aragó, com casi tots els d'Espanya. Com parlaven tots dos de bon cor, vaig poder prendre moltes notes filològiques.

Arribats a Gandesa, dins vint minuts hem tocat el corn cap a Tortosa, y hi som estats a las cinch del cap vespre. A les dues de la dematinada prenh el tren-correu cap a Vinaròs, aont arrip a las tres, y a una fonda son les feynes. Ja no ha pagat el colgarme, y som anat a dir missa a un convent nou de monjes franciscanes de clausura, consagrades a l'ensenyansa, de fundació recent. La iglesia a redols vol esser ogival, y en definitiva resulta incalificable. Si l'arquitecte volgué prendre una nova orientació, se va perdre. Si volgué practicar el sistema ecléctich prenint d'así i d'allà, li sortí un cent comes. La fatxada té el cap o definició ogival, no gaire auténtich; la resta no té caràcter. Lo mateix n'hi pren a les voltes: ni son d'aresta ni de mitx punt; son una mescla, tan poch saborosa com fava perada freda. L'àbside té cinch cares, amb les nervatures ogivals, però sense arch formeret a les cares y sense finestrals, lo qual li lleva tota la gracia. Per acabarho d'afeytar, hi ha un retaulot, amb la matexa trassa que solen tenir els barrochs mes carronyes, però amb los detalls y obratje gótichs, y resulta vertaderament *gotilench* ó *goterrench*. Alguns se figuren que es negoci de poques taules axó de fer gotich: posen quatre pinacles, frontons y campanarets y archs apuntats, a la bebetlana, Deu t'afich, Deu t'aferr, y surten uns cocóruns, que no han fet poch mal a la restauració de l'ogival de bon deveres, que per conexerlo una mica, hi ha qu'estudiarlo, no en làmines, mes o manco auténtiques, vingudes de França o Alemanya, sino en los monuments meteys que'ns ha llegats la nostra posteritat artística amb tota l'ànima en ram d'arquitectura fins que en mala hora prengué les vies

del Renaixement, les quals en punt a arquitectura resultaren, amb tota la propietat de la paraula, vies de perdició, fins a l'estrem de qu'el gran Miquel Àngel y tot no s'hi pogué orientar: s'hi perdé ell y va dur a perdre'ls seus deixebles. Y si no, que parlen per mi els monuments arquitectònichs que deixaren.

Vinaròs es una població moderna, molt plana, de carrers amples y drets y cases noves y renovades, y port de mar. La iglesia parroquial es molt gran: l'exterior es llis, panys de paret, qui fan peu de murada, sense entrades y sortides ni rafes ni cuantre forts, amb alguns finestralets, coronat d'una baranda o barbacana, amb una filera de setjetíes o aspilleres. En temps de la derrera guerra carlista serví de fortalesa, juntament en lo campanar, qui es molt gruxat y rabassut, de quatre daus: el primer fa peu de murada, sense finestres. El segon y el tercer, tampoch en tenen; però si el quart, qui a la llegua se veu qu'es mes modern, y per cert que resulta poch ayròs y ben fret. La fatxada no té gayre de particular, en no esser la portada, barroca, amb columnes salomòniques a les rebranques. El portal es ample, baxet y redò, de trassa romànica, si be amb l'obratje barroch, y té certa majestat. L'interior de la iglesia demostra l'època de la construcció. Fins a-n el comensament de les voltes no té caràcter ni sustancia. Les voltes qui pateixen de plenes, son de la derrera època del ogival, amb nirvis a-n els trenchs y tres claus á cada dau. Els retaules no vaig tenir temps de mirarlosme d'aprop. Supòs que casi tots serán barrochs.

Per sentir el llenguatge vinarozench, sabent qu'allà hi havia *Germanetes dels Pobres*, m'en hi vaig anar per fer una estona la pretxa amb los vellets acullits. En sortiren una partida; los vaig moure conversa, y no mes n'hi hagué un qui prengué fil; y se posa a contarme una rondaya, y per cert amb molta gracia y puresa de llenguatge. Com ja vaig comensar a prende notes a la llibreta, un s'esclamá: —Ara li escriu la declaració. Jo entre mi meteix vaig dir: —

¿Que farem? Sobre tot, ell ja no'n vaig poder ginyar altre a dir tres paraules, y pronte me vaig esser espitxat.

Per xamba vaig sebre que vivía a Vinaròs la família de mos bon[s] amichs D. Joan O'Callaghan, notari de Porreres, y del seu oncle M. I. D. Ramon, canonge Doctoral de Tortosa y canonista insigne. Me mostren la casa; m'hi present, y, sense essernos vists may, me reberen amb los brassos uberts y d'una manera tan coral, que no sé com agrairloshe ni correspondrehi. El pare de D. Joan es notari de allá, y el seu germá, advocat, D. Just, Fiscal Municipal. Persones finíssimes y distingides y ben despertes. D. Just, amb una amabilitat que per mi no té preu, m'acompanyá per tot. El cap vespre me menaren a veure'l port, y la *plassa de toros*, que no n'havía vista cap may per dedins. Vaig quedar sense polsos de veure que un poble com aquell tengue una plassa, si importa mes gran que la de Palma, y de construcció mes monumental. Com a-n els toros may los he tenguda la pía, no'm va entusiasmar gens, veure allò, si bé ho vaig mirar amb curiositat, y en vaig estar content d'haverho vist, per allò de que un senyor aprèn qualque cosa de veure coses noves. Vaig prende moltes notes del llenguatge vinarozench, que resulta molt mes a prop del tortosí que del valenciá.

D. Just O'Callaghan, y Deu li pach el favor tant be com jo voldria, me doná recomanacions per Morella, Benicarló, Castelló de la Plana, Vila-real y Elx; y a les dues de la nit cap a Morella falta gent, amb un vent fredíssim, qu'es anat crexent d'una manera feresta. La diligencia anava plena, y feya prou vía. Els companys de viatge, tots persones atentíssimes y simpátiques. Y el vent qui, com mes anava mes s'enmaleía y mes fort bramulava, alsa[n]t una polseguera espantosa. Els companys m'han assegurat que tals ventades son molt frequents per aquí y que de vegades son tan desfetes, que giren y tomben la diligencia y els carros que troba. Aviat hem deixat es pla, y venguen muntanyes, y mes muntanyes. Devers les sis hem trobat el derrer poblet, y vent y mes vent y muntanyes y mes muntanyes, casi

totes pelades com el call de la ma, casi tot penya o terra improductiva; y de d'allà, y per amunt. Sobre tot, som arribats a Morella a les deu y tres quarts. Espaumats els balindranys y la lloba del viatge de pols del camí, m'en som anat a dir missa perque avuy fa un any de la mort de ma mare, al cel sia ella y tots los morts.

Y per avuy ja n'hi haurà prou.

Son afectíssim,

Antoni M. Alcover, Pre.

Sabado 27 de Abril 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

V

Morella, 14 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: pujant de Vinaròs cap assí, se troban una partida de muntanyes escalonades y entrecualcades, llisenques per lo general y amb una mica [de] brossa arrevellida y casi gens de conradís, en no esser qualque coster, com ja fa hores qu'un puja. A les tretze o catorce se troba un a la cuculla d'aquelles muntanyes y dalt una especie de replá grandíós, reblit de turons planers, comellars y serralls, tots plens de marjes i conrats, y, a l'hora d'ara, ben(s) verts y riolers. Al mitx d'aqueix replá s'alsa agullonat un puig tot de terra, coronat d'un penyalar altíssim, qu'es el castell de Morella. Su baix seu la ciutat, rodada de murades, que tenen per fonaments uns penyals de trenta, coranta y cinquanta pams, tallats casi a plom o fent barbacana. Ensá y enllá flanquetjen la murada rabassudes torres redones, quadrades o vuytovades, per tot una crestería d'aspilleres. Y aquests penyals que fan de fonaments de la fortificació, no surten de

terra plana, sino de la cuculla del puig, qui du un rost tan escarpat, que sense fer esses molt pronunciades, no es possible envestirlo.

Amb mon estimadíssim amic R. D. Julià Sanjuan, Vicari *in capite* de la parroquia de Sant Miquel, *intra muros*, he recorreguda la ciutat y vists els entorns. M'ha mostrat allà ont feren portell, devora la porta de Sant Miquel, els canons qu'emplassà a un bosquet de l'enfront el general Oraa en el célebre siti de la primera guerra civil. Me deya l'amich Sanjuan que no se comprenía que anassen a obrir el portell a-n aquell punt, que resulta vertaderament inaccessible. La veritat es que ho son tots los altres punts.

La ciutat de Morella conserva tot l'aspecte primitiu: tots els carrers, empedregats, molts amb escalonades; casi tots malplans. A tots se veu una capelleta del sant a-n-e qui estan dedicats. A alguns punts hi ha porxades com les de la nostra Esparteria. Les cases tenen molt de carácter, encare que desfigurades per reparacions desmanyotades y emblanquinats estúpids. Hi ha forsa de portals redons, alguns ayrosíssims; balcons sostenguts per cap de biga y amb uns ferros forjats, retorsuts y amb reguinyols de molt de gust; volades de fusta molt sortides, servint de permòdols els caps de biga de la sotilada, a voltes obratjats d'una manera admirable. Hi ha algunes fatxades grandioses, qui recorden les de Ca'l Marqués del Palmer, de Ca'n Bonapart y altres de Palma. A una hi ha finestres coronelles, sense columnes, perque *les varen vendre*. Lo que m'es vengut molt de nou, es una casa d'aspecte venerable per la seva antigadat, qu'es dels llauradors qui viven a les masies d'aquest districte y no tenen casa a Morella. Axò es la seva posada: tenen dret d'estarhi y romandrehi, y, en morir-se, els hi duen, depositantlos dins una capelleta que hi ha, d'ont les s'en duen al cementeri.

Are anem a les Iglesias, de qu'está ben afavorida aqueixa ciutat. Hi haurá dins les murades uns set mil habitants, y hi ha tres parroquies urbanes, y dues rurals, per unes dos mil animes que viven per les masíes.

Comensem per la de Sant Miquel: es una iglesia moderna, de tres naus, sense capelles, y amb crever y cúpula, molt ben tallada, sense excessos xurriguereschs, tota pintada y no esburbadament. Es de les iglesies de gust modern mes prendores qu'haja vistes. Els retaulos son barrocos, però modestos. La antigua capella de comunió, ábside de la nau lateral endreta, fa una cúpula amb llanterna, prou ayrosa. L'actual capella del Sagrament, nova de trinca, al costat de l'iglesia, es d'un gust pervers. Mon amich Sanjuan m'ha dit qu'es obra d'aficionats. Se coneix prou. Deu les do mes acert en lo demés que fassen. Lo que hi ha notable en aquesta iglesia es una pintura de Sant Cristòfol, demunt post, molt ben conservada, amb la figura colossal, d'uns quinze pams d'alt, molt ben dibuxada i colorida. Sembla obra del sigle xvi. La taula té d'alt 3,50 metres, y d'ample 1,40. L'he recomanada de bon de veres a mon amich Sanjuan.

Una de les altres parroquies es la de Sant Joan Baptista. Era una iglesia románica, però ha desaparegut de tot, per fer lloch a una iglesia barroca, de molt mal gust. Axò no obstant, hi ha algunes coses ben notables: el sagrari de la reserva y un altre per esposar: son barrochs, però d'un gust esquisitíssim, y revelen un ingeni privilegiat, s'en necessita molt per sebre treure tant de partit d'un art tan desbaratat. De l'antiga iglesia románica no mes queden una teula gòtica de Sant Pere, vestit de pontifical y assegut a la càtedra apostólica, una altre de la Visitació de Santa Elisabet y llevó un tern complet, textit de sedes y or. El dibuix de les taules es correctíssim; el colorit, una delícia, sobre tot les figures de la Visitació: les cares de la Mare de Deu y de Santa Elisabet, les de Sant Josep y de Zacaries, son una maravella d'espressió y de puresa de líneas y de tons. Un s'hi queda embadalit mirantles-se. El tern es també una joia, una verdadera preciositat. El fris de la casulla, y el de la capa pluvial y la capeta d'aquesta, son de tissú amb sedes, y rumbetjen una serie de figures dels patrons de l'iglesia y de Morella y sants de mes devoció, dibuxats admirablement amb una expressió fora mida. Y está tot amb

un bon estat, gracies a Deu. El Rector, un vellet molt simpàtich, m'ha dit que son moltes y ventatjoses les proposicions que li han fetes per comprarli el tern y les taules de Sant Pere y de la Visitació, però que no s'en ha escoltada cap. iTant de bo que tots els rectors de iglesies ho haguessen fet axí!

Antoni M. Alcover, Pre.

(Seguirá)

Lunes 29 abril 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

V

(Continuació)

Morella, 14 d'Abril, 901

Aprop de Sant Joan, hi ha l'antiquíssima iglesia de Sant Nicolau, que m'han dit qu'era feta dels moros y l'única iglesia que havien tenguda els cristians antes de la reconquesta. Tot d'una que hi som entrat, he vist que no hi havia res de axò. Es una sala llarguera, rectangular, amb unes arcades apuntades qui comensen casi d'abaix, mal garbades, y que sostenen una sotilada plana, de fusta: obra que pot esser molt be del sigle XIII. Els dos daus de mes endins son de volta, amb poca gracia ferm. Serveix per reunirshi la Congregació dels Lluïsos.

Ja es hora que parlem de la parroquia arxiprestal: está just al peu del castell; es veneranda, imponent. Está orientada, axó es, amb la fatxada a ponent y l'ábside a llevant, com la Seu de Tortosa y de Barcelona y casi totes les iglesies importants de l'Edat Mitja. No té fatxada anterior, perque li encletxaren devant una gran capella de comunió amb cúpula, de gust modern, de certa majestat, pero migrada y pobre al costat d'aquella veneranda fàbrica ojival. La

fatxada del costat de l'evangeli no se veu per l'empit escarpadíssim del castell, l'àbside està desfigurat per obres posteriors, que son una verdadera profanació; no mes se veuen de la fàbrica primitiva trossos de rafa y entrepanys y dos o tres finestrals tapats, que son una delícia. La fatxada del costat de l'epístola es la que té la vista demunt la plassa o plataforma que fa la costa a-n aquell endret. També està desfigurada per uns quantreforts del segle XVI, que hagneren de ferhi per salvar l'edifici per lo que direm en estudiar l'interior. Dos d'aqueys contraforts qui flanquetjen una de les dues portades preciosíssimes que hi ha, estàn decorats amb cert gust, a la manera plateresca. Donchs a-n aquexa fatxada s'obrin dues portades en degradació, qui son una maravella, sobre tot, la mes avinent de l'altar major. Tenen prop de quatre metres de profunditat. No dich res la partida d'arquivoltes que s'hi desenvolupen, majestuosament assegurades demunt la filera de rebranques amb forma de columnetes combinades amb una serie de figures dels dotze apóstols, de trassa molt primitiva y de gran expressió, a pesar de la seva tosquedat. Una llinda tapa l'ull de l'arcada del portal, aont hi ha, en baix relleu, la coronació de Maria Santíssima. Les portes fan un entremellat de barretes y claus de gust arabesch, deliciosíssim. No he pogut estar que no'l dibuxás. Demunt l'arquivolta forana, adefora, s'en puja un frontó, amb un calat enginyós ferm. Les dues comes del frontó, en lloch d'esser un cordó aboxellat, com sol succeir, es una faixa de rosetons trebolats, la cosa mes senyorívola. ¡Vaya quina delícia! L'altre portada es per l'estil, si be més senzilleta, pero gentil de tot. Se diu de les Verges, perque, en lloch de les figures dels apóstols, té a les rebranques una partida de figures de verge, vertaderament virginals, molt ben tallades. Aquesta portada no té llinda a l'ull de l'arch del portal, sino un calat sense vidres, per ont passa la llum y l'ayre, com obrin les portes y es de bon efecte.

Entrem de dins, que ja es hora. Nos trobam amb una iglesia de tres naus, baxetes, però molt ben tallades, d'una armonia admirable,

ennegrides les parets de tans de sigles qu'han vists passar. Tenen 36 metres de llarch, sense l'ábside, y 23 metres d'ample entre totes tres. Els pilars son molt gruxats; tenen devers set metres de circumferencia. Figuren feixos de columnes, entrepoblades les gruxades y les primes amb molta gracia. Les basses y capitells son ubertement románichs, lo qual, junt amb la poca altaria de les naus, fa veure que la fábrika perteneix a la primera época de l'ogival. Cada nau té'l seu ábside, de manera que les laterals no volten per derrera l'altar major. En la fatxada anterior y demunt la primera capella del costat de l'epístola s'obri un finestral redó, amb un estat molt pur, y, en lloch de vidres, té unes planxes molt primes de pedra transparent; o *de llum*, que diuen aquí, y assò confirma la antiguedat de l'iglesia, ja que aqueixa manera de tapar les claraboyes, es característica dels primers sigles de l'arquitectura cristiana. Demunt la capella de l'enfront, costat de l'evangelí, hi ha un finestral tapat, però amb lo calat corresponent, lo mes original, de forma triangular, de basse reduida comparada amb los dos costats. ¡Quina llástima que no estiga ubert y amb una vidriera de colors com cal. Les voltes fan quatre daus. El dau tercer, partint de l'altar major, l'ocupa tot el chor, no en terra, sino encastellat dalt una volta, a una altura de quatre ó cinch metres, molt aplanada, de desset claus y l'entremeliadura de nirvis corresponent, amb forma de estrella. Fa tota la forsa contra els quatre pilars, está croixida a diferents endrets, y va croixir tota la volta de la nau lateral de l'esquerra, que la salvaren afincantli adefora aquells contraforts que hem anomenats, que desdiuen de la resta y fan lleig. Y els morellenchs están embambats amb aqueixa volta, obra com se veu del sigle XVI, quant dominava ja el mal gust, qui llevá tot el cop de vista que tendria aquesta veneranda iglesia, y que a la llarga ha d'esser la ruina de l'edifici. Per pujar dalt el chor hi ha una escala, enfilada entorn d'un pilar, amb una baranda preciosíssima, qui rumbetja una serie de baixos relleus, aont se representen els patriarques de la genealogía de Jesús en quant homo. A l'esquena del

cadirat del fondo del chor, hi ha una cresteria notabilíssima, una arcatura soplujant unes estatués de sants, molt primitives, de trasse románica, que s'alsen damunt un fris, aont, en baix relleu, se representa el judici final: al bell mitx, l'àngel espasa amb ma, qui separa els elegits dels rèprobos, aquells a l'endreta avantsan cap a la celestial Jerusalem qui se veu dalt un permódol del pilar, y aquets a l'esquerra, embolicats amb los dimonis, qu'els sempentetjen cap a la boca de l'infern, qu'es una gola de llop o lleò, ferestíssima, qui surt del pilar de l'altre banda. L'orgue ocupa tot el dau según de la nau de la dreta, y fa molt lleig aquell ambalum allà.

Assò es la part ogival del edifici. Ara veyem la decoració qu'el barroquisme hi posá, que es notabilíssima, lo mes notable qu'he vist en aquell género. No era cap beneyt ni travat el qui la proyectà, y es segur que costá un dineral. Comensant per les capelles, totes, fora dues, además del retaule, aont abunden, com es de suposar, les columnes, pilars, gornises, fullatjes y figures amb actituds gens místiques, presenten les rebranques y arcada, y algunes les voltes, cubertes de ornamentació de fullatjes y recuadros amb pintures y brancals y fins y tot estatués, acusant la forma apuntada de l'arch y de la volta, y es d'un efecte nou, original, enginyós. Lo mes notable es l'ábside principal. El retaulo no es gayre gros: ocupa tres cares de les cinch que hi ha; es de tres ordes senzills, amb flotons de tres columnes salomóniques aferrades, qui sostenen la gornisa, poch pronunciada. Tot lo demás del ábside, les dues cares de cada banda y tota la volta está forrat de fusta, reblit d'ornamentació xurrieguesca, acusant amb gran fidelitat la trassa ogival de la construcció, però una ornamentació variadíssima, espléndida, luxuriant, de columnes, basaments, pilars, gornises, fullatjes, figures y mil coses. A l'endret de la clau, penja una rotlada d'àngels amb rams y garlandes de flors qui s'en van per avall y sostenen per les ales un altre àngel, qui, materialment pareix que volan, sostenint una banda, aont se destria una inscripció. L'arcada qui uneix l'ábside amb la nau, está igualment

tota revestida de la mateixa ornamentació, y entre fullatjes y petxines se colombren els quatre evangelistes, y amunt de tot una águila colossal, l'Anyell de Deu y una gran corona imperial. Y tot axó, daurat, però ben daurat, amb un or qui brilla com si acabassen de posarlo. Som inimich del barroch, però admir l'ingeni de l'artista qui sabé trassar aquexa grandiosa ornamentació, conservant les líneas generals de l'edifici. Es qu'el barroch no mes serveix per exornar, per ornamentar, axó si l'artista té such de cervell, y es precís regonéxer qu'aquest de l'iglesia de Morella en tenia a voler.

Hi ha dues trones. La del costat de l'evangeli es la mes rica y notable, ench que sia barroca. L'altre es mes primitiva. Diven que hi predicá Sant Vicent Ferrer, en presencia del anti-papa Benet XIII, Pere de Luna, y del Rey d'Aragó, y de llevò ensá no hi han predicat: no més hi canten la Passió.

Conten que Sant Vicent feu aquí un gran miracle. L'amo de la casa aont posava, digué a sa dona que cuynás lo millor que tenia, per el gran predicador. La dona, pensa qui pensa que aguiaria, y, no trobant dins ca-seva res millor que l'unich fill que tenien, el trocetja, y en fa un arròs en cassola. Com l'homo ho sap, desesperat y fora de si, ho conta a Sant Vicent, qui amb la senyal de la creu, resucita a l'infant. Y encara's conserven les *burgueres* (fogons) y la cassola amb que feren tan horrible aguiat. No les vaig poder veure perque me faltá temps.

Els morellenchs van encara amb el traje tradicional; calsó curt amb calsa negra ó blanca, mocador voltat per el cap y una capa molt fonada y que les frega'ls talons. No se'n veven de grassos; en general, son esquerts, sans, de bones colors, de cama lleugera, d'ulls vius y d'aspecte resolt. Se conserva aquí ferm la religiositat primitiva.

El llenguatge se ressent la proximitat de la terra castellana y aragonesa; la sintaxis está consevuyot; corren moltes paraules castellanes. Y axò no crech que sia nou, sino molt vell: es propi de

totes les periferies dels territoris d'una llengua. Axò no vol dir que la lexicografia catalana no hi puga espigolar y segarhi bones manades y gavelles y ferhi garbes y garberes per llarch. Lo meteix hi pot fer la Gramática. Per de pronte he preses una mala fi de notes, qui comproven una volta mes l'unitat de la llengua. Per la fonètica es importantíssim el llenguatge morellench, y en quant a-n això s'allunyá prou del castellá.

D. Just O'Callaghan me recomaná a-n el R. D. Julià Sanjuan, Vicari *in capite* de Sant Miquel, de qui ja he parlat. Ahir vaig fer de veurel; el trop en el Centre Católich, societat qui du molta forsa, y me rebé beníssim. Es jove, alt y prim, molt simpátich, franch y ubert. Tot d'una quedàrem amichs corals. Me presentá a diferents amichs seus del meteix Centre; los vaig esposar l'objecte filològich de la meva excursió; y los vengué molt de nou. No s'en porien avenir que hi fos anat de tan enfora per estudiar el seu llenguatge. Tots s'oferiren a treballar a-n el Diccioniari, y me demanaren qu'avuy lletgís el projecte davant tots els socis del Centre. Ho he fet aquest cap vespre, fentlos abans una improvisació sobre l'importancia de la nostra llengua, recordantlos les glories dels nostres antepassats que la nos dexaren. Me donaren moltes mostres d'aprovació, y constituïrem un estel de col·laboradors, posant com a secretari el R. D. Julià Sanjuan, amb-e qui nos entendrem directament y per via d'ell amb los demás d'aqueixa regió que vullen treballar en l'obra magna del Diccioniari.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pre.

Viernes 21 de junio 1901²

IMPRESIONES DE VIAJE

XIII

Benicarló, 17 de Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: ja no som a Morella, sino aquí, unes desset hores lluny. Ara li contaré la carrera qu'he feta de diumenge avespre, que li vaig escriure. Dilluns dematí, a les quatre, demunt un cavall, amb sella y estreps, com se suposa; y, amb un atlotó d'una catorzena d'anys, molt etxerevit, per guía, cap a Forcall, qu'es un poblet tres hores lluny de Morella, dins el ponent. Prenim per avall per avall, per un fondal y un camí que poría esser bo, però qu'es dolent ferm; y de d'allá, y venguen casetes de foravila y masíes y conradís, casi tot sembrat de blat, amb noguers ensá y enllá, y pressegués, y qualche ametler, y des-y-are clapes de garriga amb redols de carrasques, molt semblants a auzines, de soca molt gruxada y claretes de rama.

Al fons del comellar, qui segueix per avall fent esses per entre la partida de turons acaramullats entorn de Morella, corre el torrent que a poch a poch creix y torna riu, anomenat *Bergantes*. Per cada turó que deixam derrera, ens he compareixen un parell devant, com mes va, mes planers; l'horizó s'aixample y s'estén, y a l'entrellum guayten boyroses les altures de Cantavella (*Cantavieja*), tan célebre en les dues guerres carlistes. A la vora del camí trobam forsa de creus y de pilars qui sostenen capelletes aont se veneren figures de sants, y les diuen *ermitetes*. El riu *Bergantes* ja s'es fet mes gros y corre a les

² No se segueix una ordenació cronològica quant a les dates del periòdic, sinó quant al desenvolupament del dietari. Aquest mateix ordre de presentació es troba també en el quadern d'Alcover *Aplec d'articles de diferents periòdics*, que reuneix diferents articles encapçalats amb el títol «Impresions de viatge publicades dalt diferents periòdics l'any 1901».

totes. Voretjam un turó empinat, y se topen aqueix riu y dos mes: el Caldés y el de Cantavella, y tots tres plegats, van a l'Ebre.

Ja som davant Forcall, assegut a l'angle de la confluència del Caldés y del Cantavella, que devallen amb prou cabal d'aygua.

Forcall es una població d'unes dos mil ànimes, qui conserva tota la trassa y caràcter d'altre temps. Els carrers, empedregats, casi tots amb pujada, y no gayre estrets ni torts; les cases casi totes de portal redó, y balcons sostenguts per els caps de les bigues de la sotilada qui guayten, amb baranda de fusta o ferro forjat ayrosament; les teulades amb gran volada de fusta, algunes admirablement llavorades. La plassa es molt gran; a un cap té porxades com les de la nostra Esparteria, amb unes columnes y arcades de trassa romànica. A l'altre cap s'alsa un casal majestuós, venerable, de l'antiga familia Osset, no gayre alt, de dues fatxades molt amples, amb una grandiosa y preciosíssima volada de fusta de dos ordes de permódols, tot artística y espléndidament obratjat. No'n tenim cap de volada tan interessant a Mallorca, en no esser la de la Sala. Su abaix de la volada corre una galería d'arquets sostenguts per uns pilars rabassuts, de trassa rigurosament romànica. Les finestres principals no corresponen a la volada y galería, ni els portals d'abaix, qui son pobres, magres. Altera y escarneix la majestat de l'edifici una feresta emblanquinada de cals que li daren, lo qual fou un vertader atentat qui clama venjansa. Al mitx de la plassa s'alsa ayrosa y gentil una creu; demunt molts de portals brilla l'imatje veneranda del Cor de Jesús, y els habitants del poble duen pintada demunt la fe del seu cor y respiren relligiosidat. Per escometre 'ls capellans diuen: *iAve Maria Puríssima!*; y s'acosten a besar la ma.

Es el mateix tipu de Morella: gent sana, rabassudets, esquerdada, de bones colors, de cama lleujera, tot nirvi y sanch, ulls espressius, fesomies llampants. Conserven el trajo primitiu: calsonets fins el genoll, calses y espadenyes, faixa, jaquet, mocador embolicat al cap, y capa ben fonada y llarga.

M'en vaig a dir missa a l'iglesia, qu'es moderna, grandeta, de poch gust, però molt adornada. A la guerra de l'Independencia o a la primera civil varen cremar la vella, de la qual queda l'àbside, qui apareix encara per defora intacte, amb les dues capelles a cada costat a manera d'absidioles, de pura trasse ogival, y que fa veure lo notable que seria la resta y superior d'una bona estona a la fàbrica actual. El campanar es molt alt, y deu esser del sigle XVII ó XVIII, barroch de cap a peus.

Anava recomanat a-n el Rector, de part del R. D. Julià Sanjuan de Morella. Es un jove de Benicarló, molt simpátich, qui m'ha trobats dos forcallenchs, demunt la conversa dels quals poder fer mos estudis de llenguatje: un homo d'una cincuantena de anys qui feu la derrera guerra civil, y un altre que fou jesuita llech y estigué sis anys a les Missions del Transvaal, y que se trobà una mala fi de vegades en grans perills. Feya pell de gallina sentir aquelles calamarses y tribulacions que passaven aquells missions. Casi tots hi dexaven la vida, després de febres y patiments horribles. Aquest una vegada, perque, passant un riu, no volgué sacrificar devant un Deu fals, aont fan sacrificar tot hom, l'aplegaren, el fermen, l'estenen en terra, y un li posa un peu demunt el cap, y alsa una destrat per pegarli destrelada. El pobret ja deya el Credo; però llavó cridaren el de la destrat, que'l deixá fer, y s'en pogué anar. L'altre forcallench era una homonet tot nirvi, d'uns ulls com a dos calius; contant fets de la guerra, s'alsava de la cadira, manotetjava y brassetjava, y les paraules, calentes y brunents, li sortien com a calabruix espés.

En boca d'aquells dos forcallenchs brollava el català prou llampant, ressentintse, com a Morella, de la proximitat amb les terres castellanes, però oferint un camp ben ample y fruyter per els estudis de la Gramatica y del Diccioniari. Ja ho crech que m'en som aprofitat a la regalada y tant com he pogut.

A les onze y vint minuts torn a pujar a cavall, y tot dret cap a Morella, aont arribàrem a la una y busques. Din depressa, me

despedesch de mos amichs, novells sí, però estimadíssims, de Morella; a les tres me pos dins la diligencia, y per avall cap a Vinaròs, aont forem a les onze de la nit, blanchs de la polseguera del camí, molesta, acubadora. Per el camí vaig fer una conquesta per el Diccionari en la persona del Reverent D. Josep Bordàs, organista de Forcall, qui s'en anava a Tortosa, y s'oferí a treballar amb nosaltres.

Romàs a Vinaròs, ahir dematí veig de bell nou mos amichs del cor, els senyors O'Callaghan, que me tornaren obsequiar ferm; me donaren noves recomanacions per diferents punts, y amb l'altre notari de dit poble, D. Joan Costes, y un cosí seu, Dr. D. Romuald Vizcarro, s'oferiren a esser col·laboradors de l'obra el Diccionari.

Després de dinar, prenc el tren cap a Benicarló. Hi arrip; tresch la població, qu'es prou gran, moderna per l'aspecte de les cases, de carrers plans y amples, sense empedregar.

La iglesia es moderna, molt gran; fa un crever amb cúpula, y entre capella y capella deixaren un gran portal a la rafa, y axí, avenintse aquesta serie de portals, fan l'efecte d'una nau lateral. Cada capella té una cúpula, sense cap finestra ni forat, y lo mateix la del crever, y aixó les fa massa fosques. Tota l'iglesia está pintadota; els retaulos son barrochs y de poca sustancia ferm, fora'l del altar major que fa un bassament, un orde de quatre columnes, arquitrabe, fris y gornisa en linea recte, de trassa correctament grega, però el nitxo de la figura del Titular resulta esquefit, raquílich, y llavó demunt la gornisa m'hi posaren un àtich o definició, que no té agafay de dolenta. Lo que hi ha de particular a-n aquesta iglesia, es qu'el chor está situat, no derrera l'altar major, sino devant, en l'espai que queda dels graons de l'altar fins a-n el crever, sense barreres ni mitjanades que impedesquen gens la vista a-n el poble. ¿Quin die el tendrem axí, tal com pertoca, a la nostra grandiosa Seu?

Per el cap esquerra del crever entren a la capella de comunió, que fa com una iglesia, amb cúpula y porta adefora, de malíssim gust, aont hi ha els confessionaris, com succeeix a casi totes les

iglesies qu'he vistes a Catalunya y València. La cúpula principal està cuberta amb taules envernissades de color, qui lluen molt y fan planta.

Dins la sacristia hi ha una pintura demunt post, de la Mare de Deu del Remey, gòtica, amb dorats, prou notable per la correcció del dibuix y l'expressió de les figures. Desgraciadament la mes inferior es la del Bon Jesús.

Lo preciós de bon de veres es un tern que se conserva aquí, ja un poch alda (*deteriorat*), de vellut vermell, amb texits de seda y d'or, qui son una maravella de gracia y gallardia. La casulla té en el fris una serie de figures admirables. La capa pluvial ja no existeix, desgraciadament.

Un cossí dels O'Callaghan, Dr. D. Pere Vidal, metje, m'ha obsequiat una cosa de no dir. Es aficionat a-n el llenguatge popular, y m'ha servit ferm per els meus estudis. Resulta que a Benicarló encare no parlen valencià propiament dit, sino un llenguatge per l'estil de Tortosa y molt consemblant a-n el de Mallorca. Una partida d'expressions y frases qu'els benicarlans se figuren que son exclusivament seves, son mallorquines netes y d'aquelles que jo me creya que no mes eren usades a Mallorca. Això y altres fets dels pobles que he visitats, me fan entreveure que, ben estudiats tots els territoris de la llengua, ha de resultar encara l'unitat del llenguatge vivent, lo qual ha d'esser una gran victòria per la causa del nostre renaxement literari y la restauració del nostre idioma.

El Dr. Vidal, com ha sentit el nostre projecte de Diccionari, s'es oferit a esser col·laborador. ¡Beníssim!

Ja n'hi haurà prou per avuy.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pvre.

Jueves 27 de Junio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

XIV³

Alcalà de Xivert, 18 de Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: Devers las tres y mitja d'aquesta dematinada he pres el tren, de Benicarló cap aquí, y abans de pus raons, li vull donar conte de la espedició d'ahir capvespre a Peníscola aont vaig anar amb mos novells amichs benicarlans, D. Pere Vidal y D. Agustí Frasquet. Caminàrem una mica mes d'una hora, vorera de mar, tenint sempre a la vista el penyal de Peníscola, aont arribàrem a la fi. Jo, no sé per que, sempre m'havía figurada Peníscola al cap d'una serra de montanyes dins mar, y la bollava de cap a peus. La ribera es plana y ben baixa, y fa una llengua de terra d'unes xixante passes d'ample per dins l'aygua y al cap s'alsa soberch el penyal del Peníscola, redonench, d'uns cinch cents metres de diametre, y d'un centenar d'alt.

Del castell de la penya s'alsa per tot lo redó una murada, casi tota moderna, del sistema de les de Palma. La població ocupa casi tot el recinte, y aquí sí que les murades son una argolla que l'escanya. Els carrers son torts, malplans, molts sense empedregar, tots bruts; les cases, de dos y tres y quatre pisos porque no hi ha altre manera de fer lloch; les fronteres amb portals redons y finestres ben tallades, tot emblanquinadot y tirat a perdre, y sense volades porque no fan teulades, sino terrats.

Hi ha tres iglesies: la parroquial, l'*ermitana*, que diuen, y la del castell. La parroquial té a-n el costat de l'evangelí el portal, románich, ample y baix, d'una sola arquivolta, gentilment esquefada, d'unes pessets molt llargues y amb un guardapols. L'interior fa dos cossos: el

³ Vegeu nota 2.

del altar major y dues capelles, molt alt, barroch, lleig, amb un retaulo molt gros y feixuch, y una capella de comunió a un costat, mes dolenta encara; l'altra cos es mes baix, de puríssima trassa ogival de la primera época, amb la particularitat qu'els nirvis dels archs diagonals o ogives, no neixen de l'arch toral a l'empaiment, sino devora ell.

El qui nos ho mostrava, D. Manuel Obiol, persona atentíssima, secretari del Jutjat Municipal, y que, entre paréntesis, me contá que *Peníscola* la fundaren els dos Àiax de la Ilíada, me digué que viatjers entesos havien assegurat qu'aqueixa iglesia devia esser primer una *pagoda*. ¿Si que ho devien esser entesos aquests tals!

La iglesia que diuen l'*Ermitana*, está dedicada a una Mare de Deu; es moderna y de lo mes dolent qu'haja vist.

La mes notable es la del castell, despullada avuy de tot, però ben conservada, gracies a Deu. El castell está abandonat. N'hi ha un qui té la clau, y la nos deixá. Ocupa'l castell la cuculla del penyal; es de pedra viva, sense torres ni baluards qu[e]l flanquetjen, formant sí diferents cossos, rabassuts, llisos, amb qualche finestral románich, amb moltes clapes o semes, de llenques que les bombes que li han desparades, feren saltar. Entram per un portal redó, baix y ample, amb les portes forrades de planxes de ferro ben doble y ben clavetetjades. Ens trobam dins una saleta de volta de mitx punt que se comunica amb un altre per l'estil. Les parets tenen nou o deu pams de gruixa. No hi ha un crivell: tot respira robustesa y estabilitat. Passam a un pati gran, espayós descubert. A ma esquerra s'obri un portalet redó, ayrós ferm, que'ns du dins una gran sala, ampla, llarga, de volta de mitx punt amb un cordó correctíssim a l'empaiment, y alguns finestralets, tot de trassa románica ben autèntica. A l'enfront del pati hi ha un portal amb guardapols: hi entram, y nos trobam dins l'iglesia del Castell: llarga, ample, de volta de mitx punt, amb un àbside gallardíssim, un poch mes estret qu'el cos de l'iglesia y que s'hi confegeix per medi de dos reculats de les

parets, així com ho solien fer els romànichs, amb un finestral en el fondo y una filera a cada costat de l'iglesia, tots gentilment espendits, y el trispol empedregat d'una macolinada de mar molt fina y que diu molt be amb lo to general de l'edifici, que resulta una joia, una delícia, per la simplicitat, per la puresa, per l'armonia sobirana de línees y de tons. A l'altre costat del pati per una escala molt primitiva, devallen dins una sala casi tan gran com l'iglesia, però mes baixa, tan notable com les altres, y d'aqueixa passen dins una altre, aont hi ha l'olla del castell, una presó feresta, que hi entren per un forat que fa la volta y per ont no passa mes claror que la poquíssima qui penetra dins el departament superior per el portal d'aquella sala qu'hem descrita, que ja es prou fosca. Damunt aquestes sales y l'iglesia hi ha terrats, d'una vista magnífica: a llevant la mar blavosa, plena de veletes blanques per ont la vista se pert, a ponent las ondulacions de la costa, la planura de Benicarló, Vinaròs y Sant Carles de la Ràpita y enllà de tot muntanyes y mes muntanyes. D'allà dalt, guaytant a-n el precipici de la murada y penyal, se veuen a la mica de ressingles y sortides de la penya unes escaletes de pedra per devallar a l'aygua. Diuen que les va fer el *Papa Lluna* per fogir a un cas de casos que l'envestissen per terra.

La memoria del gran Pere de Lluna, del anti-Papa Benet XIII, umpl tot aquest castell y el penyal, y un la sent vibrar dins aqueix ayre sanitosíssim. iQuantes de vegades aquell homo eminent se passatjà per aquests terrats, devallà per aqueixes escales, atravessà y se detengué per aqueys patis, y feu ressonar aqueixes habitacions amb la seva veu! iQue de vegades degué dir missa y predicar dins aqueixa iglesia! iQue de voltes degueren resplandir eixes parets quant devant els seus cardenals y gent feel que li quedava, deya y repetía y no s'aturava may de sostenir qu'ell era el vertader Papa, quant abandonat de tothom, s'era refugiat demunt aquest penyal, dins aqueixes meteixes parets, mantenin[t]shi obstinat, inabordable, devers deu anys, sense abandonar may la pretensió d'esser el

vertader Papa de tota l'Iglesia Catòlica, fins a la mort, fent jurar a-n els tres cardenals que li quedaven, que li elegirien successor.

iQuina llàstima que l'història no li haja pogut donar raó! Quina llàstima que no n'hi pogués donar l'Iglesia reunida en el concili de Constança! iQuina llàstima que li tocàs viure a un temps tan calamitosos y anormal per l'iglesia y que no fos nombrat Papa d'una manera canònica! Tenia talla per esser un gran sucesor de Sant Pere, y per formar època dins l'Iglesia; la seua obstinació may vista el va dur a perdre, y hi heuria duyta l'iglesia, si Deu no ho hagués aturat. L'història del cisma d'occident es una de les qui mes ensenyen.

El llenguatge dels penyíscols es per l'estil de Benicarló, amb algunes diferències, que les fan consemblants a-n els de Calaceit, Batea y Gandesa. Vaig prendre una partida de notes.

El sol nos fogí, s'en vengué la fosca, y haguérem de partir cap a Benicarló. No'm poria treure del cap el Gran Pere de Lluna. iQuina llàstima un homo tan extraordinari resultar una inmensa calamitat per l'Iglesia!

Y per avuy prou, que encara no he vist res d'Alcalà de Xivert, aont me trop.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pvre.

Sábado 4 mayo 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

VI

Castelló de la Plana, 19 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Benvolgut amic: ahir, tot d'una que vaig haver closa la correspondència per vostés, surt de la fonda, y cap a veure el Batle, D. Joan Bta. Puig, advocat molt docte y honradíssim, per que

m'havien donades recomendacions els amichs O'Callaghan y Vizcarro. Me va rebre be de tot; li espòs l'objecte que m'havia d'uy a Alcalà; s'en feu càrrech tot d'una; me acompanya a la Casa de la Vila; posá a la meua disposició un dels dos saigs, un xicot ben etxerovit, y ja som partits a trespasar, cercant persones del poble que me parlassen devant, per poder fer mos estudis gramaticals. Toparem be: a alguns les paraules los sortien a roys, y el llenguatge brollava llampant y rabent. Vèrem després un homo d'història, poch conversador, naturalot, simpàtic. Anava amb espadenyes y just amb guardapits. Viu del seu treball. Vérem sis o set persones mes. Les movíem de qualque asunto, y ja eran partits a feros la contarella, que casi sempre resultava molt interessant per l'ardor y convicció que respirava. Vaig poder estudiar be ferm el llenguatge popular, que resulta encara molt semblant a-n el de Tortosa y fins y tot a-n el de Mallorca per lo que se refereix a l'element lexicogràfic. Encara té poch de valencià propiament dit, que me diuen que no comença fins a Morvedre.

Alcalà de Xivert es un poble d'unes sis mil ànimes, de carrers plans, amples y drets, però de moltes trossades, y sense empedregar. Les cases casi totes están emblanquinades per defora, sobre tot a-n-els baixos. S'hi veuen portals redons y qualque finestra de caracter monumental; y balcones demunt barres de ferro amb retjoles y brandolats de ferro també, qualcún prou acceptable. Casi no se veuen volades de fusta, sino de fileres de teules y retjoles, unes mes sortides que les altres y n'hi ha de ben gracioses.

Hi ha l'iglesia parroquial y la del convent de Sant Francés, que diuen aquí, o sia Sant Francesc. La parroquia es moderna y grandiosa per el poble. La frontera o fatxada es majestuosa, acabant amb una cresteria de reculats y curves ayrosament ondulades, que demostren l'anginy del qui les projectá. Té tres portals, molt notables dins el género barroch y molt ben tallats: el principal encara me agrada mes qu'el de Calaceit. Si tots els monuments barrochs fossen com aqueixa

frontera, que diuen aquí, es ben cert que ja no los duria tan quantre. Es tan apreciable com la frontera el campanar, separat del cos de l'iglesia, vuytovat, sense finestres fins adalt de tot, qu[e]n fa una redona a cada cara, endiumenjada amb bells fullatjes; fa llevó un cordó molt gruixat y una balconada, y s'alsa mes prim y axerit un templet, tambe vuytovat, amb un finestralet a cada cara y flanquetjat per vuyt cuantreforts y arbotants, capficats un a cada cayre. No era cap manyá ni cap xambó el qui trassá aqueixa obra. Ja es hora d'entrar dins l'iglesia; es de tres naus, amb creuer y cúpula, illuminada per finestres en el tambor. La volta de la nau principal es de mitx punt amb llunets; les naus laterals a cada dau, devant cada capella. Fan una cúpula amb llenterna. Algunes d'elles y la principal estan pintades, com hi està igualment les petxines de totes, y per cert que les pintures no son burots. La capella de comunió es, com a Mallorca, una capella fonda, la segona a ma esquerra com entram. Tots els retaulos son barrochs, fora el major qui té molt de plateresch. No ofereixen res de particular, mes qu'un, molt antich, qui rumbetja dins el nitxo una figura románica veneranda, la *Mare de Deu de la poma*, amb el Bon Jesuset demunt un genoll. El chor está aquí lo meteix que a Benicarló; devant l'altar major, en el bras superior del creuer, qu'es allà ont pertoca estar.

La iglesia del convent de franciscans es moderna, de gust barroch, y tota renovada, amb motiu d'instalarse de bell nou els franciscans en el convent, fa uns tres anys. Un frare llech, molt atent y humil, la nos mostrá. Està neta, ben adesada, però es barroca, y no com la parroquial, axo es, de poca sustancia ferm.

Avuy dematí a les quatre y busques, he pres el tren correu cap aquí, aont me trop, sa y fort, gracies a Deu. Castelló es una població moderna: carrers amples y drets, cases noves o renovades; poquíssimes conserven la trassa antiga. Una en vaig veure de portal redó, ample y baixet, amb tres ordes concéntrichs de flors de lis, de baix relleu, molt grosses, a l'arquivolta. A les rebranques té uns

fullatjes y brancatjes, de baix relleu també, d'ayre románich, lo mateix que uns escuts per l'estil que hi ha a la llinda d'una finestra a cada costat del portal. Hi ha passeys prou ben adesats y amb molts d'arbres d'ombra. Vaja, es una població moderna sense caràcter local, cosmopolita.

Demanant demanant, trop la parroquia major. Es una iglesia notable. Per defora no té caràcter definit. El campanar es vuytovat, acabant amb una corona de vuyt finestrals de mitx punt, un a cada cara, una gornisa y una balconada. Está separat de l'iglesia, y per això l'Ajuntament pretén qu'es seu. La frontera de l'iglesia no té estil, fora la portada, qui es ogival, y en degradació, y de molta profunditat, amb una serie gentilíssima de arquivoltes y rebranques aboxellades y uns capitellets historiats. Cada frontera lateral té una portada, ogival, ben tallada, però mes senzilla que la major. M'en entr dedins, y me trop una iglesia tota policromada. Es de una sola nau, molt ample y baixa; les voltes son de tres claus a cada dau, lo qual multiplica ayrosament els nirvis y entrepanys y dona mes joch per el policromat, qu'es obra moderna y prou acceptable. Les capelles se comuniquen per uns portalets de pura trassa ogival, y son prou baixes per deixar lloch, entre l'arcada y el finestral que té cadascuna part demunt, a una arqueria figurada qui encuadra una serie de figures de sants pintades, de molt bon efecte. Els entrepanys superiors de la volta també rumbetjen uns àngels pintats, qui fan goig de ver. Los finestrals tenen vidrieres de colors modernes, ben sentides. Lo àbside es de cinch cares: les foranes tenen una capella mes alta que les demás capelles, les seves veynades no'n tenen, y la del fondo en té una mes profunda, a manera d'absidiola, aont hi ha el chor a pis de terra, amb un cadirat y faristol nous, magnífichs. L'altar major y retaulo estàn a la entrada d'aqueixa absidiola. Es ogival amb peu de románich, y no diu malament, si no fos que es massa alt, de manera que tapa casi tota l'arcada de dita absidiola. Es una llastima que l'artista que concebé tal obra, per les proporcions tengués massa

presents els retaulots disforjos del barroquisme. Los retaulos de les capelles casi tots son ogivals y tots prou acceptables y nous. Me cridá l'atenció una restauració y decoració tan suntuosa, y l'escolá me va dir qu'era qu'un senyor d'assí, riquíssim, un tal Cardona, se morí, y ho deixá tot per iglesies i obres de piedat, y d'assò han arretglada la parroquia major y fan dues iglesies mes, y feren la casa del Centre Catòlich, qu'es grandiosa y magnífica. Además de la parroquia major, hi ha dues o tres ajudes de parroquia y altres iglesies mes.

Vaig fer de veure'l Director de la revista catòlica Mossen Martínez, jove desxondit y simpátich, qui m'acompanyá y dirigí, per lo qual li quet agrait de tot cor.

Sabent que assí hi havia *Germanetes dels pobres*, m'en hi vaig, y celebr una conferencia filològica amb un quatre o cinch pobrets d'allá, de Castelló meteix. Així he pogut estudiar el llenguatge local, qui está molt mes aprop de Vinaròs y Tortosa que del de València. La sintaxis, com a tots els pobles qu'he visitats, està malmenada ferm.

El bibliotecari de l'Institut Provincial, persona distinguida y entesa en historia regional, a n-e qui me presentà Mossen Martínez, m'ha parlat d'un jove d'assí, molt aficionat a la llengua del poble, o llemosina, que diuen per aquí, sense sebre perque, com se suposa un tal D. Salvador Guinot. M'han donades les senyes de ca-seva, y m'en hi vaig, y me trop un senyor d'uns coranta cinch anys, distingidíssim, simpátich ferm, enamorat, etsisat de la llengua materna, això es, del catalanench y de totes les coses de la seva terra, es el dir, regionalista, llicenciat en Filosofia y Lletres, de vasta y escullida cultura, autor de diferents treballs literaris molt apreciabels, sobre tot, un tomet de contarelles o *contalles* de costums castelloneses, plenes d'encant y de perfum, aont cap lleva gallarda la imaginació de l'autor y corre gentil y abundosa la seva ploma ben trempada, y hi vibra galana encara y polent y dolça la llengua catalanesca. D'aquest llibret no mes n'ha fets vint y cinch exemplars, que té repartits ja entre'ls amichs. No li dich res si tot d'una que nos som explicats, som

quedats amichs corals. Li he lletgit el projecte de Diccioniari; m'hi ha fetes algunes observacions ben agudes, y ha acceptat el carrech de Secretari de dita obra en aqueixa regió, y amb ell nos entendrem y ell replegará gent per treballar en l'empresa magna. Fins tart de tot no nos som deixats, y m'ha promès que vendrà a veure Mallorca.

Y prou per avuy.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pre.

Miércoles 8 mayo 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

VII

Onda, 22 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: ahir dematinet, de Castelló vaig partir cap a Vila-real, ciutat rodada de taronjerars sens fi, d'una toria y esponera may vista. Es una població d'unes vint y quatre mil ànimes, segons m'han dit, plana, de carrers drets, sense empedregar, que no pateixen de nets. Les cases tenen poch carácter, fora de les gornises de les teulades, que n'hi ha moltes de fileres de teules y retjoles, unes mes sortides que les altres y entre mitx y mitx del filetó de retjoles, en guayta una altre filera que no mes treu defora un cornaló, fent unas puntetes que donen originalitat a-n el conjunt. Hi ha qualche balcó de ferro batut, bon de veure, y a la plassa *de la Constitució* hi ha porxos d'arch apuntat, com a la nostra Esparteria. Hi ha una partida d'iglesies. La parroquial es grandiosa, moderna desgraciadament, de tres naus, de cent passes de llarch sense l'ábside y xexanta d'amplaria entre totes tres. Fa crever y cúpula. Les voltes son de mitx punt, amb llunets a la nau major, y d'aresta a les laterals, amb la

particularitat que les voltes de les tres naus comensen a la mateixa altura, lo qual fa qu'aqueixa iglesia sía del meteix patró que la Seu de Vic, el Jesús de Tortosa y parroquials de Gandesa, Batea i Calaceit. Ja feya estona que no n'havía trobada cap axí. La cúpula y les petxines están pintades, els capitells dels pilars son daurats, y abunden els fullatjes, vergarons y florons pintats y daurats a les arcades y voltes. Els pilars son quadrats, amb uns socles de quinze o setze pams d'alt, damunt els capitells, a cada cara figuren una arquitrabe fris y gornisa, fent un replá disforjo, sense raó ni motiu, enlletgint el conjunt una cosa de no dir. Els brassos del creuer acaben en forma d'ábside de cinch cares. Els retaulos de les capelles són modern(e)s. Per fogir del barroch, s'es subjectat l'artista a l'estil grech-romá, tal com enteníen els del Renaxament, qui en punt a arquitectura, representen una verdadera invasió bárbara. Aquets retaulos resulten mes correctes qu'els barrochs, però frets y massa règits, si be suntuosament decorats. Mereixen una escepció el de Sant Josep y de la Mare de Deu del Roser, qui fan com un templet quadradench, cubert d'un enteixinat pla, y en el fondo hi ha la figura del sant. Es una distribució felís qui fuig de l'inepcia y servilisme, característichs de l'arquitectura del Renaixament. Lo qu'es notable de ver, es el retaulo de l'altar major: un socle llis, rivetat d'un repeu abaix y un cordó adalt; quatre columnes de basse y capitell clàssich, flanquetjant el nitxo del Titular, molt proporcionat: l'arquitrabe, fris y gornisa no gayre sortida y llavó un átich senzillíssim; un tauler amb quatre pilastres planes, de poca gruixa, adossades, flanquetjant una pintura y sostenint un frontó llis, sense birimboyes ni estravagancies, y tot això pintat y daurat y exornat amb molt de gust, sobriedat y armonia, pochs retaulos he vists del Renaixament d'una simplicitat tan senyorívola, d'un conjunt tan artístich. El chor está just devant l'altar major, com a Benicarló y Alcalà de Xivert.

Després de la parroquial l'iglesia mes notable es la de Sant Pasqual Bailón, de monjes de Santa Clara. La iglesia propiament dita

no té casi res de particular. L'importancia li ve de dues capelles, una ovalada y amb cúpula pintada, y l'altre, de Sant Pascual, que té les proporcions d'una iglesieta; fa un crever amb cúpula, de gust barroch, però ben tallada y de molt d'ingeni en la decoració. Als costats té unes gran teles de la vida del Sant, pintades prou bé, amb unes vases molt amples sobre tot abaix, dignes de particular atenció. D'un bras del crever entren dins una sacristia, y, d'aquesta pugen a-n el camaril, aont se guarda el meteix cós del Sant. El camaril fa també com un crever amb petxines y una cupuleta, tot exornadíssim, amb fullatjes y vergarons y brancatjes y angelets entremeliats amb molt d'ingeni y ben executats; però sobre tot el retaulet que enquadra l'urna del cos del Sant. Aquí l'ornamentació es espléndida, pomposa, daurada y pintada armónicament y d'un efecte xalest y placèvol.

Una altre iglesieta hi ha, la del magnífich hospital, nou de planta, suntuós y amb un jardí de taronjers y altres abres fruytals de mes d'una cortarada, donchs l'iglesieta, nova també, a l'altar major fa una cúpula, molt consemblant per la gracia y l'ingeni a la de la capella de Sant Pasqual.

No porem dir lo meteix de la iglesia de les monjes dominiques, petita y raquítica, ni la dels frares Franciscans, que hi ha establits assí; la qual es reduida, freda y magre, barroquisme rònech.

Vila-real es una població riquíssima, de gran relligiosidat. Demunt el portal de casi totes les cases se veu l'imatje del Cor de Jesús. S'hi posaria se ma el qui s'atrevis a profanarne cap, just amb paraules de despreci. La gent du la fe y la pietat pintada demunt; son molt atents, servicials y no per els doblers. A-n el qui me dugué la maleta de l'Estació fins al poble, set o vuyt minuts, no li vaig poder fer prende res. El fondista, perque no hi vaig menjar ni jeure y no mes li vaig ocupar la cambra, tampoch no volía res. M'en anava jo per un carrer, y toquen una campana: not qu'un homo s'atura y se treu lo que duya per el cap. Jo seguesch de d'allá, y me veig dos atlots qui menaven un ase, que s'aturen, fan aturar l'animal y queden

inmóvils, en actitud de resar. Aquí vaig comprendre qu'alló devia esser el toch de *Sanctus*, y m'atur, me llev el capell y dich *Gloria*. Acabat el toch de la campana, aquells atlots feren partir la bistia y ells derrera derrera. Demán a un homo qu'era alló, y me confirmà en la meva sospita; era que tocaven *Sanctus*. Li vaig dir que jo era estern, y no conexia els estils del país; y me contestà que ja ho havia comprés axí, y que allà, en tocar *Sanctus* tothom s'atura allà ont se troba, y molts se agenollen, ench que sien al mitx del carrer. A-n el Mercat diuen qu'es tan de veure, en caure la primera batallada del *Sanctus*: plasseres, compradores, tothom talla caps allà ont es, y queden com unes estatués, resant baix baix l'oració acostumada. La llengua se conserva prou, sobre tot, la part léxica, y encara no es valenciá propiament dit, sinó entre catalá, mallorquí i valenciá. Per assí ja veuen calsons curts, tall de genoll, sino fins abaix.

El célebre revolucionari anticlerical Blasco Ibáñez volia anar aqueys anys passats a predicar a Vila-real. La gent ho va sebre, y anaren per tres vegades a rebrel a l'Estació. Quan arribá no tengué ganes de devallar ni de treure'l nas per les finestres del wagó. Els homos l'esperaven amb ciulets, les dones amb una actitud mes resolta, y cridant que davallás o al manco que guaytás, y li veurien la cara. L'homo feu orelles de cònsol y passá de llis cap a Castelló. No ha tengudes ganes pus de tonarhi a Vila-real. Si els católics de tota Espanya se servissen dels seus drets y los fessen valer com els de aqueix poble. En Blasco Ibáñez y comparsa no li farien tantes de les seues ni mourien tanta remor.

Prench el tren de vie estreta cap a Onda, qu'havia de partir a les dues y cinquanta vuyt minuts minuts y es partit passat les tres y mitja, y hi ha dies, m'han dit, que son les quatre, y de d'allà cap a ponent, y venguen tarongerals y mes tarongerals y qualche chapa ben grossa de garrovers, olivar y sembrat, y camina caminarás mes que depressa. Devers les quatre y mitja arribam a Onda, poble d'unes vuyt mil ánimes, assegut al coster d'un turó, coronat d'un

castell mitx-eval, de murs baixets y redonenchs y flanquetjat de torres redones y no gayre altes, amb les seves corresponents setjetíes o aspilleres, fa estona abandonat del ram de guerra. El poble es molt mal pla; els carrers, empedregats a l'antiga casi tots, curts, torts, moltets no arriben a carrerons, alguns estretíssims, les cases, moltes renovades o emblanquinades, per defora, lo qual les lleva l'aspecte primitiu y simpátich de la seva trassa; molts de portals, redons, balconades de ferro batut, algunes ben apreciables. Lo que crida l'atenció es que no hi ha volades de fusta: totes son de fileres de teules y retjoles, y, aquestes, algunes guaytant just un cornaló a manera de dents de serra, resultant una combinació molt senzilla primitiva, però graciosa y aguda.

Hi ha un parell d'iglesies. La d'un convent de monjes de clausura es moderna y sense cap carácter, la parroquial es tot un monument de l'art barroch de bona cepa. La frontera no té gayre de particular, ni'l campanar tampoch. L'interior ja es altra cosa. Es una nau espayosa amb creuer y cúpula; y, com les capelles se comuniquen per uns portals molt amples, fan l'afecte d'una nau lateral; de manera que pareix y se pot dir qu'es de tres naus. Les voltes son de mitx punt amb llunets, y amb gran exornació de fullatjes, brancatjes, vergarons y frisos a les arquivoltes, cayres dels llunets y entrepanys y pilastres, aont abunden les pintures y daurats. La cúpula y ses petxines están pintades y amb prou correcció y entonació. Els retaulos son barrochs tots: el de l'altar major es el mes fret y aixut; els altres revelen una imaginació fogosa, ingeni desenfrenat, però ingeni al cap y a la fi, y emancipació de les aclucadores y a voltes estúpides regles del pseudo classicisme del Renaixament. El chor está just devant l'altar major. La capella de comunió té portal y frontera adefora, al costat de l'iglesia; es grandeta, fa una cúpula, però es magre y axuta. L'arquitectura no hi demostrá gens de such de cervell. Molts de mil degué costar aquesta iglesia, lo cual prova la pietat i també la prosperidat d'aqueixa gent, que son de molt bon aspecte,

molt religiosos, atentíssims. Es un poble que se conserva ferm, gracies a Deu, dels poquets qui se conserven per l'estil de Vila-real.

Per assí tampoch ja no duen calsonets tall de gonoll, sino fins abaix.

Passetjantme per el peu del castell, he tenguda una conferencia amb set o vuyt xicotets que hi jugaven, molt etxerevits, alguns sense sabates, y calsonets y camieta tot taques y esqueixos, altres ben encintronats,⁴ y llavò n'he tenguda una altre de conferencia amb sis o set homos qu'el Sr. Rector y un capellá jove, m'han reunits; y així he pogut estudiar el llenguatge d'aquí y prende una mala de fi de notes. La part lèxica se conserva prou; ara la sintàxis corre males aygues. La pronuncia ja es mes ubertament valenciana. Comensa a esser enforet Tortosa, això es, el llenguatge d'allà.

Del peu del castell, dalt el turó, se presenta un panorama esplèndit, grandíós; una gran planura fonda, per tot l'entorn, endiumenjada del vert dels milenars de milenars de tarongers, qui se toquen y en tercer y quart y quint terme muntanyes blavoses, les planeres entrecualcades amb les cantalludes y agullonades, unes que par que fugen y se perden a l'entrellum, altres que par que se presenten y se vullan acostar, per veure jo que cerch per aquí y que me les mir tan arreu y amb tanta confiansa.

No'm doldria gens estarme per assí un parell de dies, però encara'm falta massa territori de la regió valenciana que recórrer, y ia fogir toquen cap á Borriana!

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pre.

⁴ Encintronar: vestir bé, endiumenjar (mall.) (DCVB 4, 873).

Martes 14 mayo 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

VIII

València, 24 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: diumenge passat a Onda vaig tenir aygua casi tot lo die. Devall del tren a Vila-real, y prenc la diligencia de Borriana a l'Estació meteixa; y fonch per mi una gran sort; així me vaig alliberar del fanguer de llot de les basses ferestes que hi havia per els carrers de Vila-real, que com no estan empedregats y el pis es terra broixa de camp, no li dich res. No me tornaré queixar pus del fanch dels carrers de Mallorca, ni tampoch de les carreteres. La que nos dugué a Borriana, ample y amb cara de nova, feya pegar unes satsades tan seques y fortes que par que nos haguéssim de desjuntar tota la còrpora. Y, com a Borriana havia plogut també a voler, y els carrers son per l'estil de Vila-real, estaven tan intransitables y tan bruts com els d'allà.

Borriana es una població d'unes tretze mil ànimes, riquíssimes per els tarongjers sens fi; tot es terra grossa. Els carrers son drets y plans; les cases moltes renovades. No vaig poder trespasar gens perque no hi havia qui anés per mitx. Just vaig arribar a l'església parroquial, qui es moderna, ample y baixeta. Les voltes son de mitx punt amb llunets. L'ábside, per lo que vaig poder veure de defora, era ogival; però en passá'l barroquisme, y feu maig. Ara estuquen tot l'interior y posen vergarons y birimboyes xurriqueresques per les arestes y panys de les voltes, pilastres, arcades y gornisaments. Per assí encara, desgraciadament, la reacció arqueològica, artística, del bon gust, no es arribada. Lo notabilíssim es el retaule de l'altar major, de gust plateresch ben pur. Ve a esser un triptich, de tres

compartiments verticals y quatre horitzontals, enquadrats per unes faixes delicioses. Les verticals son parells de columnetes molt ayroses, sobreposades, que tenen al mitx dos nitxets, un demunt l'altre, amb figures de sants ben garrides; les faixes horitzontals son els gornisaments d'aquelles columnetes, poch sortits, amb fullatjes en el fris, de casi gens de relleu. Els compartiments de demunt el socle son una serie de nitxets, amb figures de sants; els altres compartiments son baixos relleus del misteri(s) de la vida del Bon Jesús y la Puríssima, essent mes grossos els centrals, y son tots una delícia de dibuix y de talla. Corona aqueix triptich tan gallart, un átich senzillíssim: un tauler amb Sant Cristo, flanquetjat per dues columnetes, qui sostenen una mica de gornisament y un frontinet, lo mes gentil. Es aqueix retaulo una verdadera joya del art pintoresch. ¿Per que m'entusiasmen tant aquest y els altres retaules per l'estil? Perque estan inspirats per una idea profundament artística, profundament llògica. Els retaules son radicalment per encuadrar les figures dels sants; aqueixa es la seva raò d'esser. Desde el moment que deixen d'esser això, desde el moment que l'idea qu'espressen no es això, son una aberració, una atrocitat. Tendrán mes o manco art y primors en los detalls; serán una maravella d'execució, de dibuix, d'ornamentació; però serán casos fora del lloch, obras d'art sense raó ni motiu, amb una paraula aberracions artistiques. La major part dels retaules barrochs y del renaixament son això. En canvi, moltíssims del plateresch son allò altre: son encuadraments de les figures, son per les figures, y no les figures per ells com succeix a-n els barrochs y pseudo clàssichs.

Els altres retaules de la parroquial de Borriana no tenen res de particular: xurriguerisme mes o manco tirador, si be renovats y endiumenjats. Hi ha hagudes moltes deixes per iglesies en aquest poble, y n'hi ha encara. Llástima que no les aprofitin mes conforme els bons principis de l'art cristiá. Hi ha una capella de comunió, prou gran, formant una cúpula, barroca, sense gens de gracia. L'esterior

de l'iglesia no té res de particular mes que l'ábside, que se veu que per temp(e)s es estat ogival. Les altres iglésies no les he pogudes veure per amor del fanch y de la brusca que feya des-y-ara.

La gent de Borriana es molt piadosa; els impíos van ben per els recons y no representen casi res. Es casi casi com a Vila-real. A moltíssimes fatxades se veuen plaques del cor de Jesús.

He fets mes estudis filologicchs demunt la conversa amb dues jayes, una de norante dos anys y un altre de norante set. El llenguatge encara no es valencià pur, sino molt consemblant a-n el de Benicarló, Vinaròs y Tortosa.

Die 22 vaig cap a Nules, cap de partit, d'unes sis mil ànimes, per l'estil de Borriana, carrers amples y drets, però amb un fanch y un llot y uns bassiots, que no es possible anarhi a peu, sense omplirse de fanch y pegar qualche llenegada feresta. Es un poble riquíssim; casi tot es tarongerar, y també hi ha cullita d'arrós. La gent es molt relligiosa, y l'ímpietat no hi té res que fer. Es una cosa molt notable això de que aquest poble se conservin tant relligiosos entre Castelló y València, aont hi ha tantes boques d'infern que escampen per tots els vents, sens may parar la seva pestilencia.

Hi ha tres o quatre iglésies. No mes he poguda veure la parroquial, a causa del estat horrible dels carrers y de que continuament plovia. La iglesia parroquial es moderna, d'una nau, amb crever y cúpula, exornada a la manera xurrigueresca, amb cert esplendor. Els retaulos, alguns pseudo-clàssichs, prou acceptables; un plateresch, deliciós; els demés, barrochs, però que revelen ingeni, sobre tot un nou del Cor de Jesús, encara sense dorar. Lo que hi ha verament notable es un triptich, retaulo d'una capella, qu'el llevaren per fer lloch a una atrocitat xurrigueresca, però que el manco tengueren el bon sentit de posarlo part demunt les calaixeres de la sacristia. Es una joia ogival, una preciositat. Consagrats a una figura del Sant Cristo molt antich, hi ha una partida d'imatjes molt ben dibuixades, amb una expressió vivíssima, amb tot el sabor, amb tot

l'ayre característich de la gran pintura ogival. Sens dupte desde'l punt de vista de l'art, val mes dobles de vint aquest triptich que pessetes tots els altres d'aqueixa iglesia plegats.

El Rector es una persona de gran cultura eglesiàstica, y de gust literari ben format. Ell y tres o quatre capellans se son oferits a esser col·laboradors del obra del Diccionari que teniem en projecte.

Amb la seva cooperació he pogut fer de lo millor mos estudis sobre'l llenguatge d'aqueix poble, que ja es casi valencià de tot. Succeeix lo que en los demás: l'element lexicogràfic se conserva prou be; la sintàxis está malamentot, desnaturalisada.

A les onze del dia 23 partesc cap a Morvedre, l'antigua Sagunt. Fa un turó molt empinat, no gayre alt, amb una cuculla plana. Sembla un puig escapollat, coronat d'una murada antiga, baixeta, flanquetjada de moltes torres y baluards, constituint un castell inmens, però abandonat. En aquest puig donaren els seus antichs habitants una de les mostres mes estupendes d'heroisme sitiats els saguntins, aliats dels Romans, per els cartigenesos, ans qu'entregarse, pegaren foch a la ciutat, que tota, y ells amb ella, feu flamada. Això eren els antichs espanyols. Els vencedors no trobaren mes qu'un munt de cenra. La rassa ja no s'assembla ni de cent llengües. ¡Quina vergonya!

En el coster que mira a tramuntana está asseguda la població actual qui té part moderna, sense res de particular, y part antiga, de carrers estrets, torts, mal plans, però de molt de caràcter, si l'emblanquinat no tirás a perdre les fatxades. Abunden els portals redons, les finestres ayroses; hi ha volades prou acceptables; y a l'antiga casa *dels delmes*, unes finestres coronelles, dues qui se conserven y dues que ja no mes mostren les arquivoltes, ayrosíssimes. ¡Quina diferencia d'aquesta construcció antiga, plena d'inspiració y etsís, a-n el prosaisme y raquitisme de les construccions d'are.

Hi ha tres iglesies y una partida d'oratoris públichs. La del convent dels Trinitaris, moderna, amb crever y cúpula, fa temps qu'está arrendada, y hi viuen diferents families, y serveix de botiga a una partida de gent que fan covos y paners. Encara que l'art no té gayre que plorar per el mal estat del monument, té prou que plorar y que execrar la Relligió devant la profanació permanent, freda, tranquila, de la casa de Deu.

Devora'l convent dels Trinitaris s'alsava el de Sant Francesc, ocupat per la Casa Consistorial, la guardia civil, jutjat municipal y escoles, y la iglesia feta un teatre, servint d'escenari y vestidor dels cómichs l'àbside, l'altar mejor, el punt aont se mostrava a-n els seus fills Sagramentat el Deu d'Amor. Y em ve de nou que demunt els pobles d'Espanya ploguen tantes calamitats. ¿Com no han de clamar venjansa al cel tantes profanacions de la casa del Senyor?

La iglesia de los Dolors y els oratoris públichs qu'he vists, no tenen res de particular artísticament: barroquisme y barroquisme. No així la iglesia principal, de Santa Maria. Es un monument notable de l'art ogival, que conserva per defora sa veneranda y gentil estructura. Té una portada lateral, en degradació, d'una partida deliciosa de arquivoltas y rebranques gallardíssimes, amb uns bassaments y capitellets molt ayrosos. Una llinda tapa l'ull de l'arcada del portal, y sosté demunt unes represes de fullatje, les figuras de la Mare de Deu y dos ángels, de trassa románica, molt primitives. A les rebranques hi ha les figures del[s] Sants Metjes, de la meteixa trassa y prou interessants. L'interior de l'iglesia está tot desfigurat horriblement per el barroquisme, tot blanch, cuberts de guix els pilars, nirvis y ogives, tot blanch com un sudari o mortalla, amb unes pilastrotes y gornisotes ferestes, això si, amb molts de verguerons y fullatjes dorats, fins a l'estrem de haver alsades unes parets dins les capelles y unes voltes per amagar les ogivals y ferhi atrocitats xurrigueresques. La iglesia es de tres naus. Els archs formerets, entre nau y nau, son tan amples, que donen lloch per dues capelles; però

tot está desfigurat y artísticament profanat. ¡Quina llástima que l'art cristià no redimesca aquest monument, que, restaurat, seria una de les iglesies mes notables de la archidiòcessi de València.

El retaulo de l'altar major es plateresch, molt ample y molt alt, d'una partida de compartiments. No es tan bo com el de Borriana, però es ben apreciable. Els compartiments, dividits per parells de columnetes y gornisaments molt armónichs, los umplen baixos-relleus dels misteris de la vida del Bon Jesús y la seva Santíssima Mare, molt ben tallats y dibuixats. El conjunt es gentil, rioler, placévol.

Sortint d'aqueixa iglesia, amb un capellà d'assí que s'es oferit a acompanyarme, som pujat a les ruines del teatre romá, part demunt de l'actual població, desd'ont se gosa d'un panorama espléndit: una vall molt ample y que tira endins ferm, tot tarongers, y mes enllá serrats de muntanyes ben aixerides, blavoses, qui se perden dins l'entrellum. Bon ull tingueren els que triaren aquest punt per situar el teatre. Havia d'esser delitós de bon de veres poder distreure la vista de l'escenari contemplant aqueix magnífich panorama. El teatre consta de dues parts: l'escena, rectangular, y el siti del públich, una grandiosa escalonada en hemicicle, en part tallada dins la penya, en part construïda d'una manera sòlida, robusta, majestuosa. A n'aquesta escalonada hi anaren per una partida d'entrades per medi d'un joch de corredors y galeries y departaments, estrets o amples, segons convenia per la seguredat y gallardía de la construcció, tot cobert de voltes de mitx punt, per el sistema celular, de voltes cuantreposades, per contrarrestar les empentes d'aquelles. Portals, portalets y voltes despleguen unes curves ayrosíssimes.

L'hemicicle té cent vint passes de diámetro. Els costats son tot una ruina. Els baixos del mur están molt menjats, perquè, per espay de molt de temps, la gent de Morvedre, per fer coses, se proveía dels carreus o mitjans que desficaven de la superba construcció romana. Tota l'obra es de carreu regular, d'uns dotze centimetres de gruixa,

de pedra viva, lo que'ls romans deyen *opus minus*, lo meteix que casi totes les iglésies romàniques de la regió pirenayca que vaig visitar aquest estiu passat.

iQue de recordances no evoquen, que de coses no fan venir a la memoria les despulles grandioses d'aquest teatre! iDe quina manera parla a l'esperit aqueix escenari que ja no mes es un trispol tapissat d'herbay aqueixa escalonada soberga, tota esvorellada y retuda! iQue d'escenes, que de drames de la vida no representarien els actors y no esclatarien entre els espectadors, fruyt d'aquella civilisació gentil, mundana, carnal, desenfreída qu'els romans escamparen de llevant a ponent, de tramuntana a mitjorn!

Devallant rost avall amb lo cap ple de tantes coses com aquelles ruïnes me sugerien, tot dret a la posada aont tenia l'equipatge, afin un campanar molt vell qui guaytava una mica per dalt una teulada. M'hi acost, y me trop una iglesieta, amb una fatxada románica primitiva, d'una simplicitat meravellosa, veneranda: un gran pany de paret, acusant les vertents de la teulada, d'angle molt agut, un finestral ellenguit, apuntat y ayrosament esplendit, y abaix un portal casi tan ample com alt, amb una arquivolta amplíssima y un guardapols d'un filetó y un escafat, tot robust, sobri, primitiu, imponent. Ja 'u crech que som anat a cercar l'album, y he dibuixada eixa gallarda frontera. Som entrar [*sic*] dins l'Iglesia, y l'interior ja es ubertament ogival, si be del primitiu: hi ha unes arcades transversals qui sostenen una sotilada de fusta, de dues vertents. L'abside es mes modern, y de volta. iAy si l'interior fos com la frontera! Es l'iglesieta de Sant Salvador.

De Morvedre prenh el tren cap el poblet del Puig, lloc immortalisat per el gran rey En Jaume I amb motiu de posar siti a València, que prengué a-n els moros. Es un poble d'unas dos mil ánimes, tot terra grossa, tot horta, terra de blat y arròs. Com hi vaig esser, qu'el carril ja era fuyt, me trop que no havia fonda, ni posada, ni hostal.

En tants de poblets y llogarets com he correguts are y aquest estiu passat, alguns aont no hi arriben carros, per tot havia trobat lo manco un hostel; y aquí, a dues passes de València, a un poble de dos mil ánimes, res! Sembla impossible. Com ja no havía de passar altre tren, no vaig tenir mes remey que presentarme a ca'l Sr. Rector, que m'acullí generosament, Deu li pach el favor.

En el Puig hi havia un convent de Mercedaris grandíós. Queda l'edifici inmens, de quatre ales, amb una gran torre quadrangular a cada cornaló. La iglesia está a un costat del convent: era ogival, com ho manifesta una portada lateral, en degradació qu'es una delicia. Les rebranques son columnetes, amb uns capitells historiatos aont se represent els misteris de la Vida de la Mare de Deu. La imposta rumbetja unes paumetes precioses, de pura trassa románica. Se veu que la portada es de la primera época ogival. L'interior, de tres naus, está tot desfigurat, com l'iglesia major de Morvedre. La gentil musculatura ogival está cubierta y empastinada de guix y de birimboyes y atrocitats xurrigueresques. Tots els retaulos son barrochs y de poca sustancia ferm, fora el de l'altar major, qu'es plateresch, mes notable qu'el de Morvedre y casi tant bo com el de Borriana: te cinch compartiments verticals, els forans fent un cos sortit: les gentils columnetes y lleugers gornisaments encuadren uns baixos-relleus de la vida del Bon Jesús y la seua Mare Santíssima, de bona talla ferm. Derrera aquest retaulo hi ha el camaril aont se conserva la Mare de Deu del Puig, qu'es un baix-relleu ogival venerable, apreciablessim. Al costat de l'altar major hi ha el sepulcre d'En Robert de Llúria, fill del famós Roger, y de la seva muller, qu'era senyora del Puig. Dins el canzell del portal hi ha el d'En Guillem de Montpeller, oncle del rey En Jaume I. Els dos sepulcres son de marbre blanch, en forma de caixa, amb les estatués jayents demunt la cubierta, y plens els costats d'unes arqueríes afiligranades les quals encuadren una serie de guerrers y dames qui ploren la mort dels seus senyors. Aquests sepulcres son una maravella de dibuix y detalls.

Dins una capella hi ha una pintura demunt post, ogival, de la soledat de Maria, ben apreciable.

Vista l'iglesia y fets els estudis sobre'l llenguatge d'aquí, ubertament valenciá, he pres el tren que venía de Castelló, y a les vuyt y quart som arribat a València, de la qual li parlaré un altre die, si Deu ho vol.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pre.

Lunes 20 mayo 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

IX

València, 28 d'Abril, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: ja es hora de que li diga qualche cosa d'aqueixa gran ciutat, delitosa capital de l'antic reyne de València, rodetjada, hores entorn, de jardins riolers, de prats fresquivols y esponerosos, per ont corren mil siquioles, canaletes y reguers, part demunt l'espléndida verdor d'arbres y plantes, qui se tenen, s'alsen aixerides, gentils, venerables, les *barraques* dels hortelans que cantà el benemèrit Llorente, baixetes, quadrangulars, amb cuberta de dues vertents de molt de rost, d'un pallús per l'estil del capell dels nostros primitius molins de vent, amb una creueta de fust a cada cap d'anguila cresta de la tetxinada.

Les dues vegades qu'era entrat a València, era per prende'l grau en Teologia y Dret canónich, això es, per sufrir un examen formal d'aqueixes dues grans ciencies devant jutjes completament desconeguts. Entrava com a retgirat y mes de mitx preocupat. No fou així aquesta vegada.

Ara com vaig destriar l'estol solemne del campanars de esglésies, amb ses cúpules vestides de teules de colors lluent, com el tren, deixant el Cabanyal, població d'unes vuyt mil ànimes y el Grau que també en té una bona partida, s'aficà per mitx de les fileres de magatzems, botigues y altius casals, cap dret a l'Estació, no me vaig preocupar gens; vaig entrar lo mes fresch y xalest del mon, sobre tot com me vaig veure devant mos amichs del cor, els amables comtes de Ròtova y sos fills, sans y bons y trempats, que feya set anys que no havia vists.

Efectivament, València es una gran ciutat, y ho seria mes encara si s'estimás mes a sí mateixa, si estimás mes lo seu propi, la seva sava y la sustancia, el patrimoni historich, la seva tradició, ja que sense l'amor, sensa la calentor de tot això els pobles corren males aygues y fan molta vasa ferm dins el mon. Es aquesta una ciutat ben plana, de carrers prou amples y no gayre tors. Las cases tenen poch caràcter. Anteriors al barroquisme, no n'hi ha casi cap reya tot arreu, amb molt poques excepcions, el prosaisme, la insustancialitat en les fatxades de la mala fi de carrers. N'hi ha qualcuna de barroca, com la del Marqués de *dues aygues*, notable per l'ingeni que revela, encara que desenfrenat y lluny d'osques.

En les iglésies, tantes y tantes com n'hi ha, domina sense contrast y d'una manera desoladora el barroquisme y xurriquerisme. La baldor que hi havia aquí durant els sigles XVII y XVIII, sigles de gust pervers en ram de arquitectura, fonch fatalíssima per les iglésies d'aquesta ciutat. Si no hi hagués haguts diners, les haurien deixades fer tal com les havien retudes dels sigles anteriors, tot lo mes, haurien arreconats els retaulos xurriquereschs. La doblorada que tenien, amb lo gust ferest que reynava, los dugué, no sols a retirar els retaulos, sinó a malmenar l'estructura meteixa de les iglésies tapant voltes, enguixant nirvis y pilars, enflocant a dreta y esquerra, a la bebetlana y estúpidament, gornises, fullatjes, enquadraments, figures teatrals y desinvoltas, profanant, tirant a perdre les

venerandes construccions qu'els sigles de fe y el instint artístich havien llegades. Fan llástima, fan plorera aqueixes iglesies; y quant un pensa lo que hi gastaren per ferles mal be!

No vaig a parlar de totes les Iglesies d'assí, sino de les qu'he pogudes veure.

La del Patriarca, Bto. Joan de la Ribera, consagrada al culte del Santíssim Sagrament, es una de les mes importants. Es d'una sola nau, amb crever y cúpula redona. Les voltes son de mitx punt, però d'aresta y amb nirvis diagonals y claus en la intersecció. En la frontera no té portal, sinó a-n el costat de l'epístola, fent un atri o entrada, amb uns baixos de retjoles pintades, molt senyorívoles, y lo meteix son els baixos de tota la iglesia. Els retaulos son barrochs, però sensa exageracions en l'ornamentació y tamany. No es gayre la paret que tapen: així, deixen lloch per les pintures murals, qui cobreixen tot l'interior de l'iglesia, representant dins les capelles passatjes de la vida del Beato fundador; en els braços y cap del crever passatjes de la vida de Sant Vicens Martir y de Sant Vicent Ferrer, en la cúpula escenes de la Bíblia, y en les voltes àngels y sants. Les pintures estan molt ben conservades, son una preciositat de dibuix y colorit y d'una expressió relligiosa que imposa y encanta. Com les pilastres, bassaments, capitells y gornises no fan gens d'embalum, son d'una simplicitat poques vegades vista a iglesies de gust modern, el conjunt es majestuós, imponent, solemne, un prodigi d'armonia y suavidat. Consider aquesta iglesia la millor de totes les de gust modern qu'he vistes. Al costat de l'iglesia hi ha el Collegi que fundá el Bto. Ribera per el clero de la meteixa. L'edifici es grandíós; hi ha un claustre grech-romà de dos ordes de galeríes molt gentils. Al bell mitx s'alsa un ample pedestal de marbre blanch, aont seu una preciosa estatua del Patriarca, obra d'En Benlliure. Per l'atri de l'iglesia entren a una capella prou gran y massa fosca, y això fa que un no puga veure be els meravellosos tapissos, antichs, admirables per la concepció, dibuix y tintes de les grans escenes bíbliques que

representen: tapen les parets laterals, fora'ls baixos, enretjolats de colors. Les voltes estàn pintades.

Devora el Patriarca hi ha la parroquia de Sant Tomás, l'iglesia de Sant Joan de l'Hospital y la de la Mare de Deu *del miracle*. Sant Tomàs es una iglesia barroca, amb crever y cúpula, y no té gayre de particular. Sant Joan era una iglesia ogival de la primera época, com se veu per lo que queda de l'àbside adefora: quantreforts, finestrals y una voladeta a la teulada, això es, un llistó sostengut amb uns permodolets de cares-humanes. El portal lateral, era romànich, d'una arquivolta, amb guardapols, ample, baix. Ara es quadrangular(s). Demunt té un finestral apuntat, molt ayrós, tapat com se suposa, per els fins y efectes del barroquisme, que cap gira l'interior de l'iglesia, no deixant pel a raure de lo primitiu. La iglesia de la Mare de Deu del miracle es també barroca i de poca sustancia ferm. Lo mes notable es la figura de la Mare de Deu sobre el portal, ben tallada, de pura trassa ogival, baix d'un dosseret afiligranat però afollat. La represa aont descansa la figura, es historiada: s'hi veuen dos dimonis qui tenen un personatge per el coll.

La iglesia de Sant Nicolau, parroquia, pertenecía a la primera época ogival: es ample i baixeta. La portada del costat de l'epístola, en degradació, té els capitellets de trassa románica, a pesar d'esser apuntada. La portada major, en degradació també, d'una partida d'arquivoltes y rebranques cilíndriques, es mes moderna, com ho demostra el cenopi qui cualca demunt l'arquivolta forana. L'interior de l'iglesia está tot pintat a la manera moderna y alguns endrets prou correctament. Si afegiren unes pilastres abaix dels archs torals sepultantlos un bon tros de les comes dins el guix y fenthi mes amunt uns capitellots, per que fes mes *polit*. Allá ont está la trona tocava haverhi un pilastre y no n'hi feren per que hi hagués mes lloch, y allà se veu que l'arch toral devalla deu o dotze pams mes qu'els altres perque els altres tenen tota aquesta trossada dins las pilastrotas. Dels retaulos no hi ha que parlarne: barroquisme per llarch. Lo que hi

ha son unes vidrieres de colors, quadrangulars, dalt cada capella, prou entonades y avengudes, y modernes segurament.

De Sant Nicolau vaig pegar a l'iglesia de la Companyia de Jesús: es moderníssima, posterior a la Revolució de Setembre, d'una nau, amb crever y cúpula. Les voltes de mitx punt, amb llunets, no apuntats, sinó de mitx punt també. Les capelles tenen cúpula y se comuniquen entre sí per un[s] portals tan simples y alts, que fan l'efecte d'una nau lateral, de manera que venen a esser tres naus. El to general de la decoració es grech-romá, suntuós, rich, però fadench. Els retaulos son grechs-romans, correctes, de bona vista, y n'hi ha de preciosos. El retaule de l'altar major es un templet aïslat, de poca sustancia. Lo verament notable, lo qu'es una joia estupenda, es la Puríssima del celeberrim Juan de Juanes. Es una pintura veneranda, candidíssima, celestial. La cara de la Santíssima Verge es divina: tota ella respira puresa, santedat, gloria, beatitud. Es un dels grans triunfs de la pintura cristiana, un dels casos mes evidents, mes insignes d'inspiració artística. La frontera d'aqueixa iglesia, proporcionada, irrebrotxable dins el seu estil, se ressent de la magror de la curtedat del meteix. ¡Que hi farem, si el grech-romà es una arquitectura pobríssima, que al punt ha acabats els menuts? La gran cúpula está revestida per defora de teules pintades, molt lluentes, de diferents colors, fent figures geometriques, oferint de lluny un cop de vista pompós, brillant.

Deix la companyia y m'en vaig a los Sants Joans, iglesia grandiosa, ample, baixeta, d'una sola nau. Encara se coneix qu'era ogival. A les hores està tota desfigurada per el barroquisme, si be amb moltíssim d'ingeni, lo qu'es seu, donar-lehi. Feren devall la volta ogival una volta de mitx punt, amb llunets molt baixos, y el gran Palomino la pintá tota, desplegant amb pompa y gallardía la seva potent inspiració. Figuraren entre capella y capella unes pilastrotes, hi encastellaren una gornisa y en els cornalons que deixen les arcades de les capelles, baix de la gornisa, m'hi aficaren uns angels, rodetjats

de fullatjes luxurians. El conjunt es una cosa sense mesura, dessenfrenada, però pomposa, gallarda, espléndida, que revela ingeni potentíssim, però desorientat, sense tremuntans.

Antoni M. Alcover, Pre.

Martes 21 mayo 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

IX

(continuació)

Com tenia la Llonja su allà m'atur, a contemplarla una estona. La concepció general no es tan sobirana com la de la de Palma, que no té consemblant com edifici civil, però això no vol dir que aquesta de València no sia notabilissima. Vista del Mercat fa dos cossos grandiosos amb una torre quadrada al bell mitx. El costat endret està superbiamment coronat d'una seria de finestrals amb guardapols quadrangulars que son una delicia. Baix d'aquesta magnífica diadema s'obrin uns grans finestrals de tres o quatre columnetes sostenint uns calats meravellosos. En el costat esquerra s'obri un gran finestral d'aquests y llavó una portada gallardíssima, en degradació, una verdadera filigrana, lo meteix que la que s'obri a l'altre costat immediat, aont la pedra viva sembla a voltes randa, a voltes garlandes de flors y fulles, cullides dels jardins de aquells contorns, que l'artista s'entretengué en teixir y combinar en moments de verdadera inspiració. En el costat oposat hi ha una altre portada, d'arch rebaixat, evidentment del segle XVI, una preciosa garlanda de flors, una verdadera joya del ogival florit. L'interior d'aquest gran edifici es senzillíssim. La volta té cinch o mes claus a cada dau, amb la corresponent entremeliadura de nirvis y arcades, s'aguanta dalt

unes columnes gentilment retorsudes, semblants a soques de fesser juguetetjant amb l'ambatol. Ensà y enllà se veuen portalets, tots diferents, novells, riolers, preciosos. Prenim per un d'ells l'escala de caragol d'aquesta torre quadrada qu'hem dita, y per amunt! Els escalons son amples, dolsos. Per la paret s'enfila un arrambador de pedra lo mes enginyós, un cordó cilíndrich, per la part superior prou separat de la paret per que hi puga córrer la ma. De la plataforma de la torre, que domina gran part de la ciutat, hi ha una vista grandiosa; però ho es mes la del Miquelet, y ja parlarem d'aquesta, si Deu ho vol.

Ara anem a dir una Salve a la Mare de Deu dels Desemparats, y estudiem una mica la seva iglesia. L'exterior es molt prosaich: sembla una casa qualsevol, grandota y no pus. ¡Llàstima que l'interior no sia gayre mes acceptable! Té la forma ovalada, amb capelles en els punts estrells, que se comuniquen entre si per uns passadissos; entre capella y capella hi ha uns portals quadrangulars figurats, amb uns frontonets insustancials. Damunt aquets portals y capelles l'artista no tenguí altre cosa que enflocarhi mes qu'unes finestres y balcons, amb los seus indispensables brandolats. Aquestes finestres y balcons donen a l'iglesia cert aspecte de pati, capás d'atacar tots els nirvis de qualsevol persona que senta una micoya l'art lilegítim. Aquestes capelles y portals amb les finestres sobreposades les encuadren unes pilastres de marbre rotget, les quals sostenen una gornisa gracies a Deu, de poca volada. D'allà dalt s'alsa la cúpula, prou ayrosa, però amb unes finestres, a l'empaiment lo mes prosayques, amb uns vidres blanchs que donen una claror molt crua y desentonada. La cúpula si qu'es magnífica, tota pintada del gran Palomino, exuberant d'inspiració y gallardía. Els retaulos de les capelles son barrochs, dins el seu género prou apresiables. El retaulo de l'altar major es senzillíssim y podria passar prou be si li feyen algunes modificacions. Te la trassa d'una portada románica, en degradació, de dues arquivoltes llisses. Si en lloch de ferles seure

demunt una gornisa grega-romana y aquesta demunt un capitell corintich qui vola fora de la projecció de l'arquitra-be, haguessen posada la severa y gentil imposta románica, y, devall, el corresponent capitell, sense gens de rebava, y lo demás que demana dita arquitectura, mare y antessesora de l'ogival; la vista, devant tal retaule, descansaría de tan barroquisme prosaych o insustancial qu'umpl, empapussa y culletgeix de mala manera un santuari de tanta devoció y (ha) concorregut per la veneranda y celeberrima figura de la Mare de Deu gravada dins el cor del[s] valencians. Sería hora de que València se posás al corrent del deute grossísim que té devant la Mare de Deu dels Desemparats, posant aqueixa iglesia d'una manera un poch mes digne de la celestial Senyora, d'una manera mes adequada a la devoció coral, fervent, incontrastable, que li professa.

Es hora qu'entrem a la Seu: l'he deixada per lo derrer aposta. ¡La Seu de València! ¡Quina impressió mes diferent me feu l'any 1890, que la vaig veura per primera volta, y la que m'ha feta ara. Les meves aficions arqueològiques estaven llavò *in actu primo* que dirien els escolástichs. Llavò no m'agradà gens, gens. La vaig trobar baixa, fosca, desbaratada: no mes veyia la pallofa feresta amb·e que'l barroquisme havia tapada l'admirable fàbrica ogival primitiva. Ara hi he vista, sí, la incalificable pellofa, però, a través d'aquesta, he endevinada l'obra veneranda dels sigles XIII y XIV. ¡Benhaja aquesta y malhaja aquella!

Anem per parts: aquesta Seu es de tres naus, amb crever y cimbori y nau absidal. Les naus son de quatre daus, y el chor n'ocupa dos de la major. Els brassos del creuer tenen dos daus y l'ábside cinch cares, contanthi les dues paraleles. Hi he la portada major a la frontera y una a cada cap del crever. A-n el costat endret de la portada major s'en puja'l gran campanar, anomenat Miquelet. Derrera la capella forana de la nau esquerra s'alsa la antiga Sala Capitular. Cada una de les capelles laterals té cúpula. Estudiem tots

aquests elements; l'estructura general de la fàbrica primitiva es de la primera época ogival. Se coneix per la portada romànica de la nau esquerra y per els capitells romànichs del finestral apuntat de dalt la meteixa portada y d'un altre finestral que hi ha a un costat, y sobre tot se coneix per lo baixes que son les naus. Que no me diguen que a la Seu primer hi entraven amb quinze o setze escalons. Concedit que fos així, serien quinze o setze pams mes que tendria d'alt, els quals no bastarien per fer les naus, sobre tot la major, de l'altura que solien tenir, especialment a la regió catalana-aragonesa [sic] les naus de la segona y tercera época. Aqueixes naus tan baixes, aqueis daus de volta tan amples, aquestes arcades de rebranques o pilar tan curts y rabassuts, ivaja si ho serien majestuosas, solemnes, venerables, així com estaven abans de profanarles y desfressarles de mala manera el barroquisme, el gust pervers que en ram de arquitectura el Renaixament ocasioná dins Europa.

El barroquisme emblanquiná els panys de volta y de paret, sepultà dins guix o planxes de marbre el boixellet y mollures dels archs fronterets, això es, entre nau y nau, y els pilars que les sostenen: bassaments, feixos de columnes y capitells tot desaparegué dins els pilarets actuals tan rònechs, tan aixuts. Seguint l'aberració del Renaixament d'enflocar gornisaments, sens to ni sò, dins espays tancats y tapats, feren córrer dins la nau major una gornisa de mala mort per l'empaiment o naixensa dels archs torals; però se trobaren que aquets naixien mes avall que la punta dels archs formerets, y feren tórcer la gornisa a-n aquell endret seguint la curvatura de l'arch, lo qual es d'un efecte desastrós. No'n sortiren millor les naus laterals, tot aixaubadet y les pilastres tapades de guix y els baixos de marbre. Per omplir la paret demunt les arcades de les capelles m'hi entimaren un gornisament y demunt un átich y llavó un frontó, fins a pegar a la volta, tot de guix, de marbre, magre, ferest. Les capelles tenen cúpula amb llenterna y barroquisme per llarch. El chor ocupa tota la nau major, això es, dos daus complets. El cadirat

es esplèndit, majestuós, de llenyam negrench. A defora té a cada costat una partida de capelletes, poch fondes, amb retaullets y altarets: derrera a cada banda del portal té tres o quatre ordes de baixos relleus de la vida del Bon Jesús y la seva Santíssima Mare, de marbre blanch, molt ben concebuts y tallats: son del bon temps de l'escultura cristiana. Els brassos del crever estàn tan desfigurats com les naus, y lo mateix en direm de la nau absidal. A les hores l'estàn estucant y omplint de vergarons y floratjes dorats. Sembla mentida que encara no s'ia arribat dins aquesta Iglesia Metropolitana el grandió, el regenerador moviment arqueològich qui va redimint tot arreu de la barabarie xurrigueresca y del mal gust els grans monuments de l'art cristiá, rectificant l'opinió pública, estraviada horriblement en materia arquitectónica, del sigle xv ensà. Aquesta nau absidal ofereix la particularitat de que, com les cares de l'ábside son tan amples y els daus han d'esser trapezoydals, aixó es, lo costat del ábside ha d'esser el mes estret, y l'oposat molt mes ample, per que no'n hagués d'esser tant, l'artista tengué l'acudit de rompre dit costat en dos, y convertir el t[r]apezi en polígone de cinch cares, y així, en lloch de correspondre a cada cara de l'ábside una capella a-n el costat oposat, en resulten dues. ¡Quina llástima que no poguem veure eixa nau així com la concebé y l'executá l'arquitecte primitiu! L'ábside está completament tapat y desfigurat amb birimboyes xurrigueresques; però hi ha un retaulo, qui se tanca amb dues grans portes, plenes de pintures, y no mes s'obri en dies de festa senyalada: es una joya ogival, una filigrana. Lo notable de bon de veres es el cimbori, qui s'alsa vuytevat, imponent, gallart, atrevit dalt los quatre archs torals y les corresponents petxines. Té'l tambor molt alt, amb dos ordes de finestrals, dos a cada cara, sobreposats, amples, compartits per gentils columnetes qui sostenen els preciosos calats. El barroquisme aixaubá y forrá de planxes de marbre blanch aquest preciós interior, reduint a mitx punt les arcades apuntades de dits finestrals, tapats, no amb vidres, sino amb solets de pedres de

llum, qui son prou transparents. No sols feren redones les arcades, sino que hi enflocaren gornises, columnes y demés carroportal barroch. De manera qu'el barroquisme ha tapat y desfigurat completament l'interior d'aqueixa veneranda catedral, que seria d'un efecte inefable si la restituïen a-n el seu primitiu estat, y constituiria un exemplar importantíssim de l'ogival de la primera época. ¡Que Deu nostre Senyor illumín lo Exc. Capítol Metropolità per que se convence promte de la necessitat de que tal desitx pas a esser una realitat!

Antoni M. Alcover, Pre.

(Acabarà)

Miércoles 22 mayo 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

IX

Lo que se conserva prou be, es l'antiga sala capitular, cuadrada, grandiosa, altíssima. La volta es una meravella; quatre arcades qui tallen els cornalons, redueixen el quadrat a vuytevat. Dels vuyt àngels s'en pugen altres tans de nirvis, convergents, uns a la clau principal, y altres, crevantse, van a cercar les claus menors a l'entorn de aquella, figurant una estrella colossal, estupenda. En els triangles que deixa el vuytevat a-n els quatre recons de la sala, neix un nirvi a cada àngul, aplegantse a la clau corresponent. El conjunt de tota la volta es un prodigi. Les quatre grans parets son llises. Tres tenen finestrals y un es redó y els altres de tres cordes de circumferencia, amb vidrieres de color, modernes, ben avengudes. Per tots els quatre costats corren uns pedrissos o banchs de pedra, senzills, majestuosos. A la paret oposada a la Seu hi ha un retaulo ogival, això es, una galeria de tres ordes de cases (recuadros) sobreposades, amb pintures antigues, enquadrades per uns pilarots y bordons horizontals, y acaba tot amb una cresteria de frontonets, lo més

ayrós y agradable. A la paret de l'esquerra s'obri un portalet redó, gentil, per ont pugen a una troneta, que hi entren per un altre portalet redó qu'es una delícia. Penjada per les parets hi ha una cadena disforja que diuen que la va dur el rey En Jaume I del port de Marsella. Assí dins hi ha algunes teles y pintures murals y llevó una colecció de retratos dels arquebisbes valentins.

En les capelles y naus de la Seu se veuen prou imatges de sants molt apreciabls: n'hi ha sobre tot cinch o sis de la vida de Sant Tomàs de Villanova, ogivals, demunt post, ben correctes de dibuix, d'un colorit molt pur y de una expressió mística ben autèntica.

Ara vegem l'exterior de tan important edifici. De l'exterior primitiu no mes queden el cimbori y les dues portades laterals; tres joyas de l'arquitectura cristiana. El cimbori rumbetja a les vuyt cares els setze meravellosos finestrals, intactes, amb ses columnetes y calats, endiumenjats amb frontons y taulers de la mes pura trassa ogival, amb unes cresteries deliciosas. Mon bon amich lo Sr. Marques de Vivot, qu'en ram d'arquitectura es una autoritat, fa temps que me deya que aquest cimbori era un dels mes notables del mon. Efectivament, no n'he vist cap ni en dibuix ni en fotografia ni en manera alguna que li sia superior ni igual. Ara anem a les portades laterals: la del costat esquerra s'obri dins cos sortit, cubert de teulada, qui té una gornisseta d'un llistó sostengut per uns permodols en forma de caps de dona, ben esculpits y de molt de carácter mitxeval. Aquesta portada es románica, ben ample, baixeta, en degradació, de sis arquivoltes, sostengudes per altres tantes columnetes adossades en els reulats de les rebranques. Els bassaments, correctíssims, prou menjats; els cayres de les rebranques escafats, amb unes paumetes y entrunyellats admirablement esculpits a l'escafada; els capitells fan uns trenats, palmetes y altres combinacions geometriques, tot tallat d'una manera magistral: l'imposta corre per dalt els capitells, rumbetjant uns fullatjes y trenes planes, de la mes autèntica factura románica. Les

arquivoltes son una meravella de boxellets, mitjes canyes, filetons y bordonets, combinats ayrosament amb series de caps de clau. La arquivolta forana rumbetja un zich-zach o dents de serra ben mostratjades, y la veynada unes mitjes llunes o lobulat, de lo mes gallart. La penúltima ostenta una serie de figuretes de baix relleu molt pla, de molta sabor. Es aquesta portada una de les mes importants y mes ben conservades que coneix d'Espanya y de França. Per assí li diuen bizantina, y no endevinen, per que, si be l'arquitectura romànica es la bisantina trasplantada a Occident, a l'Occident prengué un caracter especial que la fa un altre arquitectura: aquest caracter especial le hi donen els ábsides hemicirculars, y les portades y finestres en degradació o d'archs concentrichs escalonats, un mes estret y mes endins que l'altre. Portades y finestres així no n'hi ha cap iglesia bizantina propiament dita, aixó es, de Bizanci, y demés punt[s] aont se limitaven a reproduir els grans tipus d'iglesies d'aquella excelsa capital. Aquestes portades y finestres y àbsides hemicirculars son una creació d'Occident, y per aixó es una verdadera impropietat anomenar bisantines, les portades com aquesta de la Seu de València que acabam d'estudiar.

L'altre portada lateral es la que diuen *dels Apostols*. Es ogival y en degradació, de quatre arquivoltes, sostengudes per altres tantes rebranques a cada costat. Les flanquetjen dos pilars molt rabassuts, qui acaben en pinacle, degudament decorats: neix d'ells un frontó, qui, per dalt l'arquivolta forana y destacant sobre una galeria figurada d'arquets y columnetes, va a morir a la gentil crestería qui corona aquell armònich y admirable conjunt. Les rebranques de mes endins sostenen una llinda qui tapa el llum de l'arcada corresponent, fent quadrangular el portal. Demunt la llinda apareixen, primitives, venerandes, les figures de la Mare de Deu, dos angels volant qui la coronan, y dos a cada banda que li fan la cort. Els bassaments de les rebranques están enterrats, perque alsaren el pis: no mes guayten

una mica, y se pot coletgir lo ayrosos qu'eren; pugen les rebranques, deliciosament obratjes, y tres a cada banda sostenen altres tantes figures d'apòstols, segons diuen, y no's pot coneixer gayre per lo destrossades que se troben; cada pilar, això es, els qui flanquetjen la frontera, en té dues a-n el meteix endret, el de la dreta en té dues mes a l'altre costat de defora; estes sis, dalt precioses represes, volant demunt totes dotze delicadissims dosserets, alguns molt malmenats. Les arquivoltes son altres tants de feixos de boixellets, mitjes canyes y bordons, y entre y entre corren series de figuretes sobreposades amb los seus corresponents dosserets y represes. Estàn molt ben concebudes y deliciosament executades y se conserven prou, gracies a Deu. La serie mes acostada a la Mare de Deu son àngels amb tasses molt planes, al pareixer, oferint a la Reyna de cels y terra les oracions dels seus fills; la segona serie son figuretes de donzelles gallardes, ellenguides, de cares virginals, garrides, y presenten bandes o flochs. Per mi son les Sibil·les, mostrant els seus vaticinis escrits, referents al futur Redentor y sa Divina Mare. La tercera serie es manifestament dels profetes, presentant també les seves profesies escrites. Aquesta portada, y pilars, frontó, arcatura figurada y cresteria, son una meravella de dibuix, de talla, d'armonia, d'inspiració. La consider una de les grans portades que tenim dins Espanya.

A cada costat d'aqueix prodigi d'art el barroquisme m'hi enflocà un cos d'edifici ferest, incalificable per certes dependencies de servici.

La frontera major es senzillament una atrocitat barroca, raquítica, fada, estrambótica. *Non raggionar di lor.*

El Miquelet, o sia, el campanar, ja es una altre cosa: es una torre de vuyt cayres, amb un pilaret a cada cayre; es molt rabassuda, y s'en puja solemne, imponent, gallarda. Te mes del doble d'alsada que la Seu. Hi vaig contar docents y set escalons fins a la plataforma de la gran campana. Amunt de tot, a cada cara fa un finestral, amb una arquivolta riquíssima, endiumenjada amb frontó y frondes, destacant

sobre una arcatura figurada, anant a morir a la gentil y senyorívola crestería qui corona'l venerable campanar. Dins el dau dels finestrals, hi ha dotze o tretze campanes. Demunt la volta d'aqueix dau hi ha la plataforma, y d'aquesta s'alsa una especia d'espadanya xurrigueresca, de poca gracia ferm, qui sostén una campanota que no n'havía vista cap may de tan grossa: no la poden ventar, té la culassa elevada dins l'espadanya. De dalt esta torre se veu tot València amb lo bosch de campanars y cúpules; se veuen tots els contorns, una taca inmensa de vert (tarongers, hortalissa, arbres), se colombren trenta o coranta pobles, y allá lluny la mar per la part de llevant y per la de llebeig, ponent y mestral muntanyes y muntanyes, blavenques, ayroses. Es un panorama grandíós, rioler, imponent.

iQue resulta de la breu descripció qu'acabam de fer! Que en aquesta Seu tot lo vell es preciós, admirable, importantíssim per la concepció, per la execució, y que tot lo nou es insustancial, raquílich, sense un llampech del geni, incalificable. iCom s'explica que a una ciutat aont durant l'època ogival feyen coses tan bones, en dos sigles y mitx no se sien aturats de ferm de dolentes y de tirar a perdre les bones antigues! El barroquisme ho explica tot.

Basta de descripció de monuments. Diguem qualque cosa de literatura. València es una població castellanisada: la llengua nostra hi va per les foranes y com que la gent estiga empegueida de parlarla. iProsperen per això les lletres! Tot el contrari: en ram de literatura lo poch que se fa, que sia acceptable, es lo qu'escriven alguns en valencià. Poquetes notes per la gramática he pogudes prendre: en canvi per el Diccionari he trobats una partida de col·laboradors de qui fa fer, persones conegudes dins la literatura patria, com D. Jeroni Forteza, D. Francesc Badenes, D. Josep Puig, dos catedràtics de Teología del Seminari, los RR. Dr. D. Francesc Genovés y Dr. D. Rigobert Domènech, y, sobre tot, un que val per cent, lo R. D. Pasqual Boronat, Pre., persona humildíssima, simpática, entusiaste, ferventíssima del valencià, del català, crítich y historiador

d'escepcional importancia, qui está acabant un estudi profundíssim de l'expulsió dels *emmoriscats* (moriscos), comissionat per el Col·legi del Patriarca, aont publica dos mil documents inèdits. Aqueixa obra serà un aconeximent dins el món dels estudis històrics. Lo R. Boronat ha acceptat amb molt de gust el càrrec de representant a València de l'obra del Diccionari. Hi ha qu'esperar moltíssim d'ell per lo que farà y per els elements que durà a n'el nostre camp.

Ja n'hi haurà prou per avuy.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pre.

Lunes 27 de mayo 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

X

Uixola (Alcoi), 2 de Maig, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: ja es hora de que li seguesca la meua contarella. Dia 29 del passat, devers les sis, amb mon amich del cor, lo M. I. Sr. Comte de Ròtova, me pos dins el tren, y cap a mitjorn; y venguen horts y mes horts, y taronjers y mes taronjers, ben espessos, ben reblits, omplint l'admosfera d'aquella oloreta tan embalsamadora qu'exhalen; y desiara qualche clapa de blat, y de garrovers y de vinya, però aviat tornaven els taronjers. Y així passàrem dues hores de tren. Davallam a la Pobla Llarga, y cap a Rafelguaraf, poblet petitó, de carrers plans, amples, cases baixes y els defores tot emblanquinats. L'iglesia es petita y miserable. Tot aquell contorn son taronjers y arrossars o melicotoners o blateres. A un grandió taronjeral que té allà devora'l senyor Comte, vaig poder fer mos estudis lingüístichs, notant qu'el llenguatge ja tornava esser molt semblant a Mallorca mes que'l de València. De Rafelguaraf tornam

per la Pobla Llarga a Carcaixent, aont prenim un altre tren que nos du a Gandia per mitx de muntanyes, per dins unes valls reblides de taronjerals sens fi, d'una toria may vista. Acaben els tarongerals, y venguen els garrovers y mes garrovers, y oliveres, y qualque clapa d'ametlers y de figueres, y de bell nou taronjerals y llevò arrossats, y ja som a n-el pla de Gandia, asseguda baix d'un serral de muntanyes a ponent, y fins a la mar, a llevant, qu'es ben aprop, tot horta, y trenta poblets escampats ensà y enllà dins un redol de devers dues hores, tanta es la riquesa y baldor del terreny.

Gandia es cap de partit, d'unes dotze mil ànimes, de carrers plans, drets i prou amples, d'aspecte modernisat. Hi ha un convent de monjes de Santa Clara, amb l'iglesia barroca, y n'hi havia un de frares franciscans, Sant Roch. Encara's conserva l'iglesia, barroca també y de poca sustancia ferm, però'n té prou un retaulo de Sant Pasqual Bailón, això sí, xurrigueresch. Hi ha una capella fonda, qui ve a esser una altre iglesia, de crever y cúpula, aont se guarda el cos del Bto. Ibernón. La iglesia de Sant Josep de l'Arraval, ajuda de parroquia, es moderna, de crever y cúpula y capelles qui se atravessen amb uns portals molt amples: es ben tallada y ayrosa y exornada amb un cert gust, però té la volta plena de crivells. Els retaules de l'altar major y dels caps del crever son grechs-romans y de bon aspecte, el[s] de les capelles, barrochs, y valen poquet, fora un del Cor de Jesús, qu'es mes prenidor.

Lo qu'es notable de ver es la parroquia major, la Seu, que diuen aquí, col·legiata antigament, amb un Degá mitrat. Es ogival de la bona época, molt ample, baixeta, amb los daus de volta molt estrets, amb claraboyetes redones dalt les capelles en lloch de finestrals. Té el chor al mitx, tot d'una qu'entren. A l'àbside s'estreny, y fa com una capella fonda, quadradencia, amb una volta de cinch claus y els nirvis corresponents, tot emblanquinat, amb unes gornisetes de guix a cada costat y unes finestres molt prosayques. Ara'l còs de l'iglesia está restaurat: li tornaren les gornises y pilastres de guix fins a la volta, y

la repicaren tota (es de pedra viva) y ara sembla nova, y s'ofereix a la vista del espectador, solemne, gallarda y armónica, amb la seva color y estat natural. Lo notabilíssim d'aquesta iglesia es el retaulo de l'altar major: es un triptich grandíós de tres compartiments verticals, amb bancal de cinch y un guardapols amplíssim. Cada compartiment vertical té tres taules, dividides per uns dosserets planers, la cosa mes delicada y senyorívola. Els assunts d'aquestes taules, lo meteix que les del bancal, o bassament, aont descansa'l triptich, son els misteris de la vida del Bon Jesús i la seua Santíssima Mare, y son un prodigi de dibuix, de colorit y d'expressió. En el guardapols hi ha les imatjes dels Fundadors d'ordes relligioses y àngels y demunt de tot, el Pare Etern. La decoració es senzillíssima y d'una gracia encantadora. Els dorats pareixen de l'hora y ¿que'n direm de la frescura, del brill, de la transparencia, de l'armonia de les tintes y tons? iY quant un pensa que hi sons passats quatre o cinch sigles per demunt! Per defora està ben conservada l'iglesia, però es molt llisa; no té mes ornamentació que la portada major y una portada lateral, ogivals totes dues y notables per la puresa de línees y sobriedat d'ornamentació. La major té una llinda molt ample amb dos grans escuts de baix-relleu y aguanta una figura de Cristo de poch carácter ogival. Un pilar biparteix el portal y té adossada una figura de la Mare de Deu. A les rebranques n'hi ha dues, mitx destrossades, que'm semblen Sant Pere y Sant Pau.

Aferrada a l'iglesia y entranthi per la sacristía hi ha una capella consagrada a Sant Francesc de Borja, aont conserven la pila que serví per batiarlo.

Es importantíssim el tresor de relliquies y joyes d'aquesta iglesia. N'hi ha d'una partida de Sants. S'hi veu un bacle, ogival, de Sant Tomàs de Vilanova, un garrot de viatge de Sant Ignasi de Loiola, una camia de Sant Francesc de Borja, y altres objectes y cranis de diferents sants. S'hi conserva una espina de la corona del Bon Jesús dins un relliquiari ogival de filigrana, amb esmalts, qu'es una

preciositat. Hi ha una custodia plateresca, molt original y admirablement executada; demunt un bassament s'alsa un templest qui sopluga la Cena, axò es, el Bon Jesús y els Apóstols en taula. Dalt aquest templest s'en alsa un altre de mes estret, aont hi ha l'ostensori o vericle, qu'es una aureola preciosa. Ve llevó un altre templest mes petit, aont se representa la resurrecció de Cristo, y llevó un altre, també mes petit amb la Coronació de la Mare de Deu. An els cornalons d'aquets templests, entre les columnes bessones que'ls aguanten, hi ha figuretes de sants y d'angels, tot graciós y ben deixat. Además d'aquesta custodi hi ha una creu processional, gòtica, grossa, amb esmalts, molt complicada, respirant ingeni y gallardía, admirablement concebuda y executada.

Ara anem a l'antich palau dels Duchs de Gandia, aont nasqué y se santificá aquell héroe excels de abnegació y penitencia, aquell gran Francesc de Borja, gran en el sigle, gran en la Rellegió [*sic*], devant Deu y devant els homos, gloria altíssima de la noblesa espanyola, de la Companyia de Jesús y de l'Iglesia. Aquest palau, propiedat avuy de la Companyia, es un casal grandió, imponent per la sobriedat y majestat de línees. Fa tres cossos d'edifici: un qui mira a-n el carrer, un altre qui mira demunt el riu Serpis, prou fondo a-n aquell endret y un altre entrevessat y que confegeix aquells dos, tenint a una banda el pati d'entrada y a l'altre un jardí. El cos qui mira al carrer es molt alt, amb un parell de finestres molt grans y uns balcons d'armadura de ferro y amb permódols de barres de ferro retorsudes y reguinyols prou ayrosos. El portal es redó, molt ample, amb unes pessas molt llargues a l'arcada, y un guardapols quadrangular, aont cualca un escut d'armes, gros y ben obratjat. Entrant dins el pati se troba un la gran escala a l'enfront, descuberta, amb una gran baranda ogival, per ont pugen a-n el pis principal que rep llum per unes magnífiques finestres coronelles apuntades y amb guardapols quadrangular, una del temps del Sant, les altres restaurades dels PP. Jesuïtes. El cos qui mira al carrer, abaix té la

capella pública, amb un altar plateresch de moltes columnetes, entaulaments, y nitxets. En el pis principal hi ha la gran sala *d'aguiles*, perque sosten la sotilada un fris de permódols molt obratjats y garlandes de fullatjes y flors amb unes águiles que los piquen. A un estrem d'aquesta sala hi ha l'alcova aont vingué a-n el mont [*sic*] el Sant Duch. El cos d'edifici entrevessat qu'hem dit, té dues grans sales, aixó es, la de visites, molt senzilla é imponent, y llevó una altre gran sala llargueruda, que abans eren quatre o cinch de filera dividides per unes superbes y magnífiques vidrieres d'amples y gruixades, barramentes de fusta de gust barroch, però espléndit, gallart, senyorívol. Cada partament tenia porta propia y vista dins el jardí, amb lo cel ras pintat, coronades les parets d'uns frisos y les finestres d'uns enquadraments xurriguereschs, sí, però exuberants d'ingeni y gentilesa, molt ben tallats y decorats, y no dich res de les pintures, que son admirables. Aquestes sales ocupen part(,) del tercer cos d'edifici, y l'altre part amb lo tercer cos d'edifici que mira al riu está ocupat per la grandiosa sala *de coronas*, la capella, antich despatx del Sant Duch y la Santa Capella, oratori seu particular. La gran sala de *corones* s'ho diu perque l'enteixinat està ple de coronas ducals pintades. Es quadrangular, ample y molt alta; amb baixos de retjoles de colors antiquíssimes, pujant unes amplex faixes á guarnir les finestres. A una de les parets y baix d'un dosser hi ha un gran retrato del Sant Duch y a cada costat uns grans cuadros d'escenes de la seva vida, admirablement pintats d'un Jesuita llech y duen idea els pares d'omplir de pintures tots els entrepanys de la sala. Aquell llech es un vertader artista: ell ha decorada la capella unida a-n aquesta sala, antich despatx del Sant: es ogival, policromade, y revela molt de gust y sentir artistich.

Per aquest oratori entren a un altre, petitó, llarch, baixet, anomenat *la Santa Capella*, aont el Sant feya les seves devocions y se disciplinava. Encara se veu per les parets qualque esquit de sanch. Per les parets hi ha pintades de clar y oscur escenes de la vida del

Bon Jesús. Aquesta capelleta l'ha feta restaurar mon amich del cor, el piadós Sr. Comte de Ròtova y Baró de Uixola, y la restauració està molt ben feta. Per conservar les pintures de les parets, les han forrades de vidre. Demunt el trispol primitiu, de retlojes [sic] pintades, n'hi ha fet un de fusta, ple d'embotits, molt ben fets, deixan[t] veure'l primitiu per medi d'unes trapes o forats amb un vidre. L'enteixinat es una volta de tres cares, amb casatonets ben obratjats. ¡Que s'hi sent de petit y de confús un homo dins aqueixa capelleta, pensant amb aquell gran Francesc de Borja, que al mitx d'aquestes quatre parets se feu tan amunt y tan envant per el camí del cel! Vaig tenir la ditxa de celebrarhi missa.

De Gandia die 30, amb la Comte de Ròtova y un amich nou estimadíssim, lo R. D. Josep Peiró, Vicari de la Seu, prenim a les deu el tren d'Alcoi, costejant un grandíós e interminable barranch, per ont corre el riu Serpis, fent esses y esses; y venguen túnels y mes túnels, sempre pujant, y muntanyes y mes muntanyes, aspres y sobergues, y casi totes pelades. Després de més de dues hores de pujada, ens trobam demunt un replà de comellars y turons, y cap Alcoi, ahont arribam devers la una y mitja. Es una ciutat modernisada. De mes de trenta mil ánimes, industriosa, de les que van mes avant. Els carrers son amples y drets; les cases modernes o renovades y d'una partida de pisos. La gent va molt enllestida. Quant els treballadors y treballadores surten de les fàbriques, pareix una fira. Se veu que corren diners.

Hi ha una partida d'iglesies, dues parroquies, y, si mai no m'err, una ajuda de parroquia, la parroquia major, de Santa Maria, es moderna, de tres naus, amb crever y cúpula, molt alta y espayosa. Ara la decoren amb pintures murals y dorats. Els retaules son barrochs o grechs-romans; el de l'altar major es un templet de pedra viva, amb unes columnes d'una vintena de pams d'alt, totes d'una pessa. La parroquial de Sant Maure y Sant Francesc, d'un convent de franciscans que hi havia, es barroch, y demunt les capelles del costat

de l'epístola hi ha unes pintures murals de la vida del gran Patriarca de Assís. A l'altre banda també n'hi farán, segons me digué el Sr. Rector, un jove molt simpátich. L'iglesia està ben endiumenjada, però a la manera xurrigueresca. La iglesia de Sant Agustí té una portada lateral apuntada, ben ayrosa, amb una claraboya demunt, d'un calat deliciós. L'interior està desfigurat per el barroquisme. La iglesia del Sant-Sepulcre està igualment desfigurada per la meteixa barabarie, però té dos retaulos moderns de sabor romànica, prou avenguts. Hi ha també l'iglesieta de Sant Jordi, patró de la Ciutat, que desgraciadament té poch de particular.

Els alcoyans son gent desxondida y devertida ferm, y de bona part. La llengua catalana s'hi conserva de lo millor, si no en la part sintáctica, en la léxica. S'assemblen els alcoyans molt mes a Mallorca y Catalunya que a València, y succeix lo meteix a tots els pobles del seu contorn tirant cap a Dénia y Alacant. Es un gust sentir la partida d'espressions, frases y modismes de Mallorca, que jo creya exclusius de la nostra *Roqueta*.

Hi he trobats uns quants col·laboradors per el Diccionari. Lo R. D. Miquel Julià i Vilaplana, Pre Director de la revista *El Siglo Católico*, será el representant o Secretari, el seu oncle lo R. D. Josep Vilaplana, Cronista d'Alcoi y D. Francesc d'Assís Santpere, advocat, D. Tomàs Segura, Procurador del Comte de Ròtova y altres, se son oferits a treballar amb entusiasme. Molt nos poren ajudar per l'importancia léxica d'aquesta regió.

Sobre tot, ja n'hi haurà prou per avuy.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pre.

Sábado 1 de junio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

XI

Múrcia, 7 de Maig, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: asseguda al reur d'una muntanya soberga y agullonada amb un castell a la cuculla, está la ciutat d'Alacant amb los peus dins la mar, com aquell qui diu. Es una ciutat modernisada, de molta creixensa, de carrers drets y alguns mal plans. Les cases fan cara de noves casi totes; no s'hi veven volades, però si qualche balcó amb l'armadura y permódols de barres de ferro batut. A la banda del Moll hi ha un passeig de fassers. Es pobre d'iglesies; té dues parroquies, dues ajudes de parroquia y dos convents de monjes tancades. Les iglesies de aquestes monjes(,) son petitones y raquíiques. De les ajudes de parroquia vaig veure la de Sant Francesc, ogival, però tirada a perdre per el barroquisme. Hi ha un retaule de Sant Domingo, xurriqueresch, però ben apreciable per l'ingeni que revela.

La parroquia de Santa Maria ja es mes important; es ogival, de tres naus, d'una configuració especial, les laterals. Les arcades de comunicació entre dau y dau son de mitx punt y molt baixes, peraltades y casi de ferradura, y per l'estil son les capelles que s'obrin dins aquestes naus, una d'elles amb una reixa de ferro batut, d'unes esses y reguinyols y entrunyellats de barres, lo mes ayrós y de pura trassa románica ogival. La volta de la nau major no té claus a l'intersecció dels nirvis diagonals; ara'n té set a l'ábside, qui es de tres cares, amb la particularitat de que no té més retaule que el tabernacle, petitó, aislat. A cada cara s'hi obri una capella de mitx punt, baixeta, y part demunt té unes teles pintades, amb uns enquadraments molt pomposos qui recorden els de l'ábside de l'iglesia arxiprestal de Morella. La cara del fondo, en lloch de tela té

un nitxo, amb l'arcada y rebranques magníficament decorades: fa una cúpula amb llenterna, ben endiumenjada, y dalt un pedestal està asseguda una Mare de Deu colossal, amb lo Minyonet Jesús dalt la falda, molt ben tellada. Me contà l'escolà qui m'ho mostrava, que aqueixa figura l'hagueren de fer nova després d'un incendi que patí aquesta iglesia, y la Mare de Deu que hi havia per no cremarse, descomparegué, y la trobaren en el poble d'Agres, devers Segorb, aont se conserva encara, y prou venerada qu'es. Els pilars entre nau y nau tenen columnes embegudes dins la nau major y a les dues cares immediates, axò es, per sostenir els archs torals y el formerets. El chor està devora'l presbiteri, a-n el costat de l'epístola; es una sala quadrada, cuberta de volta d'estrella, d'una partida de claus y nirvis entremeliats.

La parroquia major, la colegiata, es Sant Nicolau, qu'es interessantíssima. Es moderna, de sabor pseudo-clàssica, però majestuosa y solemne. Es ample y curta, en forma de creu de brassos curts, y cúpula, y ábside hemicircular, aont s'obrin set capelles, y, demunt, aquestes, set tribunes en forma de capelles. La volta es d'un quart d'esfera amb llunets. No hi ha mes retaulo qu'el tabernacle, qui s'alsa aïslat, senzill, gallart, demunt l'altar. El conjunt es d'un efecte imponent, grandíós, august. Les capelles absidals son molt fondes y se comuniquen per unes arcades prou amples, qui fan l'efecte d'una nau absidal. El cos de l'iglesia no mes té tres capelles per banda, amb altres tantes tribunes part demunt, en forma de capelles. Les pilastres son molt planes y rónegues, la gornisa qu'aguanten, es senzillíssima y de ben poca volada. Conserva per tot la color de la pedra, sumament fosca, lo qual la fa mes iglesia, mes venerable. L'arquitecte qui trassà aixó, posseïa l'art de bon deveres; era artista de rassa, guanyava d'un bon tros a-n el de la Seu nova de Xàtiva. Es notabilíssima la capella de comunió, xurrigueresca, qui fa crever y cúpula, d'una ornamentació pomposa, luxuriant, polent. Lo retaulo es de marbre blanch, aont se representen, correctament

esculpits, diferents miracles eucarístichs. Les portes de la sacristieta y del portal que va dins el claustre, están plenes de talla y baixos-relleus, aont se veven esculpides escenes de l'Antich y Nou Testament.

El claustre es del mateix estil que l'iglesia, y té capelles amb retaules vells d'altres iglesies. Vet aquí un bon punt per Museu Diocessá.

A Alacant parlen per l'estil d'Alcoi y sos contorns. La nostra llengua s'hi conserva prou, si be en la part de sintaxis està un moltet malmenada. Per fer mos estudis filologichs, vaig anar a ca les *Germanetes del pobres*, aont vaig celebrar una conferencia amb tres jayets ben xaravel·los y que conversaven per els colzos. Justament se posá a ploure, y vaig haver de prendre redós a la fonda.

Avuy dematí he agafat el tren de Múrcia. Fins a Elx el terreny es molt pelat. Devora Elx el ferrocarril s'afica dins un bosch(s) ben espés de fassers y magraners, la cosa mes pintoresca, riolera, xalesta y delitosa. Un no'n sap decantar la vista ni acaba de mirarsho. Assí encara parlen catalá. Deixam l'Estació y de d'allá. Ja no he sentida pus la nostra llengua. Y venguen olivars, y figueres y blats, y figueres y mes figueres y ametlers, y llavó horta com nos som acostats a Oriola; y després figueres y tota classe d'arbres, y ben espessos, y tot toria y esponera, una cosa may vista. Era qu'arribavem a-n aquesta ciutat de Múrcia, que conquistà'l rey En Jaume I amb la seva comarca, deixantli la nostra llengua, qui durant el sigle XIV s'hi parlava amb tanta perfecció qu'el gran cronista catalá, En Ramon Muntaner, diu qu'era *lo pus bell catalanesch del mon*. Avuy s'hi es perdut de tot, y no hi senten mes que castellá.

Com he devallat del tren, he trapitjada per primera volta terra castellana. *iEndevant les atxes!* Múrcia es una gran ciutat, d'unes noranta mil ánimes, de carrers plans y regulars, de moltes plasses, de delitosos passeigs, d'algunes cases antigues, si be la immensa majoria están endiumenjades a la moderna, que per cert es un

endiumenjement prosaych. Hi ha dotze parroquies y una partida d'iglesies de frares y monjes y d'altre classe. No he tengut temps de veureu tot. He vist sant Antoni o *Antolín*, moderna, amb crever y cúpula, endiumenjada á la manera barroca, pero amb certa gracia, aixó sí, una mica massa profana. Té pórtich a la frontera y abaix de la claraboya un baix-relleu del Sant Titular, prou apreciable. He vista també l'iglesia de Jesús, de forma redona y volta esférica, ben tallada, exornada amb sobriedat y gust. Si mal no m'err, té vuyt altars, el principal dedicat a Jesús *Nazareno*, qui está devall un templet redó; els altres altars están dedicats a diferents passos del Viacrucis, els quals ocupen uns grandiosos nitxos y son fets per dur a la processó del Dijous Sant. Les figures son de tamany natural y unes vertaderes obres d'art. No havia vist res tan notable en lo seu género. Son obra d'un escultor d'aquí, del sigle XVIII, un tal *Salcillo*, qui se veu qu'era un escultor de primera. Cada *Pas* du escrit lo que costá de fer y lo que pesa. Me digueren que se necessiten devers trecents homos per dur tots aquests *passos*. Hi ha la Cena, aixó es, la taula amb el Bon Jesús y els Dotze Apóstols, que jo no sé lo que deu pesar. En sortir aquests Passos, me digueren que les acompanyen unes sicentes persones, cadascuna amb una creu, alguna descalsa, y que hi van gent de tots els pobles del contorn a veureu y a pendrehi part.

Lo que vaig veure amb mes atenció fou la Seu. L'havía vista en gravats y fotografies, y en tenia una idea que no m'ha resultada exacte. He hagut de rebaixar una mica el concepte. Es ogival de la derrera època, de tres naus, amb crever, cúpula y nau absidal, y la capella céntrica d'aquesta es poligonal, en deu cayres. L'esterior es casi tot barroch y plateresch. Té tres portals a la frontera, y un a cada cap de crever. La frontera es barroca, y fa com un retaulo disforjo, de tres compartiments verticals, dividits per ordes de columnes sobreposades amb sos respectius bassaments y entaulaments, enquadrant un partida d'estatues de sants, prou ben

tallades, però massa teatrals algunes. El conjunt es pompós, de certa majestat y revela ingeni. La portada de la frontera lateral esquerra es ogival, en degradació, sensa llinda y amb algunes estatués a les rebranques y un conopi dalt l'arquivolta forana. La portada endreta es plateresca, y d'enfora té certa especie de romànica. No es de mal efecte. La capella céntrica de la nau absidal, anomenada del Marqués de Los Vélez, es ogival de la derrera epoca y a l'altura de l'empaiment de les voltes té per tot lo redó una cadena de pedra, figurant que amb ella està fermada a la Seu la suntuosa capella. Ja a Alacant me contaren d'aquesta cadena, y me digueren qu'era lo mes de veure de la Seu, y que no hi havia cosa semblant(,) en tot lo mon, y que a-n el qui la construí, quant no mes li faltaven un parell de baules, el Rey li feu treure'ls ulls per veure si un altre la sebría acabar, y que no'n trobaven cap, y per això no està acabada ni hi estarà may. Jo lo que puch dir es que hi falten un parell de baules, pero a la llegua se veu qu'es que se son rompudes, y son caygudes, y no han tengut l'esment de compondreles. L'interior d'aquesta Seu es tot blanch fora els pilars, arcades y nirvis, que son rossenchs, de color de pedra. Les voltes son del sistema de moltes claus; cada dau en té nou, y a l'àbside son una mala fí. Els pilars figuren feixos de columnes però massa igualenques aquestes, y sense la gracia amb que les solien combinar en els bons temps de l'ogival. Les capelles son del Renaixement, amb cúpula, y els retaules, barrochs. El chor ocupa tota l'amplaria de la nau central en l'estensió de dos daus, y derrera no mes en queda un de dau y té la volta esférica, aixó es, fa una cúpula del Renaixement. El retaule de l'altar major es ogival, però massa gros: afecte la forma de tríptic, amb una partida de pilarets y fullatjes y estatués, molt ben tallades y ben concebudes, però el conjunt resulta inarmónich, massa gros(s). Ocupa casi tota l'amplaria del àbside y tapa les tres cares del mateix. Els daus de la nau absidal tenen la mateixa forma que'ls de la Seu de València: el costat oposat a l'àbside se romp en dos y hi corresponen dues capelles, lo qual es

enginyós y dona originalitat a-n el conjunt. A la cara del fondo de l'ábside no corresponen com a les altres cares dues capelles, sino una, la del Marqués de los Vélez, qui es una cosa riquíssima, superlativa y excessivament decorada y obretjada; no hi ha un pam quadrat sense decoració, y es decoració ogival y plateresca y arabesca, aixó si, exuberant d'ingeni y d'imaginació, pomposa, luxuriant, espléndida, però sense la severa, la clàssica, l'imponent, la veneranda majestat de les estupendes capelles ogivals dels sigles XIII y XIV quant l'artista volía fer una cosa de primera. La gentilesa y la gallardia no la dona la molta decoració: no la dona mes que l'ingeni, l'inspiració, el bon gust.

Dins la sacristía dels Canonjes hi ha unes calaixeres y guardarrobes platereschs, obra, segons me digué l'escolà, d'en Berruguete, que son una maravella de talle y de dibuix. No he vist res consemblant. Es de primera.

El campanar es plateresch y barroch: una torre quadrada, gruixadíssima, amb parells de columnes a cada costat de les quatre cares, y aixó en el[s] tres daus que té el primer cos, y entre columna y columna, nitxos y estatues. Par[t] demunt el tercer dau, s'en puja un cos mes estret y va morint en piràmide, y a cada cornaló que queda s'en puja una altre torreta, acabant en forma esférica. Es un campanar rabassut y mes alt de lo que pareix.

A les quatre me pos dins el tren cap a Madrid, y fins demà dematí a les set no arribárem. ¡Que Deu nos quart de perill. Amen!

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pvre.

Sábado 8 de Junio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

XII

Madrid, 14 de Maig, 901

Senyor director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: per donarli l'impressió que m'ha feta Madrid, me veig ben apurat. Es tan complexa y hi ha tantes coses que dir, que no sé com en sortirem. Jo malavetjaré esser tot lo curt possible, però tench ansia d'esser massa llarch, ench que no mes diga una mica de cada cosa.

Amb l'ajuda de Deu posem fil a la gulla. Díe 7, a les quatre, com li vaig escriure, me pos a Múrcia dins el tren cap aquí. Fins que hi vérem, trobárem muntanyes, turons, valls, comellars, rius, y casi tot ben afavorit d'arbres y sembrats, y a molts d'endrets perspectives ben rioleres, garrides y de veure ferm. Erem quatre dins el departament del wagó. Tots me semblaren persones de *qu'hi ha dalt*, y nos tractárem com amichs. Me figurava cada instant que entrariem dins les planures sens fi de la Manxa, y demanava si ja n'érem a prop. Me digueren que fins que faria fosca negre, però ben negre, no hi arribariem. Y el tren de *d'allà* sempre. Devers les deu y tres quarts vaig contar amb tots, y... fins lo endemà devers les quatre. Guayt per la finestreta, y... ja hi érem dins la planura sens fi de la Manxa. ¡Jesús, quin efecte mes especial, mes solemne que me causà aquell pla, tot pla, tot ras, tot llis fins a l'entrellum. Y el tren que s'en anava escapat de tot, y, per mes via que feya, sempre tot pla y mes pla, y un cel ben estirat y un serení qui tallava, y de d'allà s'ha dit. ¿Per que no hi fan arbres dins aquets plans sens fi? ¿No es terra d'això? Lo que es cert qu'es una gran desgracia per Espanya que allò estiga tan ras, tan pelat, tan llis. Devora Aranjuez ja vérem arbres, y prou bons que hi van. Passam el *Tajo*, el gran riu, que me havien dit que era incanalisable perque anava massa fondo. Per allà anava casi a flor de

terra. Les estacions comensaren a ferse espesses. A l'entrellum, a tremuntana, destriàrem una partida de clapes blanques, qui anaren confegintse, y resultá la serra de Guadarrama, cuberta de neu. Be se coneixía qu'aquell oratjol era passat per dalt neu; prou comendassions nos ne duya.

Fitorava amb la vista l'entrellum per veure si colombraven ja campanars o cúpules o clapes de casals de la gran vila, de Madrid. Tot era en va. Fins aprop ferm no vérem res. A la fi comensàrem a veure cuculles de campanars, d'iglesies, y teulades, y clapes y mes clapes de cases, y aviat hi forem demunt, això es, comensàrem a aficarnos per entre casetes de camp y magatzems y depósitos, y llavò fileres y mes fileres de wagons aturats, y qualche locomotora fumetjant y a punt de partir, y a la fi entram dins la gran estació. Ja érem a Madrid, a-n aquella gran vila de mitx milló d'habitants, centre d'Espanya, estatje del Govern de la Nació, punt aont convergeixen amb un sentit o altre casi totes les coses de la Península, blanch de tantes aficions y afectes encontres, objecte de tants de judici y apreciacions, les mes diverses y oposades. Ja érem a Madrid, alberch del centralisme y de l'uniformisme, per uns ruina y deshonra de la nació, causa permanent de desgavell; per els altres, manera admirable, insostituible, de fer anar la cosa avant. Ja érem a Madrid, y no era hora de filosofar, sino de pensar en la realitat, això es, cercar redòs, trobar una casa aont estar. En trop una; y ja vaig esser partit a fer mon cap envant.

Encara que antiquíssima per la seva fundació, a l'hora d'ara es Madrid una població moderna, moderníssima en cert sentit y per l'aspecte general. Amb tot y això, hi ha dos Madrids: el vell y el nou; el vell, tot renovat, segons el gust arquitectònich pervers del sigle XVII y bona part del XIX; el novell, qui no mes té una trentena d'anys. El vell ocupa'l cor de la població, y está rodat de grans passeigs. Se coneix per l'entremeliadura de carrers mes o manco estrets, tallats desigualment, si be no gayre torts. Allá no hi veuen casi casi mes que

fileres interminables de cases de molts de pisos, de diverses altures, de portals y finestrals quadrangulars, simètrichs, això sí, però d'aspecte prosaych y raquílich. Poquet perdria l'art si bona part d'aquestes construccions desapareguessen. Ensá y enllá se veuen alguns casals de grans senyors y d'oficines de l'Estat, els Ministeris sobre tot, mes grossos, mes robusts, mes interessants, respirant certa majestat, si be patint d'aixuts; com també s'hi veuen arreu edificis moderníssims, com els que fan en el Madrid novell, aont apareixen ayrosament combinades les toes⁵ y la pedra, rumbetjant formes gentils, ecléctiques, amb ressabis romànichs y ogivals y platereschs, ben avenguts y armónichs, amb volades imitant les antigues de fusta tant senyorívoles. Lo qual demostra que, gracies a Deu, es arribat devers Madrid el moviment arqueològich regenerador de l'arquitectura. Se veu que'ls arquitectes de per aquí, com els de Barcelona, fan qualque cosa mes que copiar servilment els patrons p'En Vinyola o d'En Vitruvi o les atrocitats xurrigueresques, y no les surt malament la cosa. El Madrid novell ja es una població riolera, espayosa, xalesta; abunden els jardins en torn de les cases; els edificis públichs que hi han alsats, duen impresa aquella idea regeneradora, aquella reacció artística, tan ben encaminada y necessaria; y a molts dels carrers, qui son amplíssims, se veuen fileres d'arbres, que donen frescor, sanitat y galanía.

Com el meu alou son les iglesies, dels edificis civils no mes faré breus indicacions. Sobressurt dalt tots, sense comparança, el palau real de l'Orient, que no sé per quines cinch centes li enflocaren tal nom, essent així qu'está a l'occident de la gran vila. Tot de marbre blanch, es un quadrat inmens, amb uns cossos ressortits a-n els cornalons; y a la cara de mitjorn, mes amples qu'ells, s'estenen dues ales llarguíssimes, que a les cinquanta o xixanta passes s'abaixen, y segueixen de l'altura d'un pis, amb pórtich magnífich a l'interior y

⁵ Tova: rajola gruixuda i de grans dimensions, generalment de fang cru, assecada al sol, i que serveix principalment per fer parets, sòls i voltes de forns, fogons i

terrat embalustrat demunt, avensant una vuytentena de passes, y la gran plassa que inclouen, queda tancada per una vistosa reixa de ferro amb crestería daurada, que fa tres suntuoses entrades. Les quatre ales del grandíós quadrat fan dos cossos; el d'abaix, llis, a manera de socle, ostenta dues fileres de finestres de cap a cap. Per el cos superior corre una superba columnada, adosada, enquadrant altres fileres de finestres y sostenint un magnífich entaulament que corona majestuós tot l'edifici. Les finestres y demás parts d'aquell imponderable conjunt tenen la gentilesa que poria donarlos l'art grech-romá, així com l'entenien els del Renaixament. L'interior no'l deixen veure, en haverhi la Família Real. Al bell mitx del costat Nort s'alsa la Real Capella, guaytant la cúpula part demunt el gran buch. La grandiosa mole está molt ben emplantada, a-n el punt mes alt de Madrid, amb dues plasses a llevant y mitjorn y a-n el cantell d'un fondal, que té a ponent, per on se estenen els jardins reals fins a l'entrellum, exuberants de verdor y vegetació. Diuen qu'es un dels palaus reals mes notables que hi haja. Com el feren, la monarquia espanyola era la mes gran del mon. ¡Qui nos ha vists y nos veu!

Després del palau real, ve el del Banch d'Espanya, de granit y marbres diferents. Es nou flamant, d'estil de Renaixament, amb qualche ressabi románich y plateresch, suntuosíssim, grandíós, d'aspecte simpàtich. Per dedins está distribuit, enllestit y endiumenjat amb verdadera opulencia. Se veu que no hi ha plant res, y qu'el qui feu alló, manetjava'ls doblers a palades.

No molt lluny hi ha'l Museu de Pintura, instalat dins un edifici nou, fet aposta, grech-romá, rioler, de bona cara, grandíós. Mes gros es el tresor que guarda. ¿Qui es capás de contar les milies que valen les pintures que hi ha allá dins? Diuen qu'es el museu mes rich d'Europa, y ho crech. La gran época de la pintura, els sigles XVI y XVII, coincidiren amb l'esplendor may vist de la Monarquia espanyola, y així vengueren a Espanya les obres mestres dels millors pintors del

xemeneies (DCVB 10, 405).

mon. Aquí hi ha a betzef obres de Rafael, Tiziano, Rubens, van Dyck y demés grans pintors de totes les nacions. ¿Y que'n direm d'els espanyols Murillo, Ribera, Juan de Juanes, Velázquez, Greco, Goya, Fortuny y tants d'altres? Alló es una cosa que no té fí, y una bona y l'altre millor, una estupenda y l'altre inefable. Hi som anat dos dies, y m'hi he passades una partida d'hores, embadalit devant aquelles obres capdals de l'art pictòrich. Crida l'atenció d'una manera especial la sala d'Alfons XII, dedicada a les taules ogivals. Bona idea varen tenir de aplegarles totes a un punt. N'hi ha de primera, de primera, entre totes, una Anunciació de *Fra Angelico*, qui es suprema. L'espressió mística, fonda, intensa, qui vibra dins aquelles cares, qui brolla dels ulls, qui se revela en les actituds meteixes de les figures, la manera com están concebudes y inspirades aquelles obres, tot això constitueix un triumpf de l'art cristià mitxeval, que no ha sabut conseguir amb tots els seus esforços la gran pintura del Renaixement.

La Biblioteca Nacional es un altre edifici inmens, suntuosíssim, novell, grec-romà, amb qualche cosa de románich y molt de plateresch. Conté la Biblioteca, qui consta d'unes vint sales, l'Arxiu Històrich y el Museu d'art modern (Pintura y Escultura), de Ciències Naturals, Protohistoria, Prehistoria y Arqueologia amb totes les seves nombroses rames, Etnografía, Numismática, etc. Y de tots aquets rams hi ha molt, moltíssim, y bo. A una de les gran sales vaig afinar dins una gran vitrina els caps de bou que trobaren a Costitx, fa cinch o sis anys. Molt m'agradaria porer retreure les preciosidats caporals guardades dins aquests Museus, pero no pot esser. Me faria interminable.

També es un edifici novell, prou agradós y ben gran, el punt aont está instalada l'actual esposició de Belles Arts (Pintura, Escultura, Arquitectura e industries artístiques). Hi ha molt de rotam, que fa resaltar unes obres verament notables que s'hi veuen, que no son gayre desgraciadament. El naturalisme aixut, sense ideal, sense

gayre mes anima que la sensitiva, qui no contrapassa el radi de la materia continua fent maig entre'ls pintors. Els aixuga l'esperit y les dessusta y arrevelleix.

Tant a-n el Museu de Pintures antigues, com a-n el d'art Modern com a l'Esposició qu'hem dita, la pintura relligiosa y l'història segueixen essent les reynes de l'Art y ho serán sempre, si Deu ho vol, si la Humanitat no acaba de caure de bell nou dins la barbarie d'ont la va treure'l Cristianisme.

La *Bossa del Comers* també es un edifici modern, amb un pòrtich grech, qui no fa mala cara y sostén un átich ben obratjat. ¡Ja hi aniria bé que tot lo que fan dins aquest casal flament fos tan hermós y acceptable com aquesta portada! Qualque cosa he de dir dels edificis del Senat y del Congrés. El del Senat es ben magre y raquitich. Casi totes les cases que se fan are de planta, son molt mes importants com a construccions artístiques. Devant té'l monument d'En Cánovas, qu'es molt millor.

El palau del Congrés, de murs llisos, finestral fadenech y sense gens de gornisa, te un pòrtich a la frontera, de pura trassa grega, gentil, solemne, majestuós. Hi pugen per una escalonada dolça, que té a cada banda un replá sortit, aont s'alsen uns lleons colossals de bronzo, amb actitud arrogant, amb una arpa demunt una gran bolla. Les feren dels canons presos a la morisma durant la guerra d'Àfrica. L'interior del Congrés está molt ben decorat, els passadissos, totes les dependències de la casa, les sales de les seccions, la de conferències, sobre tot la de sessions, son una cosa suntuosa. Per poch qu'un s'atur a pensar, s'aboquen a la memoria la partida feresta de beneytures y d'atrocitats qu'han dites y han fetes aquí dins els nostres politichs, desprestigiant, comprometent y malmenant la pobre Espanya. Dins aquestes sales hi ha'ls retrats dels oradors principals qu'ha tenguts el Congrés. Ja ho crech que eren tots oradors de rassa, que parlaven divinament. Si fossen estats, y fossen els que tenim vius, tant bons per obrar, per governar, com per parlar,

Espanya seria la nació mes ben governada del mon. Però... patim plétora d'elocuencia y anemia d'activitat y de meneig.

Antoni M. Alcover, Pvre.

(Seguirá)

Miércoles 12 de junio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

XII

Madrid, 14 de Maig, 901

(continuació)

Ja es hora de que passem revista a les iglesies de Madrid, qu'es el tema principal d'aquestes correspondencies. Primer veurem les antigues y llevò vendrán les novelles.

La iglesia mes antiga qu'he vista a Madrid es la d'els Jerónims. Les altres totes son posteriors: totes barroques o pseudo-clàssiques. N'hi ha moltíssimes, però petites generalment y no adecuades a la importancia de la capital d'una nació com era Espanya en el temps de dites edificacions.

La parroquial del Carme, devora la *Porta del Sol*, es barroca, fa crever y cúpula, de decoració raquítica y emblanquinadota. Lo que té, qu'es un tresor, son set grans tapissos y una roba de túmul, negra, com se suposa, amb una cenefa molt ample brodada d'or y sedes, fent uns brancatjes y flors, de gust ben exquisit. Y els tapissos están penjats de qualsevol manera a-n els cancells de dos portals y a un pany de paret baix del chor, aficats amb claus y tatxes a la bebetlana. Sembla mentida que a Madrid no fassen mes cas d'unes obres d'art tan apreciades. Dels retaules no'n parlem: barroquisme tot de baixa mà. La frontera es la cosa mes insustancial.

Les *Descalses Reals* és d'estil del renaixament, amb la volta de mitx punt, pintada, y per cert que la concepció y execució de les

figures criden ferm l'atenció. Als costats hi ha uns grans llensos pintats, ben bons. A l'altar major, encuadrada per un retaule barroch ben ordinari, se venera una pintura petitona de la Mare de Deu, qui fa olor de bisantina, o al manco es una imitació ben feta. La frontera no val un dobler de mach.

Ja es mes important *La Encarnació*. La frontera es molt senzilla; acaba amb un frontó llis; la seua sobriedat la fa apreciable. Té un pòrtich o atri, com casi totes les iglesies de Madrid. Es d'estil del renaixement, d'una nau, sense capelles, amb crever y cúpula, de volta de mitx punt. En lloch de capelles, fa uns archs figurats, amb unes teles molt ben pintades. La volta fa un enteixinat de guix amb dorats, demunt el qual campetjen, encuadrats per unes vases pomposes, uns fre[s]chs ben notables, de vides de sants; com es també notable la gloria pintada a tota la cúpula. El retaule de l'altar mayor y unes tribunes que hi ha a cada banda son de bon efecte.

Sant Antoni de la Florida es una iglesiona casi fora de Madrid, barroca, de crever y cúpula. Defora es pobreta; de dins ho seria també si el gran Goya no hagués pintats al fresch tots els panys, de gornisa en amunt, les voltes y la cúpula, aont representá escenes de la predicació del gran taumaturch de Pàdua, alguns dels seus miracles, y àngels y altres motius de ornamentació. Aquets freschs son una delicia de colorit, una meravella de dibuix y d'expressió y d'un encant inefable: fan qu'aquesta mica d'iglesia sia un vertader monument, una gloria nacional.

Les *Saleses Reals*, d'estil del renaixement, suntuosament decorada, tal volta es la mes important de les iglesies madrilenyes d'aquest gust, per l'armonía, sobriedat y puresa del conjunt. Recorda la gran basílica d'El Escorial.

Sant Just y Sant Pastor es una altre iglesia barroca ferm, de frontera insustancial, pòrtich y una nau, amb crever y cúpula. La volta es molt rara, y fa una altre cúpula aplanada y sense tambor. Les dues cúpules están pintades y prou bé; a la major hi ha la gloria

o apoteosis dels dos Sants Martirs, aquells atlotons d'Alcalá, l'antiga *Compluto*, que defiaren y venceren el poder dels Césars, confessant Cristo Jesús, donant sa vida per Ell. A l'altre cúpula hi ha pintada la Mare de Déu rodada d'àngels, que la festetjen y regositjen. Els retaules son barrochs y, si se cremassen o un vent los s'en dugués, no se perdría gayre.

Sant Andreu es també de construcció barroca, d'una nau, sense capelles, amb crever y cúpula y retaules xurriguere[s]chs: tot magret, magret. Ja es mes notable una magnífica capella dedicada a Sant Isidro, que s'obri a n-el bras dret del crever, tan gran com tota l'iglesia. Fa dos daus: el primer cubert de volta de mitx punt; l'altre fa una cúpula, y al mitx s'alsa un templet, qui sopluja l'altar y la figura de Sant Isidro. Parets, volta, cúpula, pilastres, arcades, tota la capella está cuberta de frisos, fullaca, garlandes, brancatjes y demás ornamentació xurrigueresca, amb daurats y marbres de diferents colors, una cosa suntuosa, espléndida, desenfrenada. Per la part defora aquesta capella es més rónega, però mes avenguda y majestuosa. Fa dues portades gregues-romanes, ben apreciades. Les tres grans parets, totes de granit, s'alsen solemnes, sense regruixos ni pilastres, fins a la teulada, acabant amb una gornisa severa y grandiosa. Part demunt guayta imponent y soberga la cúpula qu'hem descrita.

L'iglesia de *Trinitaris*, barroca, de frontera molt llisa, coronada d'un frontó senzill, amb pòrtich d'entrada, y una nau amb crever y cúpula, es molt notable per estarhi enterrat el gran Miguel de Cervantes, l'imponderable, l'inaccessible autor de *Don Quijote de la Mancha*. No té capelles. A la gornisa y portals fa unes faixes amb reculats y gregues de molt bon efecte. Els retaules de l'altar major y dels dos brassos del creuer son exemplars de barroquisme de bona lley. Hi ha algunes vases de pintures, que fan goig de ver. El sepulcre de l'excels Cervantes està a l'interior del convent de les monjes, que tenen clausura.

Caballero de Gracia, es petitó, pseudo-clàssich, de frontera magreta, però amb una especie de balconada qui corre dalt el portal, y part demunt surten uns nitxets, que ocupen les figures del Bon Jesús y els dotze Apostols, asseguts en taula, celebrant la *Cena*. L'interior fa tres naus, creuer y cúpula aplanada. Les naus laterals son estretíssimes, de sotilada plana, sensa capelles. La nau major té la volta de mitx punt amb llunets. Divideixen les naus unes columnes corínties, de granit, totes d'una pessa, de mes de vint paums d'alt. La cúpula y les petxines están pintades. L'àbside es circular, amb copinya de quart d'esfera, decorada de grans d'ordi que van morint morint a la clau. El retaulo de l'altar major es un llens de La Cena, encuadrat just per un bassament, una columna a cada costat y l'entaulament qui pertoca.

Es mes important *Les Calatraves*, iglesia moderna, qui té molt de plateresca, sobre tot a la frontera lateral, la que mira a-n el carrer, qui fa tres cossos, el central un poch sortit y molt mes alt y corresponen a-n el bras dret del creuer de l'iglesia. Els dos costats fan unes cantonades de mitjans encoixinats y acaben amb una cresteria horizontal dels escuts d'armes d'Espanya, amb uns brancatjes ben ayrosos. A-n el costat esquerra s'obri un portal, de mitx punt, amb los cayres escafats y l'escafada plena de fullatjes ben tallats. L'ull de l'arch, tapat amb una llinda, mostra pintada la Mare de Deu amb lo Minyonet a la falda y un ángel a cada costat. El cos central té també les cantonades de mitjans encoixinats, y acaba amb un frontó correctíssim. El portal es de mitx punt. Tapa l'ull de l'arch una llinda, aont hi ha pintat Cristo Jesús assegut, mostrant lo llibre de l'Evangeli y beneint, amb Sant Benet a un costat y Sant Bernat a l'altre, a la manera ogival y romànica. Flanquetjen el portal unes pilastres bessones, primes, amb uns frisos platereschs, molt senyorívols, qui sostenen una gorniseta plateresca, demunt, la qual dins un nitxet se veu una figura de la Puríssima, amb uns brancatjes gentils a cada banda. Mes amunt s'obri una claraboya amb lo calat

representant una gran creu de Calatrava, y a cada costat un nitxet amb figures de sants, y entre aquests y la claraboya pugen unes pilastretes bessones, plateresques, ben agraciades, qui van a cercar la gorniseta, molt avenguda, qui corre de cantonada a cantonada, y dalt ella s'alsa el frontó, també senzillíssim, coronat d'una cresteria de brancatjes y fullaca, molt gentil, mostrant a-n el pany de paret que tanca, un gran escut de les Armes Reals demunt la creu de Calatrava, rodat tot d'un gran collar o garlanda. L'interior es barroch, d'una nau, amb crever y cúpula. A cada bras de la creu hi ha una claraboya, amb lo calat en forma de la creu de Calatrava y vidrieres de colors modernes y avengudes. Els retaules son barrochs, alguns dignes d'atenció, sobre tot el del presbiteri, per lo atrevit, desenfrenat y pompós: respira ardor, bisarria, ingeni. En els brassos del crever hi ha uns grans llensos pintats de la Mort y Assunció de Maria Santíssima.

La parroquial de Sant Josep es també barroca, amb crever y cúpula. Les capelles se travessen amb unes arcades amples y fa l'efecte de tres naus. La volta es de mitx punt amb llunets, y a les capelles es d'aresta y a algunes fa unes petxines a-n els racons, y, en lloch pe [sic] cúpula, una volta plana, per l'estil del chor d'El Escorial. L'aspecte general d'aquesta iglesia es prou armònich y agradable. La frontera no té gayre de particular.

Sant Isidro es l'iglesia que fins qu'estiga acabada la gran basílica de *L'Almudena*, serveix de catedral. Es mes grandeta que les altres de Madrid, que totes pateixen de menudes. Es barroca, d'una nau, amb crever y cúpula. La frontera té certa majestat: fa unes grans columnes de granit amb l'entaulament adequat y mes amunt una torre a cada banda. L'interior, fins a les voltes está exornadíssim, y amb gràcia. Ara la volta es mes llisa. Les capelles son grans, tres per banda, y, entropol·lades⁶ dues petites, totes molt esculturades y obratjades, y de bon efecte dins el gust barroch. La capella del Roser,

amb creu y cúpula, y la de la Soledat de Maria, redonenca y amb cúpula també, son una preciositat de decoració y obratge xurrigueresch, de lo millor qu'he vist en lo seu gènere durant tota l'expedició. El chor está entre l'altar y el retaule, qui es senzill, però massa gròs, y demunt l'altar el tabernacle, aislat. A la cúpula hi ha pintada la Gloria, y a la volta de la nau a tres compartiments quadradenchs el Naixament de Jesús, la Circuncisió y Adoració dels Reys.

Els *Jerónims* es una iglesia de últims del segle xv y principis del xvi, ogival de la derrera època, d'una nau, amb creuer, sense cúpula. Les capelles son baixes, de volta esférica y amb les arcades de mitx punt y aboixellades. Part demunt hi ha unes tribunes tripartides amb columnetes y baranda entremellada. L'ábside es de tres cares, essent la del fondo molt mes ample. Els brassos del creuer son molt curts y rectangulars. Les voltes no tenen archs torals, aixó es, els nirvis diagonals y transversals son de la mateixa trassa y grossaria; y a cada dau sis claus; però molt petites. La volta dels brassos del creuer y de l'ábside es del meteix sistema. La de l'intercepció del creuer y la nau es d'estrella, però amb los nirvis ondulats, de vint claus, poch graciosa. El chor, a l'entrada de l'iglesia, ocupa dos daus, y es de volta rebaixada y de catorze claus. Els retaules son gòtics, moderns, y resulten *gotilenchs*; posats, no a-n el fondo de la capella, sino a un costat, cap a l'altar major. L'exterior no es gayre mes interessant. La frontera acusa la nau y les capelles, dividint els tres cossos amb pilars y pinacles, y acaba la paret amb una crestería de mitjes llunes lobulades. La portada fa un cos sortit que ve a esser, el pórtich, aont s'obri el portal en degradació, de quatre o cinch arquivoltes aboixellades, y la forana té un reulat a la clau a manera de petit teuler. Entre'ls boxells de les arquivoltes y rebranques corren dues escocies o regates fondes per ont s'enfilen rams o garlandes de fullaca y flors y nins que hi guayten ensá y enllá. Una llinda tapa l'ull

⁶ Interporlades.

de la derrera arquivolta y mostra un baix relleu de l'Anunciació y el Naixement. A cada banda de la portada pugen unes raves per amunt, sostenint una volta d'aresta per l'estil de les de l'interior, encuadrant així y soplujant la portada. Els costats de l'iglesia no tenen casi res de particular, mes que una filera de finestrals de mitx punt amb un empit molt entrunyellat y llavó una crestería de mitjes llunes lobulades y amb pomells a les puntes, cualcant demunt uns permódols de sabor románica. L'àbside y els brassos del crever son molt rónechs, y a cada cap del crever s'alsen dues torres quadrades, llises casi de tot fins a-n el dau superior, exornat segons el gust de la tercera época ogival. Si aquesta epoca no se fos lluida mes a altre punt que a-n aquesta iglesia, poques consideracions mereixería dels amichs de l'art.

Parlem ara de *Sant Francisco el Grande*, que diuen per assí, que, encare que no puga bravetjar de grandaria, sembla qu'en té mes que totes les altres de Madrid. Es d'estil del renaixement, redona, amb cúpula. L'esterior es de la meteixa forma; y, vista de lluny la gran mole de granit(,) presenta un cop de vista majestuós, imponent. Té la portada girada a llevant: fa un cos sortit, seguint la curvatura del conjunt, y es un magnífich pórtich de dos ordes d'arcades amb les columnes y l'entaulament que hi calen, acabant amb un gran frontó. La volta del pórtich o atri es d'aresta, y els portals están guarnits d'unes portes magnífiques, plenes de preciosos baixos relleus. Quant un s'en hi entra, rep una impressió agradabilíssima; queda com astorat devant aquell conjunt de l'àbside a l'enfront, les tres grans capelles a cada banda, amb les figures colossals dels Apóstols, de marbre blanch, dalt magnífichs pedestals adosats a-n el mur entre capella y capella, y, amunt la gran cúpula amb finestres y llunets a-n el tambor, y pujantse'n de la gornisa qui'u roda tot, unes faixes corresponents a cada pilar, descriuen vuyt grans compartiments, y s'apleguen dalt de tot, sostenint l'atrevida llenterna. Aquesta cúpula es una cosa estupenda, tan ample, tan alta, tan artística y

opulentament decorada. Pilastres, arcades, gornises y faixes estàn plenes de frisos vistósissims, tots policromats y daurats, y els vuyt grans compartiments, pintats al fresch amb estraordinaria opulencia de color y gallardia de dibuix, representant apoteosis del gran Patriarca d'Assís y ángels y sants, que valen ulls per mirar. L'àbside es una verdadera preciosidat: les parets, pintades al fresch; la copinya pintada y daurada, y tot amb molt d'art. No hi ha mes retaule que l'altar y un tabernacle hermosíssim y riquíssim, aislat, y el paviment, de marbres, es de primera. Les capelles totes tenen cúpula sense retaules, y pintades totes de dalt abaix, representant passatjes de la vida del Patriarca Serafich y altres sants de l'Orde y glories militars cristianes. Cada capella té unes barreres de ferro magnífiques. Se veu que a-n aquesta iglesia no hi han plant res. En lloch havia vista tanta pompa y magnificencia, que, entre paréntesis, resulta una mica profana, y a les pintures, admirablement fetes, les falta qualque cosa d'aquell ayre, d'aquella unció mística, que ha de caracterisar la pintura relligiosa.

Qui sap les milies que deu haver costades la decoració d'aquesta iglesia, y es un consol encara, perque lo que hi ha, artísticament, es bo, ben bo, gracias a Deu. Y no es sols notable l'iglesia, sino que ho es també la sacristía, que hi entren per uns corredors, aont hi ha l'antich cadirat del chor dels frares, y les parets estàn cubertes de teles pintades de la vida de Sant Francesc. Ve llevò l'ante-sacristía amb un altre cadirat riquíssim per tot lo redó y teles pintades per les parets, ben notables. Entrau llevò a la sacristía propiament dita y es una cosa superlativament suntuosa: un cadirat y unes calaixeres com no s'en veuen, y per les parets llensos del gran Ribera, y d'altres pintors de cap de brot. Al mitx hi ha una gran taula de pedra, tota d'una pessa, amb un peu de llenyam oscur, obretjat magistralment, obsequi, segons mes digueren, d'En Sagasta. De la sacristía passen a la sala Capítular, rodada de un cadirat superior a tots els altres descrits: una verdadera maravella de talla. *Sant Francisco el Grande*

es una d'aquelles iglesies de gust modern, que, maldement estigués en la meva ma, no substituiria per una romànica o ogival, perquè dins el seu gènere es molt notable y constitueix un exemplar d'arquitectura moderna, importantíssim per la seva estructura y decoració.

Antoni M. Alcover, Pre.

(Acabarà).

Sábado 15 de Junio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

XII

Madrid, 14 de Maig, 901

(conclusió)

Passada revista a les iglesies velles, passemne a les novelles, això es, construïdes mes o manco segons l'esperit de la reacció arqueològica. No les he pogudes veure totes. Vetassí les qu'he vistes:

Flor baja, dels Jesuïtes, molt senzilla; fa una creu y cúpula; es ample, curta, les parets llises, les pilastres planes y de poch regruix, la gornisa de casi gens de volada, y els retaules molt sobris y clars. Es de bon efecte per la seva simplicitat severa y solemne.

Sant Ignasi es una altre iglesieta també dels Jesuïtes, bisantina, amb qualche cosa d'ogival, tota de pedra vista, fora l'ábside, ayrosament policromat. Els finestrals, de mitx punt, rumbetjen vidrieres de colors, ben avengudes. No té capelles. Les arcades son peraltades, amb cert ayre de ferradura. El retaule del altar major es senzillíssim y garrit. A-n els graons de posar els canalobres hi ha series de sants ben pintats, y al mitx s'alsa tot sol el tabernacle, ayrós y gentil. La frontera es també notable. La portada, en degradació y romànica propiament dita. Part demunt s'obri un

finestral triple, gallart, amb lo compartiment central mes alt. A cada costat hi ha unes finestres bessones, ben agraciades.

La iglesia dels Lluïsos, de trassa ogival, no la vaig poder veure perquè estava tancada. Aquí devers mitx dia tanquen les iglesies, y no hi ha qui les fassa obrir, y el qui les vol veure, s'ha de quedar amb ses ganes.

La de les monjes *Concepcionistes* es nova de trinca, tota de toes, ogival *sui generis*. No té mes frontera a-n el carrer, que la lateral esquerra, y es lo mes acceptable de l'edifici; fa una serie de finestrals d'arch molt afuat, y, entre y entre, unes pilastres adossades y de poch regruix, que aguanten una faixa volada qui corre de cap a cap, d'ont naixen uns permòdols de trassa romànica, que sostenen la gornisa, molt senzilla. La portalada es de pedra, d'arch apuntat y rónega. L'interior es blanch. La volta, de canó corregut, però apuntada, amb unes arcades ressortides, de tall quadrangular, sostengudes per unes pilastres de la meteixa trassa, que a cada cayre tenen treta una columneta amb una mica de capitell y bassament, que fan bo. L'ábside es de tres cares, però sense gracia; el retaule se veu que l'aprofitaren d'una altre iglesia; es barroch, si be no empapussat.

Ja es millor la iglesia de l'hospici del Cor de Jesús, ogival, de crever, sense cúpula, ben tallada, gentil. Els pilars son feixos de columnetes: les voltes son de trassa ben pura, y, a la intercepció del crever y de la nau, fa una estrella de nirvis y claus, molt graciosa. Hi ha uns grans finestrals amb vidrieres de colors, d'alló bo bo. Els retaules son ogivals, y el major es just el tabernacle dalt l'altar, alsantse tot sol, agullonat, gentil, august. Les cares de l'ábside rumbetjen sobria y agradosa decoració. La frontera es casi llisa, amb combinacions de toes y pedra, molt avengudes y enginyoses.

Per l'estil es la frontera de les *Salases* noves, una iglesia ogival, d'una nau, amb crever y cúpula, ben tallada, amb unes capelles molt altes y poch fondes, que a mitjan lloch fan una especie de balconada

amb unes gelosies, y així venen a esser com a tribunes. S'hi obrin uns grans finestrals amb vidrieres de colors molt bones. L'ábside es rectangular; els retaules son ogivals y de bon efecte, sobre tot el major, senzill y gallart.

Consemblant a les *Saléses* es la iglesia de les Redentoristes en la seva estructura y ornamentació. Resulta agradosa, riolera, y al meteix temps, imponent, recullida.

El *Bon Sucés* es una mescla agradable de bisantí i ogival, de tres naus, amb creuer y cúpula y sensa capelles. Les línees generals son ogivals, la decoració bisantina y románica. Els finestrals son bessons amb una columneta ben gruixada la mitx. A l'altar major hi ha dos retaules románichs, un demunt l'altre; el de dalt, de la Mare de Deu; el de baix, del Minyonet Jesús, tot dos bons, sobre tot aquest. Els altres retaules son igualment d'ayre románich. A-n el bras esquerra del creuer hi ha l'antiquíssima y veneranda figura de la Mare de Deu de *Atocha*, de vesta cònica, riquíssima, devant la qual la Real Familia els dissaptes va a dir una Salve. Ara está depositada aquí fins que li acabarán la iglesia que li alsen a la altre cap de Madrid, que no mes vaig poder veure d'enfora perque l'enrevolta una gran postissada per defensar les obres. Per lo que vaig veure, será una construcció ogival molt important. Hi ha acabat un campanar, ben gentil, y mitx construït un claustre d'unes arcades ben gallardes. ¡En devant, y que pronte aquesta Mare de Deu puga tornar a casa seva y rebrehi els homenatjes y pregaries dels seus devots, grans y petits!

Ja es hora de que parlem de la gran basílica *La Almudena*, la futura catedral de Madrid, emplantada devant per devant del palau real d'Orient, sense res que li tap la vista per cap banda y just a-n el cantell del fondal del *campo del moro*. La concepció d'aqueixa iglesia es grandiosa: han d'esser dues grans iglesies, una demunt l'altre, això es, la cripta, aont hi ha d'haver l'administració de sagraments, y la catedral propiament dita; la cripta, románica; la catedral, ogival del sigle XIV, segons estich entés. Lo que hi ha fet actualment, es el cos

de la cripta y casi tota la part absidal, devall terra per la banda de tramuntana y llevant y fora de la terra a les altres bandes, per el desllivell del pis. La catedral ha d'esser de tres naus, amb creuer y cúpula y nau absidal. La cripta en té cinch y dues absidals, perque la nau major, per reforsar els rabassuts pilars qu'han de sostenir els de les naus superiors, al mitx té dues fileres de columnes, de cap a cap, qui segueixen dins cada bras del creuer y dins l'ábside amb lo meteix orde. Així les cinch naus resulten igualenques. Entre les foranes y les tres del mitx corren uns robustíssims pilars quadrats amb columnes adossades a cada cara, que corresponen a les centrals ja descrites y a les que hi ha adossades a-n els murs laterals, y totes sostenen les arcades ressortides, demunt les quals jauen les voltes de mitx punt y d'aresta que tapen el venerable recinte. Aixó serà una de les iglesies mes recullides d'Espanya y de les que mes fort convidarán a la meditació y oració. Les canyes de les columnes son totes d'una pesa y ben gruixades; els bassaments, ben reforsats y de pura trassa románica; els capitells, de fullaca o trenats y entrunyellaments de bandes y cintes, la cosa mes enginyosa, gentil y senyorívola, y llavò que no n'hi ha cap d'igual, si be tots duen el meteix ayre de familia. No n'hi ha gayre d'historiats: ho son els de les quatre columnes centrals del creuer, mostrant cada un, a-n es cornalons, repetit el meteix símbol d'un dels Evangelistes, resultant un capitell per cada Evangelista. Les impostes de tots els capitells son de molta gruixa, fent un llistó y una gran escafada, per ont corren uns brancatjes y palmetes, admirablement dibuixades y esculpides, lo meteix qu'els capitells, aont el buril ha fets vertaders prodigis, y que son tan notables, que bastarien per fer famosa la cripta de *La Almudena*.

La nau absidal forana té les seves corresponents capelles, totes preciosíssimes. En el fondo, en lloch de capella, hi ha una portaladeta en degradació, que surt a-n el carrer a pis de terra, molt ben tallada y garrida ferm. Aquesta part absidal no té la volta encara. Aqueixa cripta no será massa fosca perque tendrà llum directe de mitjorn y

ponent y la tendrà indirecte dels altres vents per els espays entre contrafort y contrafort qu'ha dexats buyts, estant l'edifici devall terra.

Tota l'obra es d'un pedreny viu, color de cendra, duyt de Portugal, perque de tots els pedrenys aprofitables es el que porten amb mes baratura.

La Almudena serà un dels grans monuments romanichs ogivals moderns que honrarà l'Espanya; lo que hi ha fet es admirable per lo magistralment concebut y executat qu'está. Es d'alló bo de bon de veres.

D'algun temps ensá no hi feyen vía: ara n'hi faràn perque una senyora hi ha deixades cent vint y cinch mil pessetes, y altres donatius que ja hi havia.

De tot lo qu'hem dit se dedueix que a Madrid va dominar sense contrast ni treva el barroquisme y el mal gust en materia d'iglesies fins que la darrería del sigle XIX se presentà la reacció arqueològica, que de cada die pren mes forsa y mes s'estén y mes se purifica y s'assegura. Aquesta reacció gloriosa es arribada a Madrid, no amb la forsa i gallardía que a Barcelona, però amb la suficient per establir una nova època en materia de construccions, tant d'iglesies com de cases y palaus. De totes aquestes edificacions la mes important, la mes grossa, la suprema, es la catedral de la *Almudena*. Valdrá mes ella que totes les altres iglesies plegades que hi ha, velles y noves, y que la mejor part dels edificis civils. ¡Ja ho crech qu'en farà d'ombra a-n el palau real, amb tot y esser aquest un dels grans monuments del renaixament! ¡Es tan superior l'arquitectura ogival a la que resuscitaren els classicistes del sigle XV y XVI, que no hi ha comparansa ni competencia possible! Davant una catedral gòtica autèntica, tot altre edificació resulta petita, magre, apagada.

Tal volta hi haurá qualcú que, després de tantes descripcions d'iglesies de Madrid, me demán: —Be, y ¿qué tant meteix les fan servir?

Ja ho crech que les fan servir, y prou. Estava admirat, admiradíssim de trobarhi tanta de gent a totes. Especialment el diumenge y dies de festa que hi vaig esser: era alló de qu'estaven casi plenes d'en gom en gom, y la gent demostrava respecte y reculliment. Se veu a la llegua que, si a Madrid hi ha gent dolenta y descreguda, també n'hi ha molta de bona y piadosíssima y que fa moltíssim de be, gracies a Deu. Un dels mals de Madrid es la gent aplegadissa que hi acudeix de tota l'Espanya, y que'allá s'hi escolen l'escuma y les agranadures de les provincies, que, aplegades amb les de Madrid, no dich res lo que resulta, y això ocorre a totes les grans capitals.

No he tengut temps de conéixer el Madrid indígena, la gent que constitueix propiament la vila de Madrid, no la capital de Espanya. Me diuen qu'aqueixa gent es de bona part ferm, y no 'u descrech. La gent qu'he tractada es fina y ben criada, com ja la hi tenia per lo qu'havía sentir [*sic*] a dir sempre. May havia cregut qu'els madrilenys fossen brossenchs⁷ ni grossers; per lo qual res tench que rectificar després d'haverlos tractats set o vuyt dies.

Amb-e qui he passades molt bones estones, es estat amb mon amich coral Sr. Alvarez-Sereix, el Governador passat de les Balears, aquell digníssim y honradíssim Governador, tan popular, tan estimat dins tota la Provincia, en la qual formarà época el seu govern per la partida de coses agradables, enaltidores y dignificants que'ns recordarà. El Sr. Alvarez-Sereix té'l nom de Mallorca gravat dins lo seu cor, y son molt espesses les mostres de bon afecte que li tremeten els seus antichs governats.

Qui he vist també, entre altres que no cal retreure, es l'insigne Menéndez Pelayo, l'excels autor de *Heterodoxos Españoles*, de *Ideas Estéticas en Espanya* y de tantes obres estupendes que té publicades o en curs de publicació. Per ferse be càrrech de lo que val y de lo que

⁷ Brossenc: grosser, mancat de finor (mall.) (DCVB 2, 686).

sap aqueix homo extraordinari, se necessita parlar amb ell, sentirli contestar les preguntes que li fan de cop descuyt. Contesta al acte, y sembla que fa un mes que no s'es ocupat d'altre cosa que de preparar tal contestació, tan netes dona les fites y amb tanta copia de ciencia. Així me constestá a algunes preguntes que li vaig fer sobre la llengua i la literatura catalana. No es d'aquells castellans qui fan gala de no entendre la nostra llengua, anomenantla dialecte per despreci, y que s'avanen de no sebre res de la nostra opulent literatura antiga y moderna. No es d'aquests En Menéndez Pelayo: coneix profundament l'idioma catalá y la literatura catalana, y en pot donar lliçons a moltíssims. Li vaig esposar el projecte de Diccionari que duym entre mans, y fou de la seva aprovació, y s'oferí a aydarnos en lo que pogués. Ja ho crech qu'aprofitarem el seu imponderable concurs per rebre'n des-y-ara llum y direcció.

A Madrid he trobats amichs corals, uns mallorquins, que están per aquí, y altres de fora Mallorca. Tots m'han tractat massa be: ells m'en han duyts d'altres, bons fermes, a-n a qui may agrairé prou lo qu'han fet per mi. Amb uns [a]michs tan de primera, ja 'u crech que me som campat be de tot, gracias a Deu. Ell los ho pach, que jo no som capás, y los prosper y los umple de gracias y dons fins allá ont jo voldria. Amen.

Y ja n'hi haurà prou de Madrid, que El Escorial m'espera y Toledo també.

A re-veure y amb Deu siau.

Son afectíssim

Antoni M. Alcover, Pvre.

Miércoles 3 de Julio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

EL ESCORIAL

Vaig a donar compte de l'exida a El Escorial que vaig fer amb l'amich del cor Excm. D. Rafel Álvarez Sereix. Hi arribàrem die 12 de Maig, devers les nou y mitja del vespre, y els Pares Agustins ens reberen amb los brassos uberts. Jo no sabia que'm passava. Me trobava dins El Escorial, dins el monument máxim d'aquell gran, d'aquell excels, d'aquell imponderable Felip II, per qui tant d'entusiasme he tengut sempre des que vaig saludar la historia patria. Ja era dins El Escorial, dins l'anomenada *vuytena maravella del mon*, alsada en acció de gracies per haver guanyada la batalla de Sant Quintí a-n els francesos, y dedicada a Sant Llorenç Màrtir perque el die de Sant Llorenç guanyá Felip II tal victoria. Me trobava dins El Escorial, però feya fosca negríssima y tothom d'allà fora nosaltres y els qui'ns havien esperats, ja dormien, y no era cosa d'alterar l'orde de la casa, sino d'aprofitar la nit per lo endemà poder aprofitar tot lo día. Així ho férem, nos n'anàrem a dormir. Y lo endemà, missa dita y berenats, un parell de Pares Agustins(,) nos mostraren tot lo principal, de correguda, això sí, perque, per veureu per menut, no basta una setmana.

Gros m'havia figurat jo El Escorial per lo que havia lletgit d'ell, per lo que m'havien contat els qui eren estats; però encara m'hi resulta mes ara que l'he vist. Un queda astorat, esglayat, sense paraula, devant aquella mole estupenda, admirablement emplantada a-n el coster d'una muntanya, a la part del sol, estenentse a-n els seus peus un comellar grandíós, amb tarutes y reguerons ensá y enllá, vestit de verdor d'arbres y sembrats. L'edifici, tot de granit, s'alsa imponent, inmens, al mitx d'un gran replá que hi feren, rodetjant-lo per el costat de llevant y mitjorn de jardins de plantes retallades amb figures geométriques molt pintoresques; y per tramuntana y ponent d'una llonja o rambla de vuytanta dues passes

d'ample, tot empedregada de grans lloses de granit y closa d'una mica de paret del meteix pedreny, gruixada, baixeta, d'esquena d'á [sic] molt aplanada. Lo conjunt es un quadrat inmens, de unes docentes cinquanta passes per banda. Dedins fa una partida de cossos d'edifici que se tallen en creu, formant setze patis, resultant del conjunt la figura de unes grelles, y, per que ella fos completa, del mitx del costat de llevant feren avensar un altre cos d'edifici rectangular, figurant el mánech de les grelles, símbol y trofeu de Sant Llorenç, que morí torrat demunt tal instrument. A-n els cornalons de l'edifici s'alsen quatre torres quadrades, contrapassant d'un bon tros les teulades, acabant amb pirámide de pissarra, de quatre cares y de tres trossades, amb una bolla a la punta.

De cap a cap dels interminables murs exteriors corren quatre ordes de finestres, que no están gens espesses, y, amb tot y això, a la frontera de mitjorn, que no hi ha cap portalada, hi vaig contar coranta set finestres a cada filera, això es, cent vuytanta vuyt entre totes y llavò vint y quatre mes dels daus superiors de les torres dels cornalons, y llavò altres vint de les *buhardillas* de la teulada. A-n el mánech de les grelles en vaig contar coranta a cada banda y vint y vuyt a-n el cap. Ara figurauvos entre totes les fronteres quantes finestres hi haurá. Si hi afegiu les qui miren dins els setze patis interiors, qui n'están plens, no vos dich res. Y totes aquestes finestres tenen dos jochs de portes y vidrieres per defensar-se del fret. Les teulades son totes de pissarra y de grandíssim rost per que, en caure hi la neu, llenech per avall y no s'en hi atur gens.

Les fronteres de llevant y mitjorn no tenen cap portalada; la del nort en té dues, quadrangulars, llises, d'una vintena de pams d'alt y una dotzena d'ample, amb les rebranques y la llinda totes d'una pesa. La frontera de ponent es la principal. Se distingeix de les altres per tres portalades. La del centre que vos du a-n el pati dels Reys y a la basílica, la de l'esquerra, qu'es la de monastir, y la de la dreta, qu'es la del col·legi. Aquestes dues son prou senzilles: un

portal alt y ample, de rebranques y llinda d'una persa [sic], amb un guardapols horizontal, sostengut per un permòdol a cada cap. A cada banda s'en pugen unes pilastres planes poch ressortides fins a la gornisa de la teulada, que es just una filada de mitjans ressortida y sostenguda per una serie de permòdols escafats. Entre y entre d'aquestes pilastres s'obrin finestres seguint l'orde de la frontera, però les del mitx, part demunt el portal, fan dos ordes: el primer, d'una finestra apaisada amb una petitona a cada banda, y el segón, d'una finestra ample y alta y de mitx punt amb dues finestretes a cada costat, gentilment combinades. Part demunt la gornisa fa un átich mes estret, enfilantshi a cada costat una especie de reconera, tallada en mitja lluna. A la cara de l'átich s'obrin cinch finestres; una grossa y de mitx punt y entorn d'ella quatre petitones, encuadrades totes per quatre pilastretes planes y poch ressortides qui sostenen un entaulament y un frontò molt ben entesos. La portalada del mitx es més monumental: fa un orde de vuyt superbes columnes dòriques, adossades, de cinch pams de diametre y una cincuentena d'alt, y sostenint un grandíós entaulament. A l'intercolumni central, qu'es el mes ample, s'obri un grandíós portal quadrangular, de rebranques y llinda d'una pessa y un guardapols recte amb un permòdol a cada cap, y part demunt s'obri una finestra. A-n els demás intercolumnis hi ha finestres segons l'orde de la frontera. Partdemunt el colossal entaulament s'alsa un atich, o segón cos, mes estret, flanquetjat per una especie de reconera tallada en mitja lluna y dos pinacles rabassuts y llisos, amb una bolla a la punta, que brollen de l'entaulament a plom de les dues columnes foranes de cada banda. A la cara de l'átich campetja, gros y pompós, l'escut d'Espanya, y mes amunt un nitxo amb la figura de Sant Llorenç, el Titular, y tot va enquadrat per quatre columnes jóniques adossades coronades d'un entaulament y frontò, sobris, gentils, correctíssims.

Vist l'edifici per defora, es hora de veurel per dedins. No vaig a ferne la descripció completa: per ferlehi no'm basta la que vaig porer

veure amb un die que hi vaig esser. Donaré l'impressió general de lo qu'es aquella meravella.

Se divideix El Escorial amb tres grans compartiments de llevant a ponent: el de la banda de mitjorn l'ocupa'l monastir, sacristies y altres dependencies; el central, la biblioteca demunt l'entrada principal de l'edifici, el pati dels reys y la basílica; y l'altre el col·legi y el palau real, qui s'estén per darrera la basílica ocupant tot el cos avensat que diuen mánech de les grelles.

Entrem per la portalada principal de la frontera dins el grandíós *pati dels reys*, d'unes vuytanta passes d'ample y unes cent trenta de llarch, tot empedregat de lloses de granit, tancat per tres altíssims panys de paret de quatre fileres de finestres per tot lo redó y a l'enfront la majestuosa frontera de la basílica. Demunt una escalonada y un replá amplíssim que va de banda a banda de pati, s'alsa la frontera, fent dos cossos: l'inferior es un orde grandíós de sis columnes dòriques, amb l'entaulament que pertoca, enquadrant tres grans portalades de mitx punt, per ont entren a la basílica, y dalt elles unes finestres rectangulars. A-n el recó de cada banda s'obri una altre portalada: per la de l'esquerra entreu a-n el monestir; per la de la dreta a-n el col·legi y palau. Dalt l'entaulament, a l'endret de cada columna y demunt uns pedestals quadrats s'alsen sis estatués colossals de sis reys d'Israel y entre y entre s'obrin unes finestres quadrangulars. Segueix la paret per amunt, llisa, amb unes pilastres planes y poch ressortides, a l'endret de cada estatua, fins a la gornisa, tallada per una gran finestra de mitx punt, qu'es la claraboya, qui desenvolupa l'arch dins el frontó, clos per una altre gornisa correctíssima, resultant el conjunt d'una simplicitat encantadora. No crech que hi haja una altre frontera del renaixement mes gentil qu'aquesta. La flanquetjen dues torres gruixadíssimes y ben altes, de dos daus part demunt les teulades del monastir y del col·legi, amb finestrat ordinari a-n el primer dau y amb una gran finestra de mitx punt a cada cara del segón: fan llavò un terrat amb

baranda, y s'en puja una cúpula de mitja taronja, que sostén una lllenterna y aquesta una agulla molt afuada, amb una bolla a la punta. Entre aquestes torres y el cos de la nau major de la basílica s'obrin uns patiets per donar llum a les dependencies inferiors immediates. Per això les naus laterals son mes curtes que la central per la banda de la frontera.

Ja es cosa d'entrarhi dins la basílica. Passat el portal, ens trobam devall el chor, baix de l'atrevida y famosa volta plana. Fa la planta com una creu grega de brassos curts, amb volta de mitx punt rebaixada a cada bras, y a-n el creuer, per medi d'unes petxines a-n els recons, l'espai quadrat torna radó, y, en lloch de cubrirse aquest espai d'una cúpula, el va cubrir N'Herrera d'una volta plana, això es, un cel ras de blocs de granit, que fan por: ja hi ha mes de trecent anys que está feta, y no té crivell ni cruy: sembla acabada de l'hora. Aquesta creu té un bras a-n el portal del pórtich de defora, y per el bras oposat entrau dins la grandiosa basílica, y quedau astorats, esglayats. Fa tres naus, creuer y cúpula amb tambor y àbside molt fondo y rectangular. Cubreix la nau central y el chor una volta de mitx punt. Les naus laterals comensen a l'endret aont acaba'l chor: tot d'una fan un dau quadrilong de volta d'aresta y llavò tres daus quadrats de volta esfèrica amb petxines. L'espai d'aquests daus estrets y el corresponent de la nau central están ocupats per una serie de capelles y la ampla portalada per ont de devall el chor passen dins la basílica propiament dita: capelles y portalada relativament baixes, per demunt les quals passa un corredor a l'altura del chor, a manera de nau superior transversal, qui se comunica amb un altre corredor igual que hi ha a cada banda de la basílica part demunt de les capelles laterals, corredors qui venen esser series de grans tribunes, les quals donen gran variedat y gallardía a-n el conjunt, multiplicant una cosa grossa la cabuda.

La cúpula, cilíndrica, de volta de mitja taronja, amb vuyt grans finestres de mitx punt a-n el tambor, s'en puja amplíssima, altíssima,

solemnia, estupenda, en brassos dels quatre grandiosos archs torals y corresponents petxines, cualcant tot demunt quatre robustíssims pilars quadrats, de tretze passes d'ample per banda. La nau major, del portal fins a-n el primer graó del presbiteri, té cent catorze passes, contanthi l'espai del chor, que'n té trenta tres; el crever en té noranta quatre, les naus laterals vuytante, y totes tres plegades, sense les capelles, en tenen vuytante d'ample. El presbiteri en deu tenir mes de trenta de fondo, perque comensau per pujar dotze graons ben dolzos, que no pateixen gens d'estrets. Llavó ve un replà de set passes d'ample, llevò cinch graons mes, y un altre replà de quatre o cinch passes, y a la fi els dos graons de rúbrica del peu de l'altar, y derrera l'altar al gran retaule. A cada cap de crever hi ha un orgue inmens, y llavó n'hi ha un altre a cada banda del chor, tots amb unes fronteres molt senyorívoles severes y sobries. Totes les voltes, fora la cúpula, están pintades: la del chor d'En Luqueto; les altres, d'En Jordán, el qual era molt superior a-n En Luqueto. La Gloria d'aquest es una cosa que no té fi: hi ha centenars y centenars de figures: allà hi veys els chors dels Patriarques, dels Profetes, dels Apóstols, dels Martirs, de les Verges, dels Confessors, dels Anacoretas, els Fundadors, y llavó els chors angelicals. Les figures están un poch enrevanades y amb massa correcte formació, y el fondo, color de cel, es massa cruu. Les altres pintures son d'en Jordán, molts superiors á la Gloria per la grandiositat y atreviments de la concepció, per l'energia, exactitut y opulencia del dibuix, per la puresa, fogositat, transparencia y esplendor del colorit. Devant aquestes pintures estupendes me som convensut de qu'es ben ver lo que diu En Viollet-le-duc, que la pintura mural, la pintura al fresch es la reyna de les pintures. La que hi ha entre la Gloria del chor y la cúpula representa el Judici Final. Entre la cúpula y el fondo de l'ábside hi ha la mort y assumpció y coronació de Maria Santíssima. En el bras dret del crever hi ha el poble d'Israel que acaba de passar el mar roig y Faraó y lo seu exercit que'ls segueixen y la mar s'hi tira demunt y

los s'engoleix: en el bras esquerra, Moisés dalt una muntanya fa oració brassos estesos y dos levites els hi aguanten: abaix el poble d'Israel sostén una gran batalla contra'ls cananeus y en fan un acop. Els altres dos representen alegories de les virtuts cardinals y Teologals, y unes apoteosis de l'Iglesia, festetjada y duyta al ayre en triomf per les Belles Arts y les Ciencies y apoteosis dels Martirs y Doctors.

El chor es una cosa inmensa. Además de la Gloria de la volta están admirablement pintades les parets laterals. Hi ha un cadirat majestuós, de dos ordes de sitials: en el recó de la dreta se veu el d'En Felip II, amb una porteta devora, aont se posava ell prenint part en el càntich dels monjos, a fi de poderhi anar y sortir segons li calia, sense destorbar gens la Comunitat. Al mitx del chor hi ha el gran faristol de bronzo, que pesa la miseria de cinch centes roves. De llibres de chor, una infinidat, de devers set pams d'alt y quatre d'ample, tots de plegamí. Cada fulla es d'una pell de vedella. Per ferles empraren desset mil pells de vadella. Molts d'aquests llibres están plens de vinyetes y lletres capitals, admirablement miniaturades e historiades.

Per uns corredors del costat del chor van a una capelleta, que cau just derrera la cadira prioral, aont se guarda el Sant Cristo de *Benvenuto* Cellini, de marbre blanch, una cosa estupenda de ben feta, una gran meravella de l'escultura renaixent, sens dupte el millor Sant Cristo del mon com obra d'art. Un no se cansa de mirarsho.

Els retaules de les capelles son d'una sobriedat distingidíssima, grechs-romans y enquadrant pintures de primera. El de l'altar major tapa tota la paret del fondo de l'àbside. Es notabilíssim per la seva sobriedat y elegancia; no pert el carácter, que han de tenir tots els retaules, d'enquadrament de les imatjes o pintures del sant o sants Titulars. Es pla, y fa tres ordes, el primer dórich, el según jónich, el tercer corintich; tot de marbres y bronzo, de tres compartiments de cada orde. Primer orde: el compartiment del mitx l'ocupa'l

tabernacle, que es una maravella d'argenteria, tots metalls y estil grech-romá, irrebrotxable; a-n els compartiments laterals hi ha llensos molt ben pintats del Naixement de Jesús y Adoració dels Reys. Segon orde: a-n el compartiment central hi ha pintat el Martiri de Sant Llorenç, y a-n els laterals Cristo assotat a la columna y Cristo portant la creu. Orde tercer: el compartiment central mostra pintada l'Assunció de Maria y els laterals la Resurrecció de Cristo y devallada del Esperit Sant demunt el Collegi Apostólich. Per demunt els tres ordes hi ha un átich, o cos mes estret, de dues columnes amb lo respectiu entaulament y frontó, enquadrant un Sant Cristo amb Maria Santíssima y l'apostol San Joan abaix. Així Cristo Crucificat, expressió suprema del Cristianisme, domina y contrapuja demunt tot.

A cada banda de l'altar major, dins unes grans arcades que fa la paret, hi ha unes tribunes estupendes de marbres y bronzos y uns obratjes maravellosos, plens de daurats. Hi ha agenollades y també de bronzo y admirablement tretes les figures de Carles V y de Felip II amb ses respectives families.

Antoni M. Alcover, Pvre.

(Seguirá)

Viernes 5 de julio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

EL ESCORIAL

(continuació)

Vista l'iglesia, ens cal devallar a-n el panteó dels Infants y a-n el dels Reys. El dels Infants y Reyes que no han tenguda successió, está cavat devant l'ala extrema del monastir qui parteix de l'ábside. Per un corredor, vestides les parets de marbre blanch, passen una serie de departaments, aont se guarden magnífichs sarcófachs, amb

inscripcions llatines, que diuen ver, mes o manco. Llavò venen una partida de departaments per els Infants que no passen dels set anys aont hi ha una mala fi de tombes buydes, esperant gent menuda.

El panteó dels Reys está just devall el presbiteri. Hi debaxen per una escalonada qu'es una preciositat de marbres y decoració, però tot sobri, sever, imponent. Com sou abaix, vos trobau dins una rotonda, de volta esférica aplanada, amb faixes y frisos qui pugen de les parets, tot revestit de marbres negrenchs, amb obratjes de bronzo daurat, y a l'enfront un altar amb un Sant Cristo. Per tot lo redó fa fileres y fileres de nitxos o escudellers, de dalt abaix, aont descansen dins urnes riquíssimes de bronzo els reys y les reynes que han tenguda sucessió, comensant per Carles V. En Felip V no le hi vaig sebre afinar. Ja no mes queden tres nitxos buyts, si mal no m'err. Allá, baix d'aquella cúpula, dins aquella fosquedat, reposen les cendres de aquells homos tan poderosos en vida, tan respectats, tan afalagats, tan adulats, tan festetjats dels palacians, de tots als qui s'hi acostaven, tan célebres y anomenats dins el mon, y alguns tan temuts, com el màxims Carles y Felip II, columnes, escut y defensa de la cristiandat, terror dels heretjes y dels infeels; y avuy totes soletes les seves cendres dins les tenebres d'aquesta superba rotonda, dins aquesta fosquedat tan imponent, tan solemne, que parla tan fort y tan viu a qualsevol enteniment, a qualsevol cor que hi devall.

Ara nos toca parlar del gran compartiment lateral de mitjorn, que ocupen el monestir, les sacristies y en part la biblioteca. El monestir forma cinch claustres, això es, un dels Evangelistes, molt gran, y llavó quatre, que tots plegats no mes fan el comú d'aquell; y son aporticats, amb galeríes interiors y superiors. Les arcades, de mitx punt, cualquen dalt uns pilars quadrats, rabassuts, amb un dau llis un poch mes gruixat per basse, y, en lloch de capitell, una faixa d'un forch d'ample y d'un[s] sis dits de volada. Les voltes son de mitx punt y d'aresta. Allá ont s'uneixen els quatre cornalons dels claustres

petits, s'alsa una torre quadrada, buyda, acabant amb una partida de finestrans qui serveixen per donar claror a-n els departaments inferiors. El dels Evangelistes es també aporticat y de dos ordes de galeríes, d'onze grosses arcades per costat, de la meteixa trassa que les dels claustres descrits. Les parets de les galeries inferiors estan pintades al fresch, y ara restauren les pintures, que representen els misteris principals de la vida de Jesús y de Maria; per les parets de les galeríes superiors hi ha llensos, qualcún ben apreciable, y qualche pintura ogival demunt post, ben bona.

Pujen a-n aquestes galeries superiors per una escala amplíssima, la qual balla dins una grandiosa caixa quadrada, qui tè tota l'altura de l'edifici, cuberta de volta de mitx punt, de recó de claustre, la qual está tota pintada del gran mestre Jordán, que hi representá la apoteosis de Sant Llorenç, dibuixanthi centenars d'àngels y sants y figures simbóliques, plenes de vida, de moviment, una cosa estupenda, si be a alguns endrets una mica profanes.

Un dels corredors dels monestir vos du a la riquíssima, a la importantíssima biblioteca, grandiosa sala de demunt el pórtich d'entrada a-n el pati dels Reys, entre'l monestir y el col·legi. Es una sala meravellosa: amplíssima, llargaruda, ben alta, de volta de mitx punt amb llunets, pintada del prodigiós Jordán, que hi representá matrones y altres figures per l'estil, d'una factura incomparable, figurant les Ciències y les Arts. Les parets fins a uns deu ó dotze pams están cubertes d'estanteríes de llenyam de primera, plenes de milenars y milenars de llibres, aont hi ha aplegat lo mes selecte de de la producció teològica, científica y literaria antiga y moderna. De cap a cap de la sala corre una serie de vitrines, aont se conserven y se mostren els codex[s] mes preciosos, interessants y venerables que posse[e]ix la casa; essent dignes d'especialíssima atenció uns Evangelis de lletres d'or, del sigle XI, uns breviaris que usava Carles V, un devocionari de la gran reyna Isabel la Catòlica, un Apocalipsis del sigle XVI, les Cantigues del rey Alfons lo Savi, un Corán, el codex

de la crònica Albeldense, y una Eneida. Tots aquets volums estan plens de vinyetes y miniatures estupendes. Posse[e]ix ademés El Escorial una col·lecció de manuscrits aràbichs, la mes rica, la mes important de Europa, y que seria ben hora de publicar els texts y una traducció, a fi de que els amichs dels estudis històrics s'en poguessen servir per refer, per contemplar la historia patria, que prou ho necessita. Per escriure així com cal l'història de les diferents regions espanyoles, qui constitueixen l'Espanya, no basten les cròniques cristianes ni els nostres arxius. Hi ha que veure les cròniques musulmiques, y demés monuments històrichs d'aquella rassa que dominá dins la península tants de sigles, cròniques y monuments casi be desconeguts, per estar amb una llengua tan esquerrana. Coses qu'a-n els cronistes cristians passaven per alt, les consignaven els alarbs; y sobre tot, entre aquests hi havia població cristiana ensá y enllá, de la qual no sabem casi res pus que lo qu'en diuen el[s] monuments aràbichs, que han de contenir ademés l'història de la seua rassa dins la Espanya, la qual es d'una importancia indiscutible. Per tot aixó fa moltíssima falta una traducció d'aquest preciosíssim tresor de codex[s] aràbichs d'El Escorial. Sensa anar mes enfora: de la dominació islamita a Mallorca no'n sabem casi res, sols algunes referencies incidentals de Ibn Jaldun dins els quatre llibres que traduí en francès el baró de Slane, de Al-Makkari, que traduí amb anglés En Gayangos, y d'alguns altres traduïts en francès é italià.

La sacristia es una altra meravella per diferents conceptes: forma una gran sala rectangular, cuberta de volta de mitx punt, rebaixada, amb llunets, decorades parets y volta amb gran magnificencia. El cap oposat a la basílica l'ocupa una especie de retaule pomposíssim, de tres compartiments: els laterals amb dues pintures cada un, galanament enquadrades; el central rumbetjant l'estupenda pintura d'En Claudio Coello que representa la processó de la Sagrada Forma, profanada a Flandes dels heretjes, y duyta a Espanya, y guardada allá dessá aquella paret, a un oratori aposta,

dins un tabernacle de bronzo daurat, qu'és una obra mestre, una verdadera joia. Per les altres parets de la sacristia hi ha una partida de teles d'En Ribera, Greco y a tres grans pintors, que Deu sap lo que valen. Unes magnífiques calaixeres, qu'arriben de cap a cap de la sala, guarden una collecció notabilíssima de ornaments sagrats (casulles, capes pluvials, dalmàtiques, palis, tots de tissú y brodats de sedes amb figures de Sants, una cosa estupenda.

La Sala Capitular es tan gran com la sacristia: la volta està pintada d'estil pompeyà y tapen les parets uns preciosíssims llenços de Velázquez, Tiziano, Ribera, Greco, Tintoretto, van der Velde, Il Veronese, Vassano y altres cap-pares de l'art pictòrich. ¿Qui sap lo que valen aquests llenços no més? Un capitalás.

Ara anem a-n el camaril de Santa Teresa: es petitoy, però ivaja si s'en pot dir allò de que dins els pots petits se guarden els bons engüents! Allà, dins vitrines, se guarden de Santa Teresa els codex[s] autografs de *La vida*, *Camino de la Perfección* y *Modo de visitar los conventos*, això es, els meteys volums que va escriure la gran Doctora d'Àvila. Allà se guarda el tinter meteix de que ella se servia, una ánfora de les que Cristo va fer omplir d'aygua a les noces de Canà de Galilea y la convertí en ví. Allà se conserva també una tovalla que Santa Elisabet d'Hongria va teixir, el cos d'un dels Innocents que Herodes feu matar per desferse del Mesies, recent nat. Allà trobau un diptich d'ivori (marfil) de la Passió, amb un sens fi de figuretes admirabilíssimament esculpides, que Deu sap lo que val, y lo meteix una coveta de Betlem amb un infinidat de figurineves, també d'ivori, qu'un no's dona conte de com les pogueren esculpir, de petites que son, y ilo ben tretes qu'están! Hi ha además un retaulet ogival que l'excels Carles V duya en les seves campanyes, que vos assegur que val ulls per mirar, de ben fet, de gentil. Hi ha moltes altres coses precioses, ben precioses, que faria llarch si les hagués de retreure.

Ara anem a l'altre gran compartiment que queda, el del nort, que ocupen el col·legi de Alfons XII y el palau real, qui s'estén ademés per darrera la basílica a-n el mánech de les grelles. Entrant per la frontera principal, ens trobam dins el grandíós col·legi, qui fa quatre claustres plegats, simétrichs y consemblants a-n els del monastir, aixó es, de la meteixa disposició, trassa y grandaria, y també a-n el punt en que s'apleguen els quatre cornalons de dits claustres, s'alsa una torre, quadrada, buyda, com allá dessá, per donar llum a les dependencies interiors. Perque crida poderosament l'atenció que amb tot y esser El Escorial un edifici tan inmens, tan complicat, tots els departaments tenen claror directe. N'Herrera, el gran arquitecte qui concebé y trassà aquesta meravella, tenia una mica mes de tranch y de bon sentit qu'els arquitectes moderns que, per donar llum a certes dependencies casolanes, no troben altre recurs mes que la llum artificial permanent. ¡Quina tristor que fa a punt de mitx die una habitació que necessita llum encés!

Antoni M. Alcover, Pvre.

(Seguirá)

Viernes 12 de julio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

EL ESCORIAL

(conclusió)

L'altre mitat del gran compartiment qu'estudiam, l'ocupaven també'ls monjos primitivament, ja que les habitacions Reals se concretaven a-n el mànech de les grelles, perque En Felip II reservava la grandesa y magnificencia per la Casa del Senyor y per les Institucions públiques: per ell, just lo indispensable. Els reys

posteriors no pensaven així, y anaren invadint la part immediata d'aquest compartiment aont nos trobam, fins qu'En Carles III n'ocupá la mitat, tal com está a l'hora d'are. El recinte que ocupa actualment el palau, amb tot y esser no mes la sisena part de l'edifici, es una cosa que no té fi: fa quatre patis: això es, un grandíós, un mitjanser y dos petitons, tots de quatre ordes de finestres. El mes gran a una de les galeríes de la planta baixa té les parets pintades de dalt a baix, representant batalles dels cristians y sarraïns y les guerres de Flandes, aont si dich que s'hi veuen tretze o quatorze mil figures d'homos y cavalls, no faré gens llarch.

Els departaments inferiors d'aquests patis están destinats a la servitut y necessitats doméstiques. Les superiors constitueixen propiament el palau. Allá veys sales, y sales, y mes sales, una bona, l'altre millor, amples, espayoses, ben tallades, y cubertes tot els entrepanys de paret de tapissos, dibuixats moltíssims d'En Goya, representant cassades, bauxes y altres escenes devertides, plenes de vida, de llum, de color, una cosa que no's pot dir. D'aquestes sales n'hi deu haver mes de vint. Ara figuraus quants de tapissos resulten y quantes milies deven valer, si un d'ells no mes ja representa un capital regular. Ademés d'aquestes sales, n'hi ha una partida de reservades, que son vertaderes preciosidats de decoració, vertaderes merevelles de magnificencia: les parets, forrades de seda amb unes brodadures d'or, colors que valen ulls per mirar; y portes, taules, baixos de les estancies, sotilades, cadires, llits, tot de fustes preciosos, plenes d'embotits de cer, bronzo, plata, or, y fins y tot pedrería, no falsa, sino ben auténtica.

Ja nos trobam dins els departaments del cos d'edifici posterior, anomenat mànech de les grelles. Cop en sech tota aquella magnificencia s'acaba: les sales y corredors, tot llis, blanques les parets, rónegues les portes y el bigam y sotilades. ¿Som dins les habitacions dels porters?; ¿dins les dependencies dels servidors de baixa ma?

Tot lo contrari: som dins les habitacions d'En Felip II, del qui fou senyor de mitx mon, de l'home mes poderós de la terra, del mes rich. Si el que tengué doblers per alzar aqueix edifici inmens y per fer anar avant la nació, les Ciències, les Lletres, les Arts, dins Espanya, dins Itàlia, dins Flandes, dins Amèrica, dins Oceania, se contentava amb aquestes quatre parets rònegues, amb aquets corredors despullats, amb aquestes sales no gayre grans, que per tot moblatje tenen algunes cadires de vaqueta, qualche taula com la que tenia en aquell temps el mes modest dels espanyols; y, per posar els papers, els papers de la governació de tants de reynes, provincies, estats y colonies, els papers dels negocis de mitx mon, veure dos o tres armaris, qualcun ubert dins la paret, amb potes entreveessades. Per aquests corredors feyen *antesala* els embaixadors de les grans potencies, els representants de [*sic*] dels primers prínceps del mon. Dins aquestes saletes rebia aquell gran Rey aquella gent tan grossa, y despatxava y resolía els afers mes trascendentals, els negocis máxims de la inmensa Monarquía Espanyola, els negocis aont estava interessat tot lo mon.

De la sala d'embaixadors entran a la del despaig, y d'aquesta a l'alcova, aont sufrí el gran Rey sa derrera llarguíssima y terrible malaltia; y llevò arribau a la tribuna, que té una finestra demunt el presbiteri, al costat de l'Epístola, aont se va fer dur, ja moridor, y allà, devant Nostr Amo patent, va entregar l'anima a son Criador aquell rey incomparable. Dins aquests corredors, sales y alcova no hi ha esculpides ni estampades les seves meravelles les belles Arts. Están nues les parets de decoració material: la fama, la grandesa, la resplandor, la gloria del gran rey tot ho umpl; ressona estupenda, brilla enlluernadora, sens may parar. La blancor d'aquelles parets, la severitat d'aquell mobiliari era la única decoració que esqueya aquí dins. Els reys posteriors que decoraren tan espléndidament les altres estancies, deixaren aquestes així com les havia deixades l'escels monarca. No'n porien fer altre de mes avenguda. A una saleta

d'aquestes trobau una cadira de tisora y un tabulet; la cadira era de Carles V y el tabulet de Felip II, que duyen en les seves campanyes. Aquí s'assegueren Deu sap quantes vegades aquells dos grans Reys.

En resum, El Escorial es un edifici inmens, incomparable, meravellós per les seues colossals proporcions, per la seva majestuosa severitat y sobrietat, per la estupenda harmonia y concordansa de les parts, que fan un conjunt com no n'hi ha cap altre a-n el mon. No, no n'hi ha cap dels grandiosos edificis que ha alsats la ma de l'homo, tan complet, tan armònich, tan acabat, aont s'hi veja mes qu'un enteniment que concebé'l pla y una meteixa ma que l'executás desde la primera pedra fins a la derrera. Tots els grans edificis mostren rastres inesborrables de les diferents èpoques y escoles qu'han vistes passar: a El Escorial no hi ha mes qu'una època, no hi ha mes qu'una escola: la concepció de N'Herrera y la seva execució, baix de l'inspiració, baix de la ma d'En Felip II. N'Herrera s'hi acreditá d'artista consumat: va comprendre el geni de l'arquitectura del renaixament, lo que ella poría donar de sí, els seus esculls, les seues flaques; y hi ha que dir que sabé treure tot el partit possible de tal arquitectura, y la feu brillar amb tot el brill de qu'era capás, y sabé defogir de casi tots els seus perjuys. No escullí com estil el corintich ni'l compost, sino'l dòrich, això es, el mes senzill, el mes sobri, el mes nuu dels estils que a-n aquell temps estaven de moda. El gran escull de l'arquitectura del renaixament, lo meteix que de la romana, es la decoració, l'ornamentació; aquí feren aygua sempre els arquitectes del renaixament. N'Herrera s'en sabé escapá a El Escorial fins allá ont era possible. S'en escapá adoptant com a carácter predominant de la seua obra la sobriedat, la ausencia de tota ornamentació. Això doná a les grans masses de pedra, a las trossades colossals de la basílica, una majestat, una solemnitat vertaderament augusta. No sabé fogí de posar una gornisota dins l'interior a l'ampaiment de les voltes, de dotze o tretze pams de volada, perque humanament no poría evitar això un artista del

renaixament, sense revolucionarse contra els ordes arquitectònichs de l'antiquetat clàssica que tothom regoneixia com a suprems, com indiscutibles. Però aquesta gornisa vista de baix y en virtut de l'armonia de proporcions que reyne allà dins, fa mes l'efecte d'estreta que d'ample. Aont se patentisa de bon de veres la pobresa, la magror excessiva de l'arquitectura del renaixament, es a-n els portals y finestres, qu'es lo mes pobre, lo mes rònech d'El Escorial; y en va sobre N'Herrera de posarlos llisos, núus, quadrangulars y no pus; es encara així com havien de resultar mes acceptables, mes perdonables. Ab una paraula: El Escorial, si resulta una mica despullat, un poch massa cruu, massa rònech, massa enrevanat, no es per defecte de N'Herrera, sino del sistema arquitectònic que va haver de seguir. A-n el talent de N'Herrera se deu que no mes tenga aquests defectes y qu'estiga exent de moltissims y dels mes grossos que solen enlletgir tots els edificis del renaixament. Sí, El Escorial es sens dupte l'edifici mes important, mes notable, mes perfet, mes gros que ha produït l'arquitectura renaixent, y per això meteix fa mes patents que cap altre els defectes radicals, la pobresa, la curtedat, la inòpia de tal arquitectura.

¿Qué no sería El Escorial si, en lloch de ferlo durant la segona mitat del segle XVI, en ple renaixament, l'haguessen fet a-n el sigle XII, XIII o XIV? ¡Quina immensitat de camp no haurien donat a l'artista tant l'arquitectura romànica com l'ogival! ¡Ja es ben segur que sería estada no la *vuytena*, sino la *primera maravella del mon*! Això es mes clar que la llum per qualsevol que posseesca gens el sentit d'aquestes excelses, d'aquestes immortals architectures.

Diguem ara just dues paraules dels edificis accessoris d'El Escorial.

Además del buch inmens descrit, allà dessá l'amplíssima llonja o carrera que el rodetja per la banda de nort y ponent, s'alsen una partida de cossos de edifici, que'n diuen els Ministeris, perque aquests, com la Cort residia allà, s'hi instalaven. No mes les vaig

veure per defora; son alts y espayosos y de tres o quatre fileres de finestres. A l'enfront del monastir, aixó es, a l'altre banda de l'amplíssima carrera, ja descrita, s'alsa el Col·legi d'Estudis Superiors de Maria Cristina, o Universitat: es un gran edifici de quatre ales, amb un pati al mitx, sobri, sever, de moltíssim de lloch. Está en comunicació amb lo monastir per un altre cos d'edifici, ben ample, el qual fa un escaló o reconada antes de pegar a-n el monestir. A-n aquesta reconada, en angle recte, a la planta baixa y a-n el pis principal s'obri una galería o pórtich que mira a llevant y a mitxjorn, admirablement assoleyada, per els convalescents, desde la qual poden escampar bellament la vista. Just abaix hi ha un sefreig de devers mitja corterada y per avall y de d'allà uns jardins delitosíssims de trenta o coranta corterades.

El Col·legi de Maria Cristina, el d'Alfons XII, el Monestir i la Basílica, amb totes les dependencies d'aquesta, ho tenen els Pares Agustinians per haverlos ho entregat la Casa Real fa temps. Y feu molt be la Casa Real d'entregarlos ho, porque alló sols una Orde Relligiosa y una Orde tan illustre com l'Agustiniana pot cuydarho així com pertoca. El Escorial sense Relligiosos es un niu buyt. Per Relligiosos el feren, y no pot estar sensa. En Felip II ho feu per Jerónims, monjos que se consagraven amb preferencia a-n els estudis científichs: avuy ja no existeix tal Orde; y els Agustins qui mantenen tan amunt y sense cap rua l'estandart de les Ciencies y de les Lletres cristianes dins el mon literari, han substituïts els Jerónims sense cap desventatge. En queden agradadíssims els viatjers que visiten El Escorial, y s'en desfán amb alabanses per les mil atencions y consideracions que los dispensen aquells frares, tan simpátichs, tan fins, tan instruits. Allá hi trobarem el P. Honorat *del Val* y el P. Restitut *del Valle*, tan coneguts, tan estimats a Mallorca, aont deixaren tan bones, tan dolces recordances de la seva estada a-n el Col·legi del Socós.

Aquest die 13 de la meva estada a El Escorial me passá que no m'en vaig témer: no vaig fer mes que mirar coses y coses, una bona, l'altre millor, y just les principals, y encara m'en quedaren una bona partida sense veure.

La dematinada del 14 m'en vaig tornar a Madrid amb mes ganes de ferhi un altre die per allá que d'altra cosa.

Peró Toledo m'esperava, y a Toledo em vaig espitxar aquella meteixa nit.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Jueves 18 de julio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

TOLEDO

Vist El Escorial, no vaig poder estar sense veure Toledo, aont me vaig espitxar die 14 de Maig, hora baixa, arribanthi de vers les deu de la nit.

Situada la antiquíssima metròpoli demunt un turó que el *Tajo* rodetja y defensa per la banda del grech, tramuntana, mestral y ponent, domina tot el panorama. Es l'antiga capital de l'imperi visigòtich, baluart de la morisma per espay de sigles, redimida de tal oprobi per el gran Alfons VI, regoneguda la seva catedral episcopal com a Primada d'Espanya, residencia preferent dels Reis de Castella, famosíssima durant tota l'època mitx eval per la seva excepcional importancia política y literaria. ¡Qui l'ha vista y la veu la augusta Toledo! De l'antich esplendor y opulencia no mes li queden recorts y monuments: *Lo Alcazar*, palau de *Don Pedro el Cruel*, *Santa Maria, La blanca*, *El Tránsito*, *San Joan de los Reyes*, y, sobre tot, la escelsa, l'estupenda catedral.

Amb un die que som estat a Toledo casi tot ho he hagut de veure de correguda. El palau de *Don Pedro el cruel* no l'he vist de cap casta; *El Alcázar*, d'un tros lluny, y encara. He consagrat el temps a les iglesies, qu'era lo que directament me interessava. Donaré l'impressió general, lo mes breu possible.

Nostra Senyora del Tránsito: era una sinagoga que, convertits els jueus, feren iglesia. Está plena de bastiments per motiu de que l'Estat fa molts d'anys comensà la restauració, y hi fan poca vía ferm, y per això no es bona de veure. Forma una gran sala rectangular, de dos ayguavessos, de toes, per defora llisa, amb algunes combinacions geomètriques a les rebranques y arquivoltes de les finestres que té afilerades per tot lo redó, amunt de tot. L'interior son quatre parets llises, nús fins a l'altura de les finestres, que feyen un fris o faixa, qu'era una meravella estupenda d'ornamentació oriental, aont se desenvolupen mil combinacions geomètriques, brancatjes, fullaca y trenats y entrunyellements, variadíssims, originalíssims, la cosa mes xalesta y pomposa. De tanta riquesa no mes queden clapes ensà y enllà y aquelles parets amb la seva nuesa y crivells qui baden, oprimeix l'esperit.

Santa Maria la blanca era una altra sinagoga, també feta iglesia cristiana una volta qu'els jueus se foren convertits. Forma un gran recinte rectangular, dividit en cinch naus per quatre fileres de columnes, y cubert de sotilada de fust de dues vertents, lleugerament enteixinada, y que no mes se conserva en part. A l'enfront li afegiren tres ábsides. En el central hi ha un retaule plateresch amb baixos-relleus de la vida del Bon Jesús y la Puríssima. Les columnes que divideixen les naus, no tenen basse, son poligonals, amb uns capitells molt grossos, de entrellassos, trenats y fullatjes, guaytant ensà y enllà unes grans pinyes. Les arcades que van de capitell a capitell son reentrants o de ferradura, y sostenen unes parets cubertes d'obratje arabesch, delicat, clássich, magnífich. Aquestes dues antigues

sinagogues tenen una importància històrica y artística vertaderament excepcional.

Sant Juan de los Reyes, antic convent de franciscans, un dels exemplars més notables y més típics de la tercera època ojival. El claustre, venturosament restaurat, es una cosa esplèndida, pomposa. Fa dos ordes de galeries: la superior amb arcades de quatre centres, sense calats; la inferior amb arcades apuntades y calats gallardament entremeliats. En lo seu gènere es sens dubte aquest claustre el més important d'Espanya. Ara anem a l'iglesia: per defora no crida gaire l'atenció el cos de la nau, però sí l'ábside, el creuer y la cúpula per la partida de pilarets de les cantonades, per els grans finestrals y obratjades arcatures dels entrepanys y per les vistoses cresteries que coronen el magnífic buch. Té la portada a-n el costat dret, més de mitja plateresca y de poca substància. Ja en té més l'interior: es una nau, amb creuer y cúpula vuytevada y ábside de tres cares. Les voltes a cada dau tenen onze claus, nou a l'ábside y tretze a la cúpula. Les capelles son baixetes, amb grans finestrals part demunt. A cada cap de creuer corre una magnífica arqueria, y, demunt aquesta, una serie d'escuts d'armes coronats y figures de sants baix de suntuosos dosserets, y llavó s'obri el gran finestral, de rebranques y arquivoltes exornadíssimes, com hi están totes les arcades y pilars de la nau, ábside y creuer, a l'embocada del qual hi ha dues superbes tribunes en forma de trona. El retaule major es un triptich plateresch, amb pintures de la Vida de Crist y sants en els compartiments.

A un dels departaments de l'antic convent hi ha un museu arqueològic y de pintura, aont se guarden coses ben notables, ben interessants.

¿Y la catedral? es segur que me dirán mos lectors. ¡Ah la catedral! L'he deixada per lo darrer aposta. Es tan grossa, tan interessant, tan imponderable, tan estupenda, que tot quant se diga es poch. No hi ha paraules per explicar lo qu'es; es precís veurela. Per donarne una idea exacte, s'es mester escriure un llibre. La

comensà Sant Fernando y l'acabaren la derrería del sigle xv. Está casi al bell mitx de la ciutat; girada la frontera a ponent, amb una plassa devant, un carrer al costat de mitjorn, el claustre a l'altre costat y la part absidal confegida amb altres edificacions. ¡Quina llástima que no estiga tota sola, y rodada de grans plasses!

Es de cinch naus, amb crever, sense cúpula, amb dues naus absidals y les corresponents capelles per l'entorn. Té set grans portals: tres a la frontera, un a cada cap de creuer y un altre a cada costat a mitján cos de l'iglesia. Un d'aquests, el del costat esquerra es grech-romá, aixut, fret, els altres, ogivals, en degradació, d'una partida de rebranques, y arquivoltes. El simétrich y oposat a-n el grech-romá, que surt dins el claustre, rumbejat per les rebranques y arquivoltes rams y garlandes de fullassa y flors, lo mes ben tellades y gracioses, sense figures de sants ni ángels. El claustre es ogival, de trassa senzilla, però puríssima, amb molts de sos entrepanys pintats al fresch, de bons pintors. Té un portalet a-n el carrer per devall el campanar, y es també una joia per la seva sobriedat y gallardía de la decoració.

La portalada del bras dret del creuer, anomenada de *La Feria*, que'l barroquisme enclogué dins unes rebranques sortides y una arcadota qui sostén una paret massella de birimboyes xurrigueresques, es una gran portalada, de tres arquivoltes y altres tantes rebranques en degradació, rumbetjant series d'ángels y sants de dalt abaix amb ses respectives represetes y dosserets, tot gallart y gentil. El llum del portal esta bipartit per un pilar llavoradíssim, amb la figura de Maria Santíssima adossada, sostenint la llinda, demunt la qual corren quatre faixes de baixos relleus, soplujades d'altres tants de dosserets seguits, garridíssims, representant l'Anunciació, Visitació de Santa Elisabet, Naixement, Adoració dels Reys, Degollació dels Innocents, Fuyta a Egipte y demés misteris de la vida de Maria Verge.

La portalada de l'altre bras del creuer, anomenada de *los Leones* es encara mes important, mes notable. Es sens dupte una de les

grans portalades ogivals d'Espanya y... fora d'Espanya. Fa quatre grans arquivoltes y altres tantes rebranques a cada banda, en degradació, y, entre y entre de les meteixes, tres series de sants y ángels amb magnífiques represes y dosserets y a les rebranques figures d'Apóstols adossades, servintlos de socle agraciadíssims pilarets y arqueríes. Després de la quarta arquivolta, fa un dau quadrangular, cubert de volta d'estrella ayrosament entremeliada, continuant a dreta y esquerra les figures dels Apóstols amb lo meteix enquadrament suntuosíssim de les rebranques, y a l'enfront s'obri el portal dividit per un pilar preciós, que rumbetja una figura de Maria Verge, presidint l'Apostolat. Demunt la llinda corren uns baixos relleus y l'ull de les dues arcades que descriuen els nirvis de la volta, está exornat d'uns calats conopials d'allò mes avengut. Les portes d'aquesta portalada, per defora de bronzo, per dedins de fusta, cubertes a cada banda de baixos relleus y d'altre obratje, una cosa meravellosa, son una joia incomparable. Poques portes hi haurá dins Espanya ni dins Europa mes notables qu'aquestes.

Antoni M. Alcover, Pvre.

(Acabará)

Jueves 25 de juliol de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

TOLEDO

(Conclusió)

Ara anem a la frontera, la quart surt a una plassa ben espayosa. Té la mà dreta el campanar, gruixadíssim, quadrat, amb una pilastra plana devora cada cayre. El primer dau es tot llis: llavò en fa tres amb arqueríes figurades a les quatre cares; llavò n'hi ha un altre qui

té dos finestrals d'arch rebaixat a cada cara; ve després una faixa de quadrats, coronada d'una serie de permòdols romànichs y un bordó volat. A-n'aquesta altura la gran torre quadrada fa un pinacle a cada cornaló, y s'estreny en forma vuytevada; pujantsen ellenguida y gentil, amb un finestral a cada cara y un contrafort y arcbotant a cada cayre, y acaba en forma piramidal agullonada, cenyida de quatre o cinch diademes dentades, fins a la creueta de ferro, qui domina augusta dins la regió dels ayres.

A l'altre banda de la frontera comensaren un campanar com aquest. Quant el tengueren casi de l'altura del primer dau, tallen les obres, y comensen el tambor d'una cúpula vuytevada ogival, que la clogueren amb una mitja taronja del renaixament, coronada de llenterna. Això es la capella de Muzárabes, que fundà'l el gran Cisneros, aont se conserva el rito de l'Iglesia espanyola primitiva, anomenat *muzárabe*, amb una comunitat de Beneficiats, que hi fan totes les funcions.

Flanquetjada per aquest cos d'edifici y el campanar, s'alsa veneranda la frontera, dividida en tres grans compartiments verticals per dos contraforts molt ressortits, revenguts y armònicament decorats. Cada compartiment comensa per una grau portalada en degradació, la del mitx mes ample, mes alta, més espléndida. Les laterals son de quatre arquivoltes principals y la del mitx en té set y la biparteix un magnífich pilar. Aquestes arquivoltes rumbetjen series d'àngels y sants sobreposats y soplujats de riquíssims dosserets. Les rebranques son vistosos feixos de gentils columnetes amb deliciosos capitelletes y entremeliats bassaments. Les rebranques de la portada central fan dues trossades. La d'abaix es una arquería deliciosíssima part demunt la qual van adossades les figures dels Apòstols, sis a cada banda y el Bon Jesús a-n el pilar que biparteix el grandió portal, qui, lo meteix que el de cada costat, té una llinda y partdemunt primorosos baixos relleus. El d'aquest del mitx representa Maria Santíssima entregant a Sant Ildefonso de Toledo

una casulla per lo be qu'havia escrit d'Ella; el portal de l'esquerra el Judici Final, y el del portal de la dreta de fullatjes y xerefins. L'arquivolta exterior de les dues portades laterals competja sobre una arqueria cega. Ve llavò una galeria amb figures de sants de l'època del renaixament, y coronada per una faixa de trébols. Mes amunt m'hi enflocaren una galeria grega-romana, cuberta de teulada qui devalla d'una paret embellida, d'una arqueria ogival y coronada d'una baranda arabessa a manera de cresteria.

La arquivolta exterior de la portalada central va inscrita dins un frontó prou aixanoat, que competja sobre una arqueria cega, la qual sostén una faixa de trébols. Ve llavó una filera de nitxos aont seuen les figures de Cristo y dels Apòstols celebrant la Cena. Partdemunt s'obri mes endins la la gran claraboya, soplujada per un pórtich avensat de dues arcades amb angles y una baranda arabesca per cresteria, a l'altura de les barandes descrites del[s] compartiments laterals: fa un terrat, a l'arracer d'un frontó grech-romà, magre, despullat amb que termina el cos de la nau central y la frontera, la qual té, com se veu, els baixos notabilíssims, ogival pur, però els alts desgraciats per la magror y insustancialitat de l'arquitectura renaissent que per desgracia hi posà les mans.

Vista per defora, encara que depressa, l'escelsa catedral, entremhi dedins. Tot d'una qu'un hi posa'ls peus y estén la vista, queda sorprés, abil·lat, astorat, fora de sí, devant aquelles cinch estupendes naus y l'imponderable crever qui les talla, y l'àbside sublim, rodat de les dues inefables naus absidals, devant tantes fileres de pilars, figurant feixos de dotze columnetes cada un, qui se desfán, part demunt els capitells, amb un sens arcades transversals y diagonals que s'en pujen per amunt y per amunt, a manera d'ales gegantines esteses a diferents altures, demunt les quals volen les lleugeres y gallardes voltes, de tants de panys entretallats y oposats, com si totes soles s'aguantassen fent de dosser colossal a-n els sagrats Misteris que dins el Santuari se celebren.

Las naus foranes tenen capelles de dalt abaix, en general magnifiques, algunes amb retaules barrochs, moltes conservant els preciosos triptichs ogivals dels sigles XIV y XV, amb qualche sepulcre d'allò bo. Lo imponderable, lo suprem son la partida de capelles que s'obrin a les tretze cares que té la nau absidal forana, totes exornadíssimes, amb magnífichs retaules y suntuosíssims, grans finestrals y series d'arqueríes meravelloses. Algunes d'aquestes capelles tenen l'importancia d'iglesies; y la *de los Reyes*, que desemboca a una d'aquelles, té fins y tot un capítol de canonges de la categoria de la de catedral sufragania. La nau forana es la mes baixa; la intermedia s'en puja mes, sobressortint d'un bon tros la central y el creuer. La intermedia, part demunt les arcades de comunicació amb la forana, té un trifori o galeria superior correguda de cinch arquets a cada dau y una claraboya demunt y en tota l'estensió del cos de l'iglesia ostenta uns finestrals de casi tota l'amplaria del dau, de sis compartiments verticals y variadíssims calats. La nau major y el creuer tenen a cada dau dos grandiosos finestrals altíssims, de sis compartiments verticals, amb uns calats meravellosos. A la portada major y a cada cap de creuer s'obrin unes claraboyes colossals.

Donchs be, aqueixa multitud de finestrals y [cla]raboyes tots tenen les seues vidrieres de colors, amb fileres y mes fileres de sants y d'àngels pintats, talment com si devallàs la Cort Celestial a presidir les oracions dels feels, a convidarlos a la Gloria, fentlos ne venir ganes, mostrantse tan resplandens.

¿Y del chor ¿qu'en direm? Ocupa els dos daus de la nau major, immediats a-n el creuer; per defora hi ha series de columnetes de marbre adossades, sostenint arqueríes enginyosament entremeliades, gallardíssimes, encuadrant baixos relleus y centenars de figures de sants. Dedins hi ha el cadiat qu'es una casa estupenda. L'inferior ja es preciosíssim, ple de talla esquisitíssima y baixos relleus representant preses de ciutats a-n els moros. El cadiat superior, además de tenir altres tantes meravelles d'art llavò cada cadira va

soplujada per uns dosserets riquíssims y corre per demunt tots una superba galería de figures de sants. Part demunt la cadira arquebisbal hi ha una Transfiguració de tamany natural y totes les figuras y el Tabor son d'un sol bloch de marbre. Per l'estil del chor es la tanca de l'altar major o ábside de set cares. ¿Qui es capás de contar les arqueríes sobreposades, y pilarets y columnetes, totes encuadrant series y mes series de sants y santes y ángels? Y aixó es no mes par defora: adedins es una casa estupenda, imponderable, que no's pot dir. El retaule es amplíssim y altíssim; de cinch compartiments verticals, tot baixos-relleus admirabilíssims, de la vida de Jesús y de Maria Santíssima, soplujats tots de afiligranats dosserets, vertaders prodigis de dibuix y de talla.

Derrera l' Abside, a-n el dau céntrich de la nau absidal intermedia el barroquisme en feu una de les seues. Per donar mes claror a-n allò, en lloch de donarlehi obrint els finestrals qu'estaven tapats, passaren per ull la volta, hi alsaren com una cúpula, amb una finestrota par demunt la nau forana; ompliren allò de pinturotes y figurotes de sants y ángels, que sembla que van a caure; y abaix, a l'esquena de l'ábside m'hi enflocaren un retaulot, que comensa per un altar y llavó una figura de la Mare de Deu y als costats una baixos relleus de mitja mà, y acaba amb unes pilastrotas y un empapussat ferest de níguls, raigs y figures teatrals y desinvoltas de sants y angelots fent fileres y qualcún cames a l'ayre devant el Bon Jesús y els dotze Apostols que amunt de tot seuen en taula celebrant la Cena. Y l'artista y els qui'l pagaren, romangueren tots satisfets de tal profanació... Be està aqueixa irrupció de barroquisme toixarrut, desenfrenat, al mitx d'aquella estupenda meravella de l'art ogival. Així se veu lo que es la inspiració artística y lo qu'es el deliri, lo qu'es l'art y lo qu'es la barbarie. Deu los haja perdonats els qui cometeren tal herejía.

M'esglaya que mos lectors hagen de judicar de la gran catedral toledana per lo que acap de dir. No he dit la centéssima ni la

miléssima part de la realitat. ¿Que hi farem si no hi ha mes franch? Els lectors que se fassen el càrrech.

Ja no me queda temps ni espay per parlar de les sacristíes, dels ornaments sens fí, dels ornaments preciosíssims que les seves calaixeres guarden, ni de la estupenda Sala Capitular y sos enteixinats y decoració de les parets, vertaderes meravelles de l'art moresch, ni de *El Ochavo*, aont se tenen les moltíssimes rellíquies de la catedral, aont hi ha relliquiari de mes de cent mil pessetas de preu; ni del Tresor, aont se guarden joies imponderables com la grau custodia de plata dorada y pedrería, de quinze pams d'alt, el mantell de la *Virgen del Sagrario*, qui té setanta mil pedres precioses de bon de veres, terns de tissú y pedrería que valen un capital, un Minyonet Jesús d'or macís, d'un pam y mitx d'alt y el Sant Francesc d'Alonso Cano, de fusta, qu'es una de les grans obres qu'ha produides jamay l'escultura.

El tren que jo havia de prendre, partía a les sis; a les cinch havia, de sortir el carruatje de la fonda par durme a l'estació. A les cinch manco cinch encara era dins la catedral mira qui mira, embadalit, estorat, esglayat, ensaborint aquella magnificencia estupenda, aquell conjunt meravellós de belleses y preciosidats, aquella epopeya de pedra, aquell prodigi d'art.

Així com vaig porer, en vaig sortir, girantm'hi a cada passa fins que le vaig destriar. Arrip a la fonda; el carruatje m'esperava; m'hi pos dedins, y cap a l'estació, deixant l'antiquíssima capital de Castella, passant de bell nou el *Tajo*; y, una volta dins el tren, cap a Madrid y lo endemà horabaixa cap a Saragossa.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Miércoles 31 de julio 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

SARAGOSSA

El die d'Ascenció hora baixa vaig prendre els tapins cap a Saragossa, aont vaig arribar a la una de la matinada. M'en vaig a una fonda, y, sol ixent, ja vaig esser partit a trescar. Tenía fins el vespre per veure les iglesies d'aquesta gran ciutat, que son tantes y tantes, y era cosa de treure'ls biaxos a-n el temps y fer el cap viu.

Vet aquí les que vaig poder veure:

San Cayetano: barroca, de tres naus, creuer y cúpula. Cada nau fa tres daus. La major té la cúpula al mitx, y les laterals en tenen una a cada cap, y l'ábside es ogival. El conjunt es nou y agradós. Tots els retaules son barrochs, y de poca sustancia. La frontera, de toes y pedra ben combinades, té una torre rabassuda a cada banda; el portal es ample y baix, però d'una decoració molt empapussada.

La Magdalena, es ogival, tirada a perdre en l'interior per el barroquisme, que l'emblanquiná tota, y tapá de guix els pilars y nirvis de les voltes, y l'omplí de retaules ferests. Ofereix aquesta iglesia la particularitat de tenir ábside a cada cap, com ho feyen les primitives catedrals romàniques o bisantines, sobre tot devers Alemanya. Un d'aquests ábsides serveix d'entrada, y el barroquisme el tudá de mala manera: tapá els gentils finestrals de les tres cares, substituintlos per unes finestretes lletgíssimes, y llavò m'hi obri una portada barroca, de lo mes toixarrut; però no hi tocá res pus a la part de defora, y per això se conserva l'esterior, qu'es una meravella, tot de toes, magistralment combinades, fent unes cenefes y gregues y arabeschs de dalt abaix y sobre tot a la gornisa, enquadrant els finestralets en degradació, de cinch o sis arquivoltes y altres tantes rebranques, la

cosa mes deliciosa gentil y senyorívola. Lo que també es notabilíssim es el campanar, una torre quadrada, d'una partida de daus, de trassa románica, tota de toes, y plenes les quatre cares de obratje arabesch, ogival y románich, deliciosament armonisat, y no hi ha un cop de gobía ni de buril, si no combinacions felicíssimes de toes, aont brilla de bon de veres l'ingení de l'artista.

Lo qu'es notable ferm ferm, es *Sant Pau*, ogival de la primera época, de trassa puríssima. Fa tres naus, baxetes, y els pilars d'entre y entre son llisos, quadrangulars, gruxadíssims, de prop de vint pams per costat. El chor es petitó, está en terra dins la nau del mitx, deixant just un dau entre ell y el portal mayor. Hi ha nau absidal, amb capelles. El retaule de l'altar major es un tríptich, amb bancal y amplíssim guardapols. Ocupa el compartiment del mitx la figura de Sant Pau baix d'un preciós dosseret. Els altres compartiments están plens dalt abaix de magnífichs baixos-relleus, y lo meteix el bancal, representant passos de la vida del Bon Jesús y de l'Apostol de les Gents. Els defores d'aquesta iglesia no son tan regulars y classichs com l'interior: la frontera té poch carácter; en té mes una portada lateral, antiquíssima, senzilla. Demunt la llinda hi ha Cristo Jesús assegut a un trono, beneint, baix de dosseret, amb dos sants a cada costat, els mes acostats, drets; els altres, agenollats; tots amb actitud reverent. A les rebranques y arquivoltes hi ha jochs de toes ben avenguts, y sopluga tot el conjunt una volada de fusta prou afavorida y ayrosa. El campanar, ben digne d'atenció es una torre vuytevada, de toes. Els primers daus son llisos; llavò en fa dos mes, amb finestralets a cada cara, plenes totes de ornamentació arabesca y ogival, admirable, sense gens de talla, just de les toes enginyosament combinades.

Ara anem a Santa *Engracia*, iglesia antiquíssima, però tota renovada, per lo molt que patí durant els sitis de la guerra de l'Independencia. Son dues iglesies: la subterrània y la superior. La superior es tota de toes. Té la frontera agradosa, flanquetjada d'una

torre a cada banda, de diferents daus, exornats de pilastres y gornisets y nitxets amb figures de sants, y amunt de tot finestralets per les campanes. La portada fa un cos sortit: es plateresca, ample, baixeta, en degradació, de tres arquivoltes; y a dues d'elles rumbetja una serie de serafins de sis ales. Les rebranques fan un socle, llavò un bassament y llavò nitxets amb figures de sants. Flanquetjen la portada unes columnes bessones, entre els quals s'obrin una partida de nitxets sobreposats, tots amb les seves corresponents figures. Demunt l'entaulament que les columnes bessones sostenen y que tanca les arquivoltes, s'alsa un átich de tres compartiments amb baixos relleus de la vida de Cristo Jesús y de Santa Engracia. Demunt aquest átich, s'en puja un altre mes petit, que mostra un Sant Cristo amb Maria y Joan al peu de la creu. Aquesta iglesia fa un atri. Es d'una nau, amb crever, sense cúpula. L'ábside es pla; els retaules, grechs romans, de mitja ma; a-n el de l'altar major hi ha un gran baix-relleu del martiri de la Santa Titular y sos devuyt companys mártirs. Al mitx del crever s'obri a-n el trispol, rodada d'un brendolat la claraboya de l'iglesia subterrània, aont baixen per el bras esquerra del creuer, prenint una escalonada ben ample, cap a l'altar major. Devallanthi, vos trobau dins una galería rectangular, ben espayosa, tot devall terra. A la dreta n'hi ha una altre que hi desemboca, y diuen que era el chor de la primitiva iglesia, la qual s'obri a l'altre banda, per devall el creuer y ábside de l'iglesia superior. Hi entrau per dues arcades amples y baixes y guarnides d'unes reixes de ferro batut, de trassa románica; y vos trobau dins un recinte quadradench, baix de paladar, amb quatre fileres de pilars quadrats, sostenint les arcades de mitx punt unes voltes esfériques aplanades, formant cinch naus igualenques, de sis daus cada una. Al mitx de la central hi ha el pou aont tiraren les cendres dels Innumerables Mártirs, tapat amb una gran pedra. Al cap de la meteixa nau, hi ha un altar tot d'una pedra, y devall ella descansen les cendres de Santa Engracia y sos devuyt companys. Demunt l'altar se veuen afilerades les figures

d'aquells denou héroes de la Fe, representats igualment en baix relleu en el frontal. Les naus foranes tenen a cada dau adossades a la paret unes urnes de pedra aont se guarden les cendres dels Innumerables, anomenades *massa blanca*, que hi tornaren miraculosament per distingirse de les cendres dels malfactors amb que'ls gentils les havien mesclades per que'ls feels no les poguessen rendir culte. Una d'aquestes urnes conserva baixos relleus dels mártirs. Aquest recinte august no rep mes claror del die que per la claraboya que té a-n el paladar y que surt en el trispol del crever y per la galería que li serveix d'atri, que la té de l'escala y encara indirecta.

Es aquest un dels santuaris mes venerants, mes augusts, mes atractius que té l'Espanya per los cors cristians, per les animes piadoses; es un dels monuments mes notables, mes importants de la primitiva cristiandat espanyola. Y nos dol molt haverho de dir: l'hem trobat d'una manera, que sembla mes un subterrani abandonat que lo qu'es realment; no esta adosat ni se veu que hi tenguen l'esment que pertoca, tractantse d'una iglesia tan antiga y primitiva, aont se guarden les relliquies de tants de sants, qui son una de les glories mes pures y mes altes de la vella Espanya. Hi haurien de tenir una mica mes la tirada els feels saragossans d'ara dins aquest subterrani august. ¡Ay! ¡Está massa a les fosques allò y massa tot sol! En vaig sortit conmogut, reprovant amb tot la meua ànima tal incuria y deixadesa, demanant a Deu que tocás el cor a qualcú que hi puga posar remey.

Antoni M. Alcover, Pvre.

(Seguirá)

Jueves 1 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

Saragossa

Deixem anar això, y anem a la Seu; es ogival, de la bona época, de cinch naus, creuer y cúpula, sense nau absidal. Les naus laterals son iguals d'amplaria y d'altura y quasi tan altes com la central; tenen cent y dues passes de llarch y vuytanta d'amplaria entre totes cinch. Els pilars son feixos de vuyt columnes cilíndriques, de basse romànica y capitells de fullaca la mayor part y alguns d'àngels presentant escuts d'armes, tots de sabor románica molt pronunciada. Les voltes son d'estrella; a la nau major hi ha nou claus a cada dau y cinch a-n els daus de les laterals, fora alguns de les intermedies, que no mes en tenen una. Aquestes claus son molt grosses, ben obratjades y daurades. El creuer es de tres daus a cada bras: pateix de fosch, y resulta massa estret perque ho es mes que'ls daus de les naus, y prou mes alt. Lo mateix passa a la cúpula, qui s'alsa demunt els quatre archs torals y quatre agraciades petxines, de vuyt cares, aplanada, de volta d'estrella, descrivint els nirvis que la sostenen, dos quadrats sobreposats en forma d'estrella, amb claus a les interseccions y ánguls sortits. El vuytevat que resulta en el centre, forma una llenterna, amb finestralets bessons a cada cara y cuberta de volta d'estrella. Cada cara de la cúpula fa un nitxo amb un sant dedins, y mes amunt un finestral tripartit per dues columnetes, qui aguanten un bell calat.

Les naus son de sis daus, y les capelles ben espayoses, y part demunt elles, en lloch de finestrals, hi ha claraboyes. Els pilars adossats entre y entre los tapà el barroquisme de trofeus y altres birimboyes, atracanthi pedestals amb figures ben tallades, però

d'ayre massa teatral, y endiumenjà pomposament les arcades, rebranques y parets de les capelles amb vertader ingeni, dotantles de retaules colossals, alguns ben apreciabels per la gallardia de sa trassa y opulent decoració, y per les teles pintades qu'enquadren, que n'hi ha de ben bones. No tots els retaules son barrochs; n'hi ha de platereschs, admirables per la seva elegant sobriedat y per les precioses pintures a les quals serveixen de vasa. El chor, com se suposa, está al mitx, ocupant un parell de daus de la nau major; el cadirat es una cosa espléndida, de gran valor. Per defora hi ha unes capelletes plateresques exornadíssimes, y, entre y entre, preciosos baixos relleus. La cadira arquebisbal ocupa el fondo, y derrera, enfront del portal major s'alsa un templet de columnes entorxades y de cúpula molt envitricollada, soplujant un altar y un Sant Cristo. L'ábside es de tres cares, amb volta d'estrella de devuyt claus. El retaule es un tríptich colossal d'alabastre, amb bancal y guardapols amplíssim, tot baixos relleus, superbament encuadrats per feixos de pilarets y pinacles, bordons y garlandes de fullaca y afiligranats dossierets, aont la vista se pert de veure merevelles y preciosidats. Els baixos relleus del bancal representen passos de la Passió de Cristo: els del tríptich son tres, un a cada compartiment, la Adoració dels Reys, la Transfiguració y la Ascensió. El guardapols es un prodigi d'obratje. Aquest retaule, mirat tot sol, notabilíssim, resulta massa gros: posat allá ont está, tapa les tres cares de l'ábside fins a la volta.

A la paret de la frontera, a l'endret de les naus laterals, hi ha capelles, y sortint per el portal major, vos trobau dins un atri quadradench, baixet, de dos daus de volta d'estrella, amb gran entremeliadura de nirvis. Com sou defora no veys mes qu'el buch de l'atri de poca trassa artística, y, part demunt, el buch grandíós de la Seu, de frontera llisa, amb sis rafes qui la reforsen. No té plassa devant, sino a-n el costat de l'evangelí, aont treu una portada grega-romana, que forma un orde de columnes adossades amb

l'entaulament que hi cal, y, demunt, un átich ab estatues y frontó. Al costat s'alsa el campanar, barroch, altiu, gallart: fa un dau quadrat, llis, llavò un altre dau mes estret, escafat a-n els cayres y a l'escafada un pilar cilíndrich adossat; després un altre dau mes estret, escafat igualment, amb una endinzada circular o gran boixell a les escafades y una estatua a les meteixes, y a les cares planes un finestral. Ve un altre dau vuytevat, amb finestral a cada cara, y finalment la definició amb forma de carabassot assegut.

Aquest campanar, lo meteix que tot el buch de la Seu es de toes. La cúpula es ayrosíssima y garridíssima per els jochs, brodadures, randes y cenefes que hi fan les toes, admirablement combinades.

Ja es hora d'acostarnos a la grandiosa basílica del Pilar, tan anomenada y benvolguda dins Aragó y dins tota Espanya per l'imponderable tresor, per l'estimadíssima penyora de la Mare de Deu del Pilar, que'ns guarda desde el temp[s] de Sant Jaume Apóstol, segons piadosa y general tradició. Aquesta basílica es grega-romana: forma un inmens quadril·lonch, de vuytanta passes d'ample y cent vuytanta de llarch. Fa tres naus, de la meteixa amplaria, de set daus, y un creuer a mitjàn lloch. Les voltes son esfèriques, això es, una cúpula a cada dau, fora a-n els brassos del creuer, que es volta de mitx punt, amb llunets. La nau major fa tres grans cúpules, y, entre y entre d'aquestes y a cada cap, volta de mitx punt, amb llunets igualment. Baix de la primera cúpula, hi ha'l chor, baix de la segona, a la intersecció de la nau amb lo creuer, hi ha'l presbiteri, y baix de la tercera el templet qui guarda la Mare de Deu del Pilar. De capelles, no sols n'hi ha a-n els costats, sino a cada cap, y casi totes amb cúpula, y molt espayoses. Els pilars que divideixen les naus, son quadrats, gruixadíssims, de set passes per costat: els quatre de la cúpula del presbiteri deuen esser de deu, y fan a cada cara tres pilastres planes estriades, poch resortides. Els altres en fan dues. Les basses, capitells y entaulaments, amb daurats y colors, son d'una sobriedat notable, lo meteix que'ls pilars corresponents adossats a-n

els murs laterals. Les arcades de les voltes(,) van endiumenjades de quadrats y floratjes, pintats y daurats, y les de les capelles sobriament aboixellades y coronades de grans escuts, amb àngels que'ls aguanten. Els retaules son grechs-romans, una mica rónechs, però amb llensos preciosos, honor de l'art pictòrich. El chor per defora rumbetja una serie de capelles barroques pomposament ornamentades, y per dedins esglaya'ls viatjers amb son magnífich cadirat, vertader prodigi de talla. A un costat té un orgue de primera.

Antoni M. Alcover, Pvre.

(Acabará)

Sábado 3 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

SARAGOSSA

(Conclusió)

El retaule de l'altar major es un grandíós triptich ogival, d'alabastre, amb bancal y guardapols meravellosos. El bancal fa una serie de baixos-relleus de la vida de Maria Santíssima, amb represes y dosserets preciosíssims, y a un cap hi ha Sant Jaume y a l'altre el primer bisbe de Saragossa, deixeble de dit Apóstol, tots dos dins un nitxo amb arquivolta y tauler llavoradíssims. Els pilars qui enquadren els tres grans compartiments que fa'l tríptich, son feixos de pilarets deliciosament envitricollats, amb figuretes de sants sobreposades y adossades, demunt represetes y devall dosserets coronats de pinacles, la cosa mes fina y aixerida. En el compartiment central hi ha de baix-relleu Maria Santíssima pujada al cel per mans d'àngels, amb una aureola de caps de serafins y els Apóstols abaix que la contemplen astorats, y el Pare Etern que l'espera, amunt de tot, per

coronarla. A-n el compartiment de l'esquerra hi ha'l Naixement de Maria y a-n el de la dreta la seva Purificació. Els tres compartiments van soplujats per uns dossers, la cosa mes preciosa y estupenda: volen arrogants, tot formant feixos de petits cimboris amb frontonets, pilarets, figuretes de sants, agules, frondes y pinyes, acabant amb pinacles afinadíssims. Ho tanca tot el guardapols, que baixa, ample, amplíssim, fins a-n el bancal, fent un llistó y una garlanda estupenda de fullaca y brancatjes y flors, rumbetjant en el reculat que fa amunt de tot, un gran escut del Pilar y dos ángels que el sostenen.

Baix de l'altre cúpula de la meteixa nau major hi ha el grandió's templet aont se guarda l'august Pilar. Umpl casi tot el dau: es quadrat, tancat per la banda de l'altar major y ubert per els altres vents, fent uns cossos sortits, a manera d'absidioles adossades, cubertes de volta de quart d'esfera, tota calada, que va sostenguda per quatre columnes, en lloch de paret, coronades per una gornisa y frontó y una partida d'estatues de sants, y també n'hi ha a-n el cos central, qui acaba amb una cúpula atrevidíssima, tota calada y bizarrament bogida. El templet es tot de marbres de diferents colors, ornamentat y endiumenjat de la manera mes suntuosa. Entremhi dedins, y agenollemnos devant la gran Penyora d'amor que'ns deixá Maria Santíssima a-n els espanyols en la persona de Sant Jaume. Agenollemnos, que aquí dins els incréduls y tot s'agenollen: o no entren o queden postrats, sense temerse'n, per la sugestió estranya, sublim, inefable, qu'un experimenta en posar els peus dins aquest sagrat recinte llevam els ulls a-n el fondo y nos trobam devant l'altar; part demunt hi ha un magnífich baix relleu en marbre blanch de Maria Santíssima rodada d'àngels; a la dreta n'hi ha un altre de com trobaren la Mare de Deu del Pilar, y a l'esquerra, baix d'un dosser brufat d'or y pedres precioses y dalt una escalonadeta s'alsa el mateix venerabilíssim Pilar, amb la Mare-de-Deueta demunt, portant el Minyonet Jesús. Devant tal vista sí que brolla, de lo mes íntim de l'ànima, rabent, ardorosa, aletetjant, ablamada, la dolsa, la coral

Salve, Regina. ¡Sia una y mil y millions de voltes beneida, alabada y exaltada aquesta sereníssima Princesa, Reyna y Emperatriu de cels y terra, Mare de Deu y Mare nostra qui tant ha estimat, protegits y afavorits els espanyols! Pregau per nosaltres Santa Mare de Deu, porque siguem alló... que vos voleu y desitjau. Amen.

Les grans cúpules de dalt el templet y el presbiteri, amb los daus de volta d'entre y entre y les sis cúpules veynades de les naus laterals, estan pintades al fresch d'En Baylen y En Velázquez, que representaren a-n aquestes sis, gran[s] alegories de *Maria Regina Apostolorum, Regina Martyrum, Regina Patriarcharum, Regina Prophetarum, Regina Confessorum, Regina Virginum*; a la cúpula de dalt el templet la troballa del Pilar y la construcció de la basílica primitiva, y a la cúpula del presbiteri una partida de sants aragonesos, y a les petxines els quatre Evangelistes. Moltes de les altres cúpules tenen sants o àngels, pintats o de baix relleu.

El conjunt de la basílica es grandíós, imponent, per les seves extraordinaries proporcions, pero resulta fat, rònech, fret, aixut. L'arquitecte no tenia de molt la talla de N'Herrera, y l'edifici resulta molt inferior a El Escorial. Així meteix té la major part de culpa el sistema arquitectònic: es molt curta, acaba pronte'l cabal l'arquitectura del Renaixement, y per això té que caure dins les estravagancies[,] llibertinatje y atrocitats del barroquisme o ha de resultar seca, magre, des-sustada. ¡Quina altra cosa no seria aquesta excelsa basílica si'ls arquitectes romànics o ogivals l'haguessen concebuda y executada! Seria un dels grans monuments de l'art cristià, una estupenda meravella de l'arquitectura.

L'exterior, inmens, imponent, es senzillíssim, de toa vista. S'alsa, a la vora de l'Ebre, la gran mole, aislada, quadrangular, amb les quatre fronteres tan llargarudes, llises, just amb pilastres planes ensà y enllà poch resortides, amb una gran torre comensada a cada cornaló y sols acabada una y altíssima y gallarda. Part demunt les quatre fronteres, aont brillen els jochs de toes ben avenguts, s'en

pujen atrevides, solemnes, majestuoses, la partida de cúpules afilerades, amunt de tot les tres de la nau major, mes avall fentlos la cort les set de cada nau lateral, y les de les capelles just mostrant ses ayroses linternes. Hi ha quatre grandíssims portals, això es, dos a-n el costat de l'Ebre, qui passa per allà ben ample, ben polent, y dos a l'altre costat, a la espayosa plassa del Pilar. Tots quatre son rectangulars, y pateixen del defecte de tots els portals de l'arquitectura grega romana: magres, raquítics, insustancials, malgrat les seues extraordinaries proporcions.

Anant d'una iglesia a l'altre, me vaig fer càrrech una mica de la població: me resulta la ciutat que conserva mes, de totes les grans qu'he vistes, l'aspecte, la fesomia antiga en les fronteres de les cases. Corrent carrers, un troba a betzef portals redons, plens de majestat, finestres admirablement obratjades, jochs y combinacions de toes fent uns arabeschs lo mes pomposos y gentils, y amunt s'estenen les grans volades, moltes de fusta, algunes de toes, en general ayroses y gallardes. Y no son solament els casals antichs que presenten tan bon aspecte: son moltíssims dels nous de trinca, fins a l'estrem que ni a València ni a Alacant ni a Múrcia ni a Madrid he vistes coses noves tan interessants, de tan bon gust com a Saragossa. Es precís acudir a Barcelona per trobar res millor, res consemblant.

Els edificis civils no vaig tenir temps de veurelos. Com vaig sortir de la iglesia de Sant Pau ja feya fosca negre, y no vaig tenir mes remey que retirarme a la fonda, d'ont vaig comparèixer a l'estació a la una de la matinada per agafar el tren exprés de Madrid, per espitxarme a Barcelona; però el tren nos feu la mala passada de no arribar fins les set tocases. Ens hi posam dedins, y ja fórem partits per la nova vía de Móra d'Ebre y Reus, arribant a la ciutat comtal a la una del cap vespre. Allà trobàrem els catalanistes que se treyen el fret de peus anant a cercar vots, component les vases y preparant la batalla per lo endemà, batalla que guanyaren, gracias a Deu, amb

tanta gloria y satisfacció de tots els fills de la Patria catalana y de la patria espanyola que conserven el sentit comú y saben que duen entre mans.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Sábado 10 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. I. Arribada. – El Bisbe de Perpinyà. – Monestir de Serrabona

Die 20 de Maig, devers les deu de matí, amb lo tren *expres* de París, sortim escapats de Barcelona, y devers les dues fórem a Perpinyà. Trop a l'estació mos amichs corals Mossen Vidalet, digníssim Vicari General d'allà, Mossen Falguera, jove agradable, desxondit y escriptor fàcil y de bona cepa, y En Juli Delpont. Feta l'escomesa y encaixada mes afectuosa, ja fórem partits cap a-nel *Bisbat* o palau episcopal, aont tenia l'hostatje preparat. Me present a Monsenyor Carsalade du Pont, lo Reverendíssim Bisbe de Perpinyà, qui me rebé amb los brassos uberts, com un pare bondadosíssim qui rep un fill benvolgut, com un amich coral qui rep un altre amich de tota la vida. Una vegada no mes havia vist Monsenyor Carsalade, entany dia 7 d'Agost a Puigcerdà; y plegats parlàrem no mes cosa d'un quart. Ell s'en anava a Font-romeu, y jo lo endemà cap a Montlluís. L'impressió que me feu va esser molt bona: vaig veure qu'era tot un Bisbe, un Pare, un Pastor y un gran arqueólech, una persona finíssima y agradabilíssima. Com vaig arribar a Perpinyà, dia 12 d'Agost, els seus Vicaris Generals (a França n'hi ha dos a cada diocesi) me feren a sebre qu'havia de posar a-n el Bisbat, y vaig acceptar. Arribat a Mallorca, li vaig escriure, donantli les gracies y

contantli lo que havia vist després de la nostra entrevista. Ell me contestá que dins el Rosselló m'eren passades per alt una partida d'iglesies interessantíssimes, y me convidá a tornarhi a veureles y qu'ell m'hi acompanyaria. ¡Ja ho crech que vaig dir que sí! Y per això díe 20 de Maig me tornava a trobar dins el Bisbat perpinyanès, devant Monsenyor Carsalade, tot entusiasmat son cor jovenívol, amb lo pelegrinatje arqueològich qu'anàvem a emprendre, a pesar dels seus cinquanta tres anys y de les moltes y gravíssimes ocupacions, maldecaps y quefers del govern de la Diòcesi, dels quals es esclau y que constitueixen tota la seua preocupació. Trassat el pla del pelegrinatje, qu'havía de comensar per Serrabona y Sant Martí del Canigó; lo endemá matí a les sis prenim el tren que arriba fins a Vilafranca de Conflent. Devallam a Bulatenera, aont ens esperaven los Srs. Rectors d'aquest poble y de Illa, amb lo notari d'aquesta altre vila, Mr. Trulles, tots tres molt distingits, molt agradables. Ens ficam dins un carruatje, y de d'allá cap a mitxjorn, per dins una llargaruda fondalada de mil ondulacions que fan los serrats de muntanyes que la tanquen, per ont s'esmuny ben acanalat un afluent de la Tet, lo riu Bulés, qui umpl de verdor aquells fondals. La carretera, nova de trinca, anguiletja per aquelles escarpades pendents, reblides en gran part de vegetació; y el carruatje per amunt y per amunt. Ya nos trobàvem dins el cor de la montanya rossellonesa, dins els Pirineus de França, dins les nombroses articulacions de l'escels Canigó. Cop en sech s'acabá la carretera.

El monestir de Serrabona, aont anàvem, era una hora y mitja lluny, y no hi havia mes qu'un caminoy de cabres, que emprenguèrem a peu, tot rabents, y Monsenyor sempre devant devant, y de d'allá; y un sol qui queya ben emplomat y no feya un alé d'ayre. Passàrem per l'endret de Bula d'Amunt y Casafabre, dos poblets perduts dins aquells turons, a l'altre banda de la conca, un d'ells orfe de Vicari per falta de remeys. La gent que hi caplleua, saberen que passava'l Bisbe allá enfora, y li tremeteren coral y filial

escomesa amb la sagrada veu de sos campanars, repicant les campanes...

A la fi guanyam la cresta d'un resingle, y destriam Serrabona a unes tres-centes passes, y cop en sech ens fer les orelles el sò xalest y rabent d'unes altres campanes repicant a regna solta. Eren les campanes del vell monestir. Me vengué ben de nou que n'hi hagués, tota vegada que m'havien dit qu'era un monestir abandonat. Llavò vaig sobre qu'aquell senyor que'ns acompanyava, Mr. Trulles, propietari de Serrabona, ho havia comprat a-n el Capítol de Solsona, que no se reservá res, y les campanes que hi havia, hi quedáren, y encara hi son.

Allà'ns esperaven una filla, pubila, de Mr. Trulles, d'uns setze anys, y una amiga seva, Mad[ame] Pagés, totes dues distinguidíssimes, amb criats y criades. Alla nos serviren un bon dinar a l'ombra del monastir, després de vist de prim conte el venerable edifici románich, del sigle XI. ¡Vaja si hi está ben situat dins aquelles altíssimes muntanyes, lluny dels embuys y avalots del mon, al mitx dels encants d'una naturalesa selvatje, pomposa, virginal! Està emplantat just a-n el cantell d'un presipici, al cap d'un single. La iglesia se conserva intacte; el monastir es una ruina. La iglesia, orientada, com totes les dels monestirs primitius, fa tres naus, crever sense cúpula y tres ábsides en filera, volta apuntada, sense capelles y un ample vestíbul o *pronaos*, qui se té amb les naus laterals. Aquestes no mes se comunicaven amb l'iglesia per els brassos del creuer mitjant un portal.

La volta d'aquestes naus es de mitat de mitx punt, a manera d'arbotant corregut, afitorant la nau major, per contrarestar l'empenta de la volta d'aquesta. La nau de l'esquerra estava ocupada per la sacristía y llavò un mirador demunt el precipici. El mirador fa quatre arcades deliciosíssimes, avuy tapiades, amb columnetes bessones, de basses y capitellets historiats, preciosíssims, tot de marbre blanch, cuyt del sol, avuy ros ataronjat. El vestíbul, seguint

l'amplaria de la nau major, fa un dau quadrat, subdividit per altres sis daus mes petits, cuberts d'unes voltes d'aresta, de mitx punt, cualcant dalt unes columnetes de marbre blanch, d'unes basses y d'uns capitellets historiat y d'unes impostes la cosa mes gentil y ben tallada. El vestíbul té un portal a-n el costat nort, de tres arquivoltes en degradació, petitoy, però gallardíssim. El campanar es quadrat, llis, rabassut, de pedreny viu y desigual, com tot l'edifici, manco l'interior de l'iglesia, qu'es de carreu regular, de filades primetes.

M'estava jo dibuixant unes columnes bessones del vestíbul, y s'en ve'l Bisbe, y me diu: —Ara anirem a cantar vespres dins l'iglesia, y llavò vos fareu un predich, per aquesta gent, per aquesta gent de l'entorn qu'ha comparegut, y per els demés que hi ha (una vintena de persones). Devant tal descárrega, no me va ocórrer sino dir: —Però, Monsenyor, ¿y va de bo qu'ara he de predicar? —iY tant de bo! respòn ell. —Però, ¿y el dibuix d'aquests capitells? Mad[ame] Pagés, qu'estava present, me trenca el devant, y me diu. —Jo les vos dibuixaré. Y tot amb u deixa'l para-sol per prendrem l'álbum y el lapis. No vaig tenir mes remey que rendirme a discreció. Entrech els ormeigs a-n aquella senyora; Monsenyor y els dos Rectors amb los dependents de Mr. Trulles comensen Vespres a tota veu, devant el presbiteri...

iDe quina manera retronaven aquelles voltes, aquelles galeríes, després de tantíssims d'anys de silenci y desolació... iQuin efecte mes tendre, mes imponent que feya l'eco d'aquelles veus dins el venerable monestir, escampantse per aquelles solitaries altures, perdentse dins la regió dels ayres, dins la fondaria del barranch que s'en va per avall per avall...

Mentres tant jo coordinava quatre idees per aquell *predich*, que m'aplegava tan cop en sech. Vaig sentir la veu del Bisbe que entonava'l *Magnificat*. M'en entr dins l'iglesia; s'acaba'l cantich; y amb la bendició de Monsenyor, de dalt el presbiteri, comens, així com millor vaig sebre, dient que aquella iglesia tan antiga, amb la seva

forma de creu, abandonada, mitx ruïnosa, era una llissó vivent per el nostre cor. Amb la forma de creu nos ensenya que la creu ha d'esser la basse, l'ànima de la nostra vida de cristians, qu'hem d'esser una creu vivent, una imatge de Cristo crucificat, enclavats a la seva Lley Sacrossanta; aquella iglesia, abandonada y mitx ruïnosa per falta d'esment, per falta de bona cura, nos ensenya que per poch que abandonem l'edifici de la nostra santificació, per poch qu'el deixem en banda, se cruya, se crivella, s'hi inicia la ruina, y acaba per venirsen abaix; per lo tant, procurem amb totes les nostres forces reproduir en la nostra vida la creu de Cristo com la reproduceix materialment aquesta iglesia, y no abandonem l'edificació espiritual de la nostra ànima; conservem y acabem lo comensat, y no permetem que s'hi iniciy may la ruina...

Vaig conèixer que m'havien entés prou bé, per els comentaris que hi feren, sobre tot aquella pobre gent dels contorns, alguns que no havien sentit cap sermó feya tres anys, perque están tan enfora de remeys, que ni a missa poren anar, y no es que conserven ben pura y tendra la fe y la pietat. Y iquin catalá que parlen, tan net, tan llampant, tant brinós! Acabat el sermó Mad[ame] Pagés m'entregá l'album amb aquells dos capitells, admirablement dibuixats.

Devers les quatre prenguérem els tapins per allà ont érem vinguts, y Monsenyor sempre devant devant, fins que atenyérem el carruatje, al cap de la carretera, aont ens esperava. Amb quatre bots fórem a Bulaternera, aont quedá Moss. Josep, lo rector d'allà; Moss. Pere, lo rector d'Illa y Mr. Trulles amb sa filla, l'amiga d'aquesta y servitut, s'en anaren a son poble; y el Bisbe y jo dins el tren, y cap a Prada, fent la nit a-n el petit seminari que hi ha, a uns deu minuts de la vila.

Antoni M. Alcover, Pvre.

(Acabará)

Viernes 16 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. II. El Canigó; l'abadia de Sant Martí

Lo endemà die 22, ifora son! ben dematí, y, missa dita, prenim el tren cap a Vilafranca de Conflent, aont trobam Mossen Fillol, canonge titular de Nostra Senyora de París y Vicari General Honorari de Perpinyà, nadiu del Rosselló, amb un altre capellà, nebot seu, vicari d'un poblet de la plana. Plegats tots quatre, y, dins un carruatje cap a Cornellà de Conflent y Vernet, per dins un freu, la cosa mes pintoresca y espléndida, tapissat de verdor que hi deixa, tot enguiletjant per el fons de la conca, lo riu Cadí, un altre afluent de la Tet, fill de la neu canigonenca. El freu s'aixampla, y se complica amb turons y mes turons, comes y contraforts de l'incomparable Canigó, qui s'en puja solemne, soberch, per amunt, contrapassant els niguls, deixant avall, ben avall, tos els serrats de l'entorn, cubertes ses crestes y cuculles de neu, desfentse amb singles y articulacions sens nombre, donant lloch a cent barranchs, fondalades y precipicis esglayadors, reblits de vegetació espléndida, luxuriant, riolera... ¡Salut, puig suprem! ¡Salut, rey de les altures rosselloneses...!

A Vernet, vila delitosa a l'ombra de castanyers, platanes, freixes y roures, d'una esponera may vista, s'uniren a nosaltres lo R. Sr. Rector d'allà, un jove agradabilíssim, y Mossen Enrich, d'un poblet encastellat dalt aquells turons devers dues hores lluny. Seguim cap a Castell, poblet perdut dins la frondosa fondalada, aont visitam la mica d'iglesia que hi ha, ogival, de carácter ben primitiu, de sotilada de fusta de dues vertents, pobríssima, sense Rector ni Vicari, aont se guarda'l drap que hi brodà, segons la tradició, la contessa Guisla, esposa del comte Guifré de Cerdanya y Conflent. Aquest brodat es de trassa y sabor oriental, aont predominen les retxes dretes y els

cuadradets, tot gruixadet. A-n aquesta iglesieta se conserva la tomba del espressat comte, coberts de baixos relleus de series de monjos, dames y cavallers, tot plorant la mort de llur senyor, tomba que profanaren les feres de la horrible Revolució francesa. Al costat de l'iglesia s'alsa'l campanar, quadrat, baixet, rabassut. Amunt fa unes finestres bessones a cada cara, rumbetjant una columneta al mitx, de base y capitells romànichs, despulls segurament del claustre de Sant Martí de Canigó. S'en veuen arreu per les cases de Castell de columnetes y capitells així.

Resolts y rabents, empenim el Bisbe y els cinch capellans la pujada, y, com se suposa, Monsenyor devant devant, y be qu'haviem de trompitxar per seguirlo.

iVaja quina pujada mes dreta, quina pendent mes aspre, quines anades y vengudes del caminoy per cercar tots els endrets accessibles, ja que n'hi ha pochs ferm; y per amunt sempre y hala per amunt. Y a cada vint passes una nova y mes bella perspectiva, y cada instant un panorama nou, com mes va, mes esplèndit, mes pompòs, mes solemnial. No, no n'havia vista cap dins Espanya ni dins França de muntanya qu'es puga comparar amb aquesta, de tanta variedat y galanía de perfils, de tanta opulencia de tintes y de tons, tan riolera, tan xalesta, y al meteix temps tan imponent, tan majestuosa, tan capdalt... Figurauvos una mole inmensa de granit, en forma de cent cames, plena de crivells, grenys y encletxes, d'ont vessa la terra negra, d'ont brollen amb forsa may vista, tendra y esponerosa y amb gran toria, la vegetació, dins els fondals espessa com els cabells del cap, encortinant els penyalars esglayadors de dalt abaix, vestint sigles y cuculles inferiors ja que les supremes les enjoya la neu, blanquíssima, incontaminada, virginal... Allá ginestes, violetes, romequers y mil altres herbes, aferrades per la terra, y del mitx d'elles brollen per amunt, mesclats y fent clapes, castanyers, roures, tells, noguers, freixes, ginebres, cirerers, pins...

Y no'ns aturávem de pujar; y hala per amunt; y el caminoy que feya unes esses ferestes per poderse enfilear per aquella pendent tan espadada... No sabía aont girarme, un cop a les perspectives y panorames esplèndits, incomparables, un cop a la vesta imperial de la muntanya, teixida de tantes herbes, plantes y arbres de totes classes y mides y formes, cadascún amb lo seu vert especial, resultant un sens fi de verts, aixerits, encantadors y tots diferents, però armònichs y admirablement a to amb les tintes cenroses y rotjenques y moradenques de les roques y penyals que guayten arreu y de les timbes, quinteres y carreus enormes, alguns com a cases, al fons dels barranchs, o aturats a mitjan lloch ensá y enllá per vessants y tombants, per haverhi trobat llit plasent quant redolaven de l'altura, amb ferest terrabastall. Les capes de neu sens fi que s'apilen allá dalt fonentse en part y amb la pluja que hi cau, tot arreu fan brollar centenars de fonts. Tot devallant per les conques y aplegantse els ratjolins, tornen rierons, tornen rius, que s'estimben barranch avall, saltant timbes tot seguit y fent cascades, escabellantse gentilment y espolsant delitosos y ajogassats sa cabellera, movent mil remors y avalots d'armonía inefable, etsisadora, imponent, sempre nova, que may cansa, que, com un mes la sent, mes li agrada y mes s'hi encanta, servint com serveix d'acompanyament a-n els esbarts sens fi d'aucells, que hi fan una piuladíssa y unes cantarelles, la cosa mes deliciosa, ressó del paradís, vertaders ratjolins de mel qu'etsisen y estassien l'esperit.

Després de pujar uns sicents metres, a una mica de replá de la serra, a la vora d'un fondal, just demunt el poblet de Castell, s'alsen les ruines del *Vell Sant Martí*, iglesieta románica, de trassa ben primitiva, orientada, baixeta, y amb la volta esfondrada, sense capelles, just amb una arcada, ample y baixa, a cada costat, devora l'ábside, lo qual acusa la forma de creu, ja que allá devien comensar els dos brassos. El portal no'l tenía a la frontera, sino a-n el costat esquerra, com casi totes les iglesies romániques primitives de la regió

pirenayca. Aferrat a l'iglesieta s'alsa el campanar, quadrat, rabassut, llis, amb corona de marlets.

Seguint la pujada, doblant el single, per ont s'enfila el camí, a-n els mil cinquanta cinch metres nos trobam a la cresta del single, un de tants contraforts del Canigó, qui segueix per amunt fins a dos mil setcents vuytanta cinch metres. A la cresta d'aquell single encastellaren la veneranda, la famosa abadía de Sant Martí de Canigó, construcció románica molt especial. Per la banda de nort y mestral es la pujada qu'hem dita, sols accessible a forsa d'enginy. Per la banda de mitx díe hi ha un barranch, un precipici esglayador, per ont s'estimba desbocat el riu Cadí.

L'emplasament de l'abadía umpl tota la amplaria de la cresta. Les parets del claustre y habitacions del[s] monjos están sentades a-n el cantell meteix del principici, mentres el cap de l'iglesia y el campanar s'alsen a-n el cantell de l'altre fondal... iQuin panorama mes grandíós, mes espléndit[,] mes estupent que's contempla d'allá dalt! iS'en veuen de muntanyes y turons y fondalades y plans; se veu mitx Rosselló, y no dich res si fa bon veure...! Però fixemnos en la abadía... Sols se conserva'l campanar, la cripta, casi tota l'iglesia superior y part del claustre. Lo demás son munts de pedres y trossades de paret, plenes de cruys y forats, a punt de venirsen per avall. La iglesia está orientada, això es, amb l'ábside girat a llevant y la frontera a ponent. Forma tres naus, mol[t] estretes, baixes y llargues, sense capelles, amb tres ábsides, y voltes de mitx punt. Divideixen les tres naus dues fileres de columnes sense basse, gruixades, de capitell baix y de molta volada, d'obratje rudimentari. Al costat de l'absidiola esquerra, n'hi ha una altre amb un espay quadrat devant. Era la capella de Sant Galdrich, de tantíssima devoció en los temps mitx-evais dins aquestes encontrades.

Davall aquesta iglesia hi ha la cripta, qu'es una altre iglesia de tres naus, per l'estil de la superior, però mes baixa, y les naus de la meteixa alsada. Rep claror d'un parell d'arcades del claustre, que

ocupa un replà un poch mes avall que'l trespol de la cripta, amb pòrtichs d'arcades qui cualquen demunt pilars quadrats. El campanar s'alsa just devora el cap de la nau forana dreta: es quadrat, gruixadíssim, sense cap cordó. La primera trossada, de l'altura de l'iglesia, té les quatre cares llises. La segona trossada a cada cara fa dos rebaixats, resultant una pilastreta a cada cornaló y una al mitx; coronen aquests rebaixats una serie d'arquets de mixt punt que surten a la cara de les pilastretes. Dins cada rebaixat s'obri un finestralet de mitx punt. La trossada superior, mes baixa, es llisa, amb dos finestrals a cada cara. Acaba la torre amb uns marlets escalonats. Aquest campanar está encletxat entre l'iglesia y un penyal: es una verdadera torre de defensa. L'entrada a l'abadia y a l'iglesia es per devall el campanar, per una galeria baixeta y prou ample. Passada aquesta galeria, fa com un pati, y tot passantne, ensopega un amb una especie de baul, cavat dins la penya, granit d'aquell mes ver. Es la tomba que se va fer per ell meteix el fundador de l'abadia, lo comte Guifre de Cerdanya.

iQue de recordances no evoquen, que de reflexions no inspiren aquestes ruines, fites gloriósíssimes de la nostra historia, de la historia de la Mare-Catalunya... Les llargues generacions de monjos qui aquí dalt floriren, ique de gracies, que de favors no havien d'alcansar amb les seves oracions y penitencies per els pobles d'aqueixes encontrades, per els fills de Conflent, del Rosselló, de la Cerdanya, de Besalú, de tot Catalunya! iQue de vegades estigueren, com altres Moysés, brassos estesos, dalt aqueys cims, fent violencia a Deu, fentli concedir la victoria a nostres antepassats, els heroes de la reconquesta, tants de sigles en guerra contra la Mitja Lluna! Sols Deu y els àngels que presenten dins los calzes d'or les oracions dels sants devant l'Altíssim, saben els bens espirituals y temporals que aquesta abadia feu ploure demunt Catalunya primitiva, demunt els pobles de rassa catalana...

Per aixó lo Reverendíssim Bisbe de Perpinyà, qu'es una ànima sobiranament poètica, qui té un cor gran, però gran de bon de veres, un esperit fundament cristià, que estima com a pare amantíssim la seva diócesi, catalana de cap a cap, y está enamoradíssim de la seva llengua qu'ha apresada, de les seves costums y usances, que recomana tot arreu, dels seus monuments y de la seua historia que coneix ben d'aprop y no s'atura d'estudiar: donchs ell está ben resolt de restaurar aquesta abadía per lo que representa, per lo que simbolisa dins l'història y a-n els ulls de la fe, com a casa payral del Rosselló. ¡Deu li do la vida y salut y medis per emprendre y dur a cap una idea tan generosa, tan alta, tan patriòtica!

Ens passaven les hores per allà dalt sense temernosne. Qualcun dels acompanyants ens feu notar l'hora que era, y no hi hagué altre remey qu'emprendre la devallada, y la férem a forsa de revolts y esses per l'altre banda del single, fins al fons del precipici, amparats del sol per una obra paradisiaca de tantíssims d'arbres, tot toria y esponera, fe[n]tn(n)os música regaladíssima el riu Cadí, estimbantse d'aquelles altures, y els estols d'aucells, aont se sentien molts de rossinyols, qui cuydaven estallarse, canta qui canta.

A Vernet, aont dinárem, vérem el magnífich, suntuós y esplèndit balneari y el parch delitosíssim y frondosíssim que'l riu Cadí atravessa y mantén.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Lunes 19 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. III. —Santa Maria de Cornellà, Vilafranca

Despedintnos del bon amich lo R. Sr. Rector de Vernet, ens ne tornárem a Vilafranca, aturantnos a Cornellà de Conflent per delitarnos una estona amb la venerable y magnífica iglesia colegial de Santa Maria, que vaig dibuixar de cap a peus aquest estiu passat. Es sens dupte una de les iglesies romániques mes importants y mes ben conservades de tota la regió catalana. Es de tres naus, sense capelles ni cúpula, amb creuer y cinch ábsides de filera. La volta de la nau central es apuntada; la de les laterals es d'un quart de circumferencia, a manera d'arbotant corregut, qui contrarresta l'empenta de la volta central. Els dos ábsides de cada bras de creuer son petitons y amb un finestralet llis a-n el fons. L'ábside major en té tres de finestrals, amuntet y no gayre alts, en degradació, de tres arquivoltes escayrades y dues cilíndriques a-n els recons, amb altres tantes rebranques y columnetes a cada costat. Els altars dels ábsides petits son just un pilar quadrat y rabassut qui aguanta la taula, de pedra, tota d'una pessa. L'altar major, mes llarch y mes ample, además del pilar quadrat, té una columneta a cada cornaló. Está tot sol, just amb lo tabernacle demunt. A la darrera y atracat a la paret, se conserva un preciós retaule de marbre blanch, ogival, pla, de cinch compartiments verticals y de dos ordes de cases (*recuadros*), plens de baixos-relleus de la vida de Jesús y Maria, d'alló bo. Forma'l bancal de retaule una serie de rotlos amb los busts del[s] Apóstols esculpits.

En lloch de columnes, divideixen les tres naus dues fileres de pilars quadrats, gruixadíssims. Demunt el portal major, hi ha el chor... No es manco interessant l'exterior de Santa Maria que l'interior. La frontera es molt senzilla: una paret llisa, coronada de

marlets, amb un finestral de mitx punt, ample, baixet, gentil, d'una columneta a cada rebranca, y dues arquivoltes, la forana de tres ordes de pessas, les del mitx en forma de dents de serra cap ensá, sensa sortir de la cara de la paret. Abaix s'obri la portalada, notabilíssima, en degradació, de cinch arquivoltes escayrades y dues cilíndriques a-n els recons, y d'altres tantes rebranques y tres columnetes a cada banda, de basses molt ben tretes y d'uns capitells historiatos y de fullaca de primera de tot. L'ull de l'arcada inferior va tapat per una llinda, aont se representa en baix-relleu Maria Santíssima asseguda dins una aureola apuntada amb lo seu Fill demunt la falda y ángels a cada costat qui l'adoren. Les portes son gruixadíssimes, amb un corretjam y un forrellat molt notables.

Aquesta portalada es de marbre rotgench; tot lo demás de l'iglesia es de granit, y de filades regulars, però desiguals, algunes molt altes. Els costats de l'iglesia están tapats per altres edificacions; lo que sí se veu amb tota la seua severa majestat es l'esquena de l'ábside major y la paret del creuer qui tanca l'iglesia. Dins aquesta paret s'obrin els quatre ábsides petits, qui no treuen defora gens d'esquena, sino just el finestralet, de mitx pam d'ample y de quatre d'alt, tant gruixat es aquest mur. L'ábside central(,) rumbetja per defora els tres magnífichs finestrals, en degradació, de quatre arquivoltes escayrades y dues cilíndriques, amb altres tantes rebranques y columnetes a cada banda, de basses ben pures y capitells historiatos preciosos. Les arquivoltes foranes son de tres ordes de pessas y les del mitx fan unes dents de serra cap-ensá, qui corren de arquivolta a arquivolta a l'altura dels capitells. Aquest ábside no té cap pilastre ni cardó ni repeu: guarda la forma cilíndrica, llisa de dalt abaix, coronada d'una diadema d'arquets una mica ressortits, d'un llistó de dents de serra horitzontals, un altre llistonet y llavó una copada, demunt la qual guayten les teules. Aquesta iglesia está declarada monument nacional, y, com está casi intacte, no costaria gayre posarla així com pertoca.

Arribats a Vilafranca, vérem també la iglesia parroquial que hi ha, románica, de dues naus, això es, una ample y una estreta, de dues trossades diferents cada una, tota de pedra viva, amb dues portalades a la nau menor, de puríssima trassa y molt interessants, sobre tot la major, en degradació, de set arquivoltes y cinch rebranques y dues columnes per banda, admirablement obratjades. Vaig tenir el gust de saludar tant a Cornellà com aquí los RR. Srs. Rectors, agradabilíssims tots dos, refermant l'amistansa contreta aquest(a) estiu passat, amb gran pler de l'ánima.

Una mica cansats de dos dies de no parar un moment, ens aficárem dins el tren, y cap a dormir a Perpinyà.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Martes 20 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. IV. Visita a Salses y a son Castell. —Espira de Conflent: Trapistines e iglesia parroquial

El die 23, missa dita y berenats, volgué Monsenyor que l'acompanyás a Salses, derrera vila que se troba sortint del Rosselló per la carretera de Carcassona. Tot el camí es pla y tot vinya, amb arbres a les *termeneres* (pertions), y tot de molta toria. Tota la plana del Rosselló es així: fa l'efecte d'un grandió verger. A Salses el Bisbe havia de confirmar: venía lo R. Sr. Rector del Col·legi de Sant Lluís, Vicari General Honorari, perquè allà, en lloch del Secretari de Visita, acompanya'l Bisbe un dels Vicaris Generals. Arribam a Salses, y ens reberen a l'entrada una partida d'atlots y atlotes, dones y qualque homo. Devallárem a la Rectoría, ont hi hagué el clero (Rector y Vicaris) y els Rectors d'alguns pobles de allá devora, un d'ells el de

Sant Llorenç de Salanca, qu'aviat fórem amichs corals, y un centenar de persones d'allà.

Avesat jo a lo que se fa a Mallorca y per tot Espanya, que en les Visites Pastorals a-n els pobles, surten les Autoritats Locals (Administratives i Judicials) en corporació, a fora del poble, a rebre'l Bisbe, me resultá alló massa fret. Vaig tenir en conte qu'érem dins França, y qu'aquí les Autoritats Civils no consideren les Eclesiàstiques com a tals Autoritats, figurantse que se deshonrarien rendintlos el degut homenatge, ignorant que l'única manera de ferse forta l'Autoritat Civil, es viure somesa a Deu y honrar els ministres de Deu, perquè honrantlos, s'honra a sí mateixa y se enalteix y se fa sagrada a-n els ulls dels pobles que comanda. Però'ls governants francesos, instruments cegos de les Llogies y de la Sinagoga, no ho entenen així, y la cosa va així com va.

Revestit Monsenyor de ruquet, estola molt ample, mitre y bacle, y el Vicari General Honorari y jo vestits de canonges honoraris, vengué'l clero amb creu alsada y devant el *Suís*, vestit tot de vermell, amb capell de cresta, espasa a la cinta y una llansa de punta ben afuada y mitja lluna, y ja som partits cap a l'iglesia en processó. Tota la gent s'abocava a besar l'anell a Monsenyor, y n'hi havia que s'agenollaven per rebre la seva bendició, y ell que per tots tenia una paraula paternal, brollada rabent del cor, y casi no li deixaven donar passa. Arribam a la fi dins l'iglesia, qu'es ogival, de mitja ma y creueta. Pujam a-n el presbiteri, a-n els banchs d'allà devora estaven els nins y nines que havien de esser confirmats, tots ben endiumenjats, la major part vestits de blanch de cap a peus, y majors de set anys. A les hores Monsenyor s'en puja dalt la trona amb lo ruquet, estola, mitra y bacle, y el R. Sr. Rector de dalt el presbiteri li endressa un parlament, donantli conte del estat espiritual y temporal de la Parroquia. El Bisbe li contesta amb termes eloquentíssims, d'una eloquencia ardent, insinuant, sense gens d'artifici. Era'l cor del Pare, del Pastor, qui parlava, però; vaja si hi parlava be y a ferir!

iAllò era un encant, una delícia! Devalla de la trona; demanen ell y el Vicari General Honorari la Doctrina a-n els nins y nines qu'havien d'esser confirmats, y se fa la confirmació. Recomana llavò a-n els Mestres y a les Mestres de les escoles y costures que mostrin les oracions en catalá perque es la manera mes eficás de que no les oblidin; recomana a tothom la llengua catalana, fentne una apología ben calenta, y fa cantar a-n els nins y nines un pare nostro y Ave-Maria en catalá, y el canten admirablement; y llevò me posa a-n el compromís de jo haver de dir quatre paraules. Y no hi hagué mes remey: les vaig haver de dir. Aquella gent no s'en podien avenir de que a Mallorca, tan enfora, parlàssem amb poca diferencia com ells.

Sortim de l'iglesia, y cap a la casa d'unes Monjes d'ensenyansa, aont les nines confirmades obsequiaren a Monsenyor, oferintli grans remells y una magnífica flor de Lis de floretes ben atepides, després de lletgirnos una d'elles un discursset, contestantli el Bisbe amb aquella naturalitat y discreció seves, tan encantadores.

Com acabárem de dinar, el Sr. Rector nos tengué preparada una sorpresa agradabilíssima. Un chor d'una vintena d'homos, els de la música d'allá, se presenten cop en sech, y rompen amb l'etsisadora, tendríssima, incomparable cansó *Montanyes regalades son les del Canigó*, que tots els rossellonesos saben, que tots canten fa sigles, y no s'en cansen may, perque los umpl, perque los aixample'l cor, perque los es una font inagotable de pler y de delit, qui no s'acaben may. Aquest es el secret de la música auténtica, de la música llegítima; aquest es el privilegi de la música popular de bon de veres: qu'un la canta, qu'un la sent tota la vida, y no s'en cansa, no s'en afarta may. iQuina cosa mes deliciosa, mes *regalada*, qu'es aquesta cansó, sobre tot quant son una partida que la canten. Y succeeix que tots els rossellonesos, en sentirla, tots se posen a cantar. Se veu que la duen dins la sanch, que la tenen dins el cor.

Cantaren un parell de coses mes aquella gent, y nos n'anárem tots amb el Bisbe a veure'l castell de Salses, a la sortida del poble.

Está a terra plana, voltat d'un vall, y construït segons el sistema del segle desset, amb baluards poligonals a-n els angles. Es el castell que els Reis d'Espanya hi feren per defensar l'entrada de França a Espanya, essent allà el camí internacional. En les guerres dels sigles XV, XVI y XVII entre les dues nacions figurá feren aquest castell, y encare se veuen arreu bales clavades dins les parets qui miren defora. Avuy aquesta fortalesa, casi be abandonada, sense res pus qu'un Governador, guarda en depòsit, segons me digueren, mes de coranta mil fusells. ¡Es molt tenir tanta fusellada d'aquesta manera...!

Demunt una de les plataformes del castell, n'hi hagué qui se tregueren una botella de vi, y nos convidaren a beure *a la regalada*, això es, fent caure'l such dins la boca de devers un forch amunt sistema de beure tan catalá y qu'allà s'usa ferm. Limitantnos a agrairlos tals oferiments, que naixien de la seva senzillesa y bona voluntat, ells se passaren la botella d'un a l'altre, fent un glop *a la regalada*. Un jovenet, com n'hagué fet un, s'acosta a mi, y amb gran solemnitat me diu: *Yo sabe el espanyol*. —Ah sí, el castellá, responch jo. —*Hablo el castellano tan bé com en Barcelona*, respòn ell, y torna a fer un altre glop. —A Barcelona parlen catalá, vaig jo dir, y tothom esclafí de riure; però l'homo, lluny de donarse, exclamá amb veu de canyó. —*Estoy español*, y begué de bell nou. Li pegaren grapada a la botella, y quedá desarmat.

De Salses nos espitxárem a Espira de Conflent cap a ponent, aont hi ha monestir nou de monjes de la Trapa. Tenen una tanca de devers coranta corterades, y allà elles ho conren. Fou una senyora sense família, qui se feu monja, y doná tot lo seu per fer el monestir, y el feren prou bé. Es de pedra y toes: fa un gran jardí devant, que cuyden dos monjos de la Trapa que administren els sagraments a les monjes, y hi tenen una habitació. Un d'ells es mallorquí, el P. Gomila. No dich res si s'alegrá com me va veure, y si férem una bona conversada. La trassa general de l'edifici es senzillíssima y mes románica qu'altra cosa. L'iglesia es ogival, d'una nau, blanca, ben

tallada; els archs torals qualquen dalt uns pilars cilíndrichs adossats, amb uns capitells sobris, pero correctíssims. A-n el dau de devora l'ábside, a la banda de l'epístola desemboca una altre nau o iglesieta, ogival també y qu'es el chor de les monjes. Tot respira la sobriedat y nuesa que Sant Bernat imposá á les iglesies dels seus fills, y els trapistes conserven be tal precepte.

Ja es mes interessant la iglesia parroquial, románica, d'una nau, amb volta apuntada y llisa y un cordó a l'empaiment, amb dos ábsides costat per costat. A les hores l'altar major no está a cap dels dos, sino a l'altre estrem, a-n els peus de l'iglesia. Els dos costats no fan capelles, però sí unes arcades figurades, amb columnes adossades entre y entre, de capitells historiatos molt interessants, y, pardemunt, uns finestralets de mitx punt, gentilment esplendits, aixó es, uberts en forma de campana. El portal está a-n el costat esquerra dels ábsides; es en degradació, de quatre arquivoltes escayrades, y una escafada y dues cilíndriques, aquestes tres gallardament obratjades, y quatre rebranques y tres columnes per banda. Les basses de les columnes son ben garrides, els capitells historiatos e interessantíssims. L'ull de l'arcada inferior va tapat amb una llinda y demunt es llís, sense baix-relleu. Es aquesta una de les bones portalades del Rosselló.

Ja era hora baixench, y plegárem cap a Perpinyà, contents y satisfets d'una diada tan aprofitada.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Miércoles 28 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. V. —En Justí Pepratx. —Vel·lada a n-el Patronatje de Sant Miquel. —Sant Andreu de Sureda. —Sant Genís de Fontanes. —Voló

Die 24 no hi hagué eixida. Vaig anar a dinar amb Mr. Justí Pepratx, meritíssim del renaixement catalá a-n el Rosselló, aont ha sostenguda ben alta, y sensa desmayar un moment, la bandera de la santa causa, autor de l'admirable traducció francesa de *L'Atlántida*, que ja conta sis edicions, y de la de *Jesús Infant*, amb lo producte de la qual feren una capella dins la nova iglesia de Sant Josep de Perpinyà, y autor també d'una partida de poesies, tendres, senzilles, càndides, com la seva ànima. Es allò un cor angelical, ple de fe y de pietat. Cada any va a veure la Mare de Deu de Lourdes, y s'hi està una vintena de dies. Té una biblioteca catalana de primera; allà guarda replegada tota la producció literaria del nostre Renaixement.

El vespre'ns tornárem veure a-n el Patronatje de Sant Miquel, societat de joves que baix de la sabia direcció de Mossen Izart, Secretari del Bisbe, fan y estan cridats a fer moltíssim de be dins Perpinyà y dins tot el Rosselló. Es un dels caporals mon amich coral En Juli Delpont, jove apreciabilíssim, entusiasta de la llengua catalana y de tot lo que constitueix e integra la tradició y regió rossellonesa, a n-e qui dech jo casi tots els amichs estimadíssims que tench en el Rosselló, ja que per via d'ell nos férem coneixents. Aquest estiu passat, com vaig esser a Perpinyà, ja me dedicaren una vetlada, fentme discursos y llegintme poesies en catalá y en francés, y posantme en el cas de dirlos quatre paraules. Enguany, antes d'anarhi, los vaig proposar de fer una altre vetlada y de jo lletgir el projecte de Diccioniari, per obrir pas a l'idea. ¡Ja ho crech que ho acceptaren! El die senyalat va esser aquest divenres, 24 de Maig. El

Bisbe nos honrà presidint l'aplech: hi havia'ls joves del Patronatge y una partida de capellans y de senyores. El President del Patronatge, Mr. de Guardia, m'endressà un discurset, ple d'eloquencia y de bon afecte. Llegiren diferents poesíes y proses. En Delpont y altres; Mr. Pepratx recitá una partida de cançons de quatre mots, de aquelles que a Mallorca n'hi ha tantes; cantaren les indispensables *Montanyes Regalades* y altres ayres antichs, y llavò me tocà el torn. Vaig esposar, lo millor que vaig sebre, el projecte de Diccioniari, interrompentme una y altra volta salves de mans-belletes. Llavò s'aixeca'l Bisbe y amb una naturalidad, gracia y eloquencia fora mida demaná perdó de haver de parlar en francés per no posseir encara prou el catalá per amollarse a una improvisació; tengué una partida de párrafos ben llampants, ben calents, exaltant y recomanant amb tot lo seu cor la gran llengua catalana; excitá tots els oyents a prendre part en l'obra magna del Diccioniari, y acabá rompent en la llengua nostra, sortintli un parell de frases de conclusió magistrals, oportuníssimes, que electrisaren l'auditori.

En Delpont queda constituït corresponsal y representant de l'obra del Diccioniari, per via del qual ens entendrem amb los col·laboradors rossellonesos.

El die 25, dissapte de Cincogema, amb l'amich estimadíssim Mossen Izart, Secretari del Bisbe, férem una volta de primera; sortírem en cotxe de Perpinyà, visitant Sant Andreu de Sureda, Sant Genís de Fontanes y Voló.

A-n aquests tres pobles ens aturárem a veure les iglesies, romániques totes. Passárem de llis per altres viles, qui están ben espesses, y, ivaja si ho son delitosos aquells paratjes! iTot vinya y prat per la plana y els comellars, y els turons vestits d'arbres de molta esponera, guaytant ensá y enllá penyalars nus y cuculles pelades.

Diguem qualque cosa de les iglesies d'aquells pobles: Sant Andreu de Sureda: abadía benedictina antiquíssima. No mes queda

l'iglesia, de tres naus (les laterals estretíssimes), sense capelles, amb creuer, sense cúpula, de tres ábsides en filera. La volta es apuntada y els archs torals de mitx punt y ressortits, descansant dalt uns pilars quadrangulars unes mitjes columnes adossades, que no comensen fins a l'altura d'uns dotze pams, fentlos el pilar meteix de socle avensant una mica. Aquests pilars no están en línea recta, y l'ábside major no diu perpendicularment amb lo creuer, sino que tomba una mica, com ho fan certes iglesies antiquíssimes, segons opinen els arqueólechs, per denotar que Cristo, espirant dalt la creu, quedá amb lo cap inclinat. L'interior d'aquesta iglesia está tot pintadot. Hi ha una pica d'aygua beneyta molt notable, figurant un capitell historiat, y mes notable es encara una gran pedra plana, en forma de taula d'altar, fent un regruix per tot le redó a manera de bastiment. Diuen si era d'un altar druidich.

La frontera es molt original: el portal es quadrangular; demunt les dues rebranques va una llinda cuberta de baixos relleus, venerables per lo primitiu y rudimentari de la seua trassa. Representen Cristo dins una aureola apuntada y a cada costat ángels y sants, toscament encuadrats. Mes amunt s'obri un finestral quadrangular, amb una faixa de rotlos amb baixos-relleus per tot lo redó: els rotlos dels cornalons mostren els símbols dels Evangelistes: y els altres dos presenten caps aferrats per el clotell, amb una trompeta a cada boca. ¿Seran els angels del Judici Final? Part demunt aquesta finestra corre una arcatura de mitx punt qui defineix la frontera.

Anem are a l'iglesia de Sant Genís les Fonts: es d'una nau, amb creuer, y tres ábsides en filera, y a-n els costats, arcades figurades en lloch de capelles; la volta de pont, apuntada, y els archs torals, ressortits y de mitx punt. L'ábside major té al fons un finestral en degradació, de dues arquivoltes: la part circular d'aquest ábside está condemnada per un retaule plateresch que hi alsaren, de tres compartiments verticals: el central amb tres nitxos y figures de Sant

Genís, Sant Miquel i Sant Francesc de Paula; els laterals, amb pintures, prou acceptables, del martiri de Sant Genís y llavó Sant Benet y Santa Escolástica. Els brassos del creuer son massa estrets. L'interior d'aquesta iglesia y sobretot l'exterior están molt deturpats: necessiten una redenció arqueològica. Lo que se conserva, gràcies a Deu, es el portal; per l'estil del de Sant Andreu de Sureda: les rebranques, rònegues, amb un bordonet tret a-n el cayre, sostenen una llinda plena de baixos relleus, molt primitius y ben interessants: Cristo dins una aureola ovalada; assegut, pomposament abil·lat, a un trono, beneint amb una ma y amb l'altre mostrant el llibre dels Evangelis. Dos àngels volant sostenen l'aureola, y a cada banda se veuen tres sants, enquadrats per unes columnetes rabassudes y unes arcades de ferradura, demunt les quals corre una inscripció que diu: *Anno videssimo quarto, rennante Roberto Rege, Wilielmus gratia Dei. Aba ista opera fieri jussit in onori sancti Genesii cenobii que vocant Fontanas*. Per lo tant se tracta d'una obra de principis del segle XI. Una faixa de paumetes molt característiques tanca los baixos relleus y l'inscripció.

La iglesia de Voló ja es una altre cosa: ogival de transició, una nau sense capelles, amb creuer y ábside circular, románich, tirat a perdre per una peretota que hi alsaren al mitx, atrecanhi un retaulet. Tot l'interior está emblanquinat y pintat de mala manera. A un bras del creuer vaig afinar penjat un bancal de retaule gòtich, de cinch cases (recuadros) que mostren pintats altres tants de misteris de la vida de Cristo. A un costat de la nau hi ha un altre fragment de retaule, aont se veuen Sant Joan Bautista y Sant Joan Evangelista amb fimbries daurades y demunt camp daurat, de molta expressió y dolsura.

La frontera está referidota: ara'l portal se conserva prou be, y es románich, importantíssim: fa un cos sortit de la frontera, amb una columna a cada rebranca, de basse ben treta y de capitell enginyosament historiat. Corre per dalt les rebranques, capitells y

llinda una imposta amb una escafada de tres fileres de dents quadrangulars o dauets en degradació de molt d'efecte. Tanca l'arquivolta una cenefa de bagues de cinta entrequalcada amb floratjes, la cosa mes senyorívola. Corona el cos sortit d'aquest portal un fris sostengut per permòdols de cares humanes, ple de baixos relleus, curiosíssims per lo primitius y per la candidesa y naturalisme de la concepció y execució de l'obra. S'hi representa l'Anunciació de Maria y Naixament de Jesús, que'l renten y llavó està faixat dins el bres devora'l llit de Maria Santíssima, colgada y com amortallada; llavó ve l'adoració dels Pastors y dels Reis y la Fuyta a Egipte y la cayguda dels ídols a l'arribada del Minyonet Jesús.

El campanar es nou y prou ben fet: románich, de toes y pedra. iTant de bo que totes les imitacions de l'arquitectura antiga fossen tan avengudes com aquesta!

Com arribarem a Perpinyà, ja feya fosca negre.

També fou un cap vespre aquell ben aprofitat.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Jueves 29 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. VI. —La Seu de Perpinyà. —El Pontifical del dia de Pentecostés. —iFora chors al mitx de les iglesies!

Y lo endemà fou Cincogema, la gran diada de la venguda de l'Esperit Sant demunt el col·legi Apostólich, festa grossa dins tota la cristiandat, y a Perpinyà ho va esser de bon de veres. El Bisbe celebrá de Pontifical a la Seu, y tot resultá solemníssim. Sortírem del Bisbat devers les nou, y cap a la sacristía de la Seu per dins el claustre. Allá'l Bisbe se revestí de ruquet y capa magna amb mussa

d'armini y bonet vermell; y amb los seminaristes devant devant, y llavò el clero catedral y el llavò el Capítol, devant els canonges Honoraris y després els Titulars, y llavò els dos Vicaris Generals i jo, y derrera de tot el Bisbe, sortim per els claustres a un carrer y entram per un costat a la Seu, plena casi tot de gent, lo mes ben enllestida, y no'ns aturàrem fins demunt el presbiteri, aont hi ha'l chor, y el Bisbe ocupa'l seu trono baix de dosser y cadascú la seua cadira ó bancal a una banda y altra de l'altar, y comensàrem Tercia tot seguit. ¡Magnífich cop de vista ofería la Seu a les hores!

La comensaren els Reys de Mallorca, quant amb Rosselló formáven un reynat la derrería del sigle XIII y primería del XIV. Es ogival de la bona època, d'una nau tota sola, de noranta passes llarch y trenta dues d'ample, amb set capelles per banda y creuer, sense cúpula y amb tres ábsides: el major de set cares, y el de cada costat, dins el bras del creuer, de cinch cares; tots amb un finestral a cada cara com es tenen també en totes les capelles, y part demunt cada capella una claraboya. Tots aquests finestrals tenen vidrieres de colors prou avengudes, plenes de sants y d'àngels. Les capelles están totes pintades, representantshi passatjes de vides de sants a les parets y àngels y estels a les voltes. Els brassos del creuer y l'ábside van pintats d'una color llisa, apagada, imitant marés y amb les juntes senyades; les rebranques, arcades y nirvis imiten un marés mes fosch. Les voltes de la nau y dels brassos del creuer y ábside, están pintades de color de cel y estels amb àngels, ales esteses. Les arcades y nirvis van engalanades amb unes gregues o zig-zags molt vistosos. A les capelles hi ha retaules barrochs, platereschs y ogivals moderns, ben passadors, y a tots els altars un sagrari. Els ábsides laterals guarden uns retaules ogivals de primera: el del costat de l'Epístola es un tríptich de la Mare de Déu de l'Esperansa, amb bancal de cinch cases (recuadros) y guardapols de pastereta. A-n el compartiment del mitx hi ha'l nitxo y la figura de la Mare de Deu y, part demunt, una pintura, y tres a cada compartiment lateral, y les

cases del bancal també estan pintades. Totes aquestes pintures representen Misteris de la Vida de Jesús y la seua Mare Santíssima, y son de la bona época de la pintura gòtica, ben correctes de dibuix y d'una expressió mística encantadora. El retaule de l'altre ábside menor es també un tríptich amb bancal de sis cases y guardapols de pastereta llis y ample. Aquí les cases del bancal y dels compartiments son totes baixos relleus importantíssims; els del bancal representen passos de la passió del Bon Jesús; en el compartiment lateral dret, de tres cases, la resurrecció de Tabita, predicació de Sant Pere i Sant Pere regoneixent el Bon Jesús després de la pescada milagrosa; en el compartiment esquerra, l'esclat de Simó Mage. San Pere fugint de Roma y trobant Jesús carregat amb la creu (*Domine, quo vadis?*) y crucifixió del mateix Sant Apòstol. En el compartiment central hi ha un nitxo amb la figura de Sant Pere assegut a un trono; part de munt, un baix-relleu de l'Adoració dels Reys, y amunt de tot Cristo enclavat y Maria Santíssima y Sant Joan a cada banda. Enquadren aquets compartiments feixos de pilarets elegantíssims, y cada baix-relleu va soplujat per uns dosserets preciosos de tot y lo mateix la figura de Sant Pere.

El retaule de l'altar major no es ogival, sino plateresch, de marbre blanch, pla, en forma de tríptich, una verdadera joya. El compartiment central comensa demunt el socle per un baix-relleu de la Cena; ve llevó un nitxo y figura de Sant Joan Baptista, y part demunt tres nitxos de filera y amb figures de Sants. Els compartiments laterals fan quatre cases cada un amb baixos-relleus de diferents passatjes de la vida del Baptista. Enquadren aquests baixos-relleus y nitxos unes gornisets poch volades y uns pilars plans amb nitxets sobreposats y figuretes de Sants. Els pilars, rebranques, gornisets, recons que deixen les arcades dels nitxos, estan tots guarnits de rams de fullaca y brancatjes, gallardament llavorats; les figures soltes baixos-relleus son una meravella de talla. ¡Vaya quina preciositat qu'es aquest retaule! Be li podem perdonar a

l'artista que no'l fes ogival! L'altar está tot sol, just amb lo tabernacle, cinch ó sis passes lluny del retaule.

Dins aquest espay se col·loca la Capella de la Seu, composta d'una vuytantena d'atlots, que canten com a rossinyols. A cada banda de l'altar, y atrecades a les parets, corren les cadires dels canonges demunt una tarima de fusta, y devant elles els bancals dels altres capellans de la Seu, y llavó els seminaristes. El trono del Bisbe está a l'estrem del cadirat dels canonges, oposat a l'altar, a la banda de l'Evangeli.

Allá s'assegué Monsenyor, y presidí el cántich de Tercia, y mentres tant se revestí els ornaments pontificals, cridantme l'atenció la capa pluvial que li posaren, de moltíssima fona y llarga llarga, que casi fregava per terra, resultant majestuosíssima. Y comensá l'ofici, assistit el Bisbe de quatre Canonges y els dos Ministres, y llavó quatre preveres amb capes pluvials derrera, afilerats, sense moure-se may d'un meteix lloch, girant l'esquena a-n el poble... Era un cop de vista grandíós, esplendidíssim, imponent de tot aquella Seu, tan espayosa, tan llarga, tan ample, reblides les parets de pintures y de tantes vidrieres de colors, plenes de sants y ángels, totes resplandents amb la llum del sol que hi penetrava, espargint arreu mil tintes y colors; plena la gran nau de feels del portal major fins a-n els graons del presbiteri, tots contemplant sense cap embarás ni obstacle el divinal Sacrifici que celebrava'l Sumo Sacerdot, rodetjat d'Assistents y Ministres, tenint a dreta y esquerra afilerats els canonges y capellans y joves levites, cadascú a-n el seu lloch, tots servintli de corona, unintshi los sants del retaule y de les cinch altíssimes vidrieres de colors de l'ábside, y demás vidrieres y els sants de les parets de les capelles y els ángels de les voltes, unintshi el Bisbe, tots els feels, alsant a la vista de tots y en nom de tots, com a Pontífich, Pastor y Mestre de tots, les seves sagrades mans a l'Altíssim, oferintli la Divina Hostia, l'Anyell divinal en remisió del[s] pecats de tots, en acció de gracies dels beneficis rebuts, en testimoni

d'adoració y sumissió de tots y per ferlos agradables a tots devant l'infinita majestat.

Veent l'efecte incomparable que fa aquesta Seu, franca tota la nau per els feels y aplegat tot el clero dalt el presbiteri, qu'es el seu lloch, rodetjant el Bisbe qui celebra de Pontifical a la vista de tothom, un pensa involuntariament en la vista estupenda que faria la Seu de Mallorca llevant el chor del mitx de la nau major, passantlo dins la Capella Real entorn de l'altar, y ocupant el Bisbe la seva cátedra, la seva Seu, a-n el fondo, baix del retaule, derrera l'altar, quedant el grandíós espectacle dels nostros imponents Pontificals a la vista de tots els feels ocupant amb tota comoditat les tres naus, sense les estretures d'are, sense'ls obstacles que actualment impedeixen a casi tots la vista de la funció estupenda. ¿Que quedaria buyda la nostra Seu? ¡Que havia de quedar! Hi aniria mes gent perque tots ho porien veure, y estarien amb mes compostura perque tots se veurien devant l'altar, no com ara que'ls de derrera'l chor se figuren estar al mitx de la plassa. Jo lo que puch dir es que a-n aquest Pontifical de Perpinyà hi havia moltíssima mes gent que no hi sol haver a-n els de la Seu de Mallorca, amb tot y Perpinyà no esser com mitja ciutat nostra y aquí haverí mes religió que allà.

Sobre tot, per condemnar els chors al mitx de les iglesies y votar que los passen a-n el presbiteri, basta veure un Pontifical com el qui vaig veure a Perpinyà, amb lo chor entorn del Pontífich.

Antoni M. Alcover, Pvre.

Viernes 30 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. VII. —Vell Sant Joan. —Sant Josep. —Mossen Falguera. —La Llonja. —La Ciutadella. —Mossen Roca. —Sant Llorenç de Salanca

La Seu perpinyanesa està casi be orientada. A-n el costat de mitx dia té el grandíós claustre ogival, antich cementeri de la Ciutat y avuy destinat a Seminari. A l'altre costat hi ha la Seu vella, l'antich Sant Joan, Titular també de la nova, veneranda construcció románica, de tres naus, destinades la major y lateral dreta a fàbrica d'electricitat, y l'esquerra posseïda per l'Iglesia com a dependència de la Seu. Al cap d'aquesta nau s'alsa un campanar de diferents daus. El primer perteneix a l'època romànica y mostra amunt una arcatura figurada y dalt ella un Bon Jesús en actitud de beneir. Els altres daus son moderns y de poch gust. N'hi ha un altre de campanar per el rellotje, y va coronat per una gran armadura de ferro sostenint la campana de les hores. Està devora la frontera, qu'es llisa, sense gens de caràcter, y a-n el portal fa un edicle o templet grech-romá.

Altres iglesies hi ha dins la capital rossellonesa. Com no son romàniques, y jo allà no mes visitava aquestes, fent una excepció per la Seu, donada la seva importancia, per això no m'aturaré a parlarne. Sols diré que vaig veure la iglesia de Sant Josep, iglesia ogival, construïda no fa gayre devora l'estació del ferro-carril per el gran redol de cases noves que hi ha, y de cada die s'en hi afigen. Es de toes y pedra, molt ben tallada y decorada amb prou gust y magnificència. A-n aquesta iglesia hi ha la preciosa capella de Jesús Infant, feta del producte de la versió francesa que Mr. Pepratx va fer del poemet de Mossen Verdaguer *Jesús Infant*. El Rector d'aquella iglesia ell meteix la comensá, y dins un parell d'anys, a forsa d'enginys y de poca vessa y de molt de zel, la tengué acabada; y no

es la primera qu'ha feta. Es homo molt simpátich, y un bon amich. Vicari d'aquesta parroquia es l'altre amich Mossen Falguera, Director del valent setmanari *La Croix* y colaborador de la revista mensual *Le Journal des Pyrénées Orientales*, escriptor fácil y discret y de moltes condicions per la tasca periodística.

Dins Perpinyà no poreu donar una passa que no trobeu una recordansa, una memoria dels Reys de Mallorca. Casi totes les iglesies els les comensaren, y obra seva son en gran part la fortalesa anomenada'l *Castellet*, la Llonja y la Ciutadella.

La Llonja no está aislada, sino a un cap de cantó: fa dues frontores [*sic per fronteres*]; a la planta baixa hi ha unes arcades apuntades, malmeses avuy per les birimboyes desmanyotades que cobreixen les arquivoltes y rebranques, per fer mes polida l'entrada a-n el café instalat a dita planta baixa. A-n el pis principal, a cada frontera, hi ha unes finestres bessones gentilíssimes, amb guardapols ben garrits, y corona l'edifici una baranda calada, ogival de la tercera época, que fa un bo que no es de dir.

La Ciutadella es un fortí grandíós, situada a lo mes alt de Perpinyà, rodetjada de vall, fent diferents recintes, com mes va, mes alts. Amunt de tot fa una magnífica iglesieta ogival, amb una portalada románica en degradació, justifet la de la capella de Santa Praxedis del nostre Castell de l'Almudaina. Aquí hi ha també un depòsit de devers xixanta mil fusells. No la vaig veure are la Ciutadella, sino aquest estiu passat; y per poder dibuixar l'iglesieta aquella, va esser precís impetrar permís de l'Autoridat Militar, porque está privat que els viatjers prenguen cap dibuix de res dins la Ciutadella. Me conseguí tal permís l'amich coral Mossen Roca, Vicari General, venerable per les seves virtuts y talents, y per els seus molts d'anys consumits tots en servici de l'Iglesia. En fa molts qu'es Vicari General, amb satisfacció y profit de tota la Diócesi.

Contava tornar a Espanya dia 27, però lo simpátich y xalest Rector de Sant Llorenç de Salanca me comprometé a acompanyar el

Bisbe, qu'havía de confirmar a-n aquest poble el meteix dia 27 y llavò *La Societé Agricole, Scientifique et Litteraire des Pyrénées Orientales* nos convidá a Monsenyor y a mí a donar una conferencia sobre'l renaixament catalá y el projecte de Diccioniari; y ija' u crech que várem acceptar!

Sant Llorenç de Salanca es una vila de la plana, a prop de mar, d'uns quatre mil habitants, gent molt relligiosa y xaravel·la y afectada d'anar a l'ayre. Com hi arribárem el Bisbe, Mossen Fillol, aquell canonge de París, y jo, repicaven les campanes ben espés, y a l'entrada del poble hi hagué una gentada espantosa y tot el carrer ple fins a la Rectoría, aont devallárem. Revestit el Bisbe de ruquet, estola, mitre y bacle, y Mossen Fillol y jo d'hábits de chor, amb el Clero amb creu alzada y el *Suís* devant devant, mes estirat qu'un parpal, partim cap a l'iglesia, y aquí foren les bones: tothom volia besar l'anell a-n el Bisbe; tots s'hi abocaven, y ell que no'n deixava cap de descompassat. No sé quin temps haguérem mester per arribar a la iglesia, qu'era just allá devant. A la fi hi arribam, y entram: estava plena d'en gom en gom, y això qu'es mes gran que Sant Cayetano de Ciutat.

Com fórem dalt el presbiteri, lo meteix que a Salses, el Bisbe s'en puja dalt la trona, el Rector del Presbiteri li dona conte de l'estat de la parroquia, contesta el Bisbe amb la seva eloquencia peculiar. Devalla ell, y llavó hi vaig haver de pujar jo, perque aixi m'ho va fer dir per el Rector que havia de predicar després d'ell, y no hi hagué mes remey. Vaig parlar de l'Esperit Sant, del Sagrament de la Confirmació, y vaig felicitar el poble de Sant Llorenç per les grans festes que feyen a-n el Bisbe, a la Autoridad Eglesiástica, ja que, honrantla a ella, s'honraven, s'enaltien así meteys. Tot d'una sembla que los vengué una mica de nou sentir la seva llengua pronunciada a la manera mallorquina. Com vaig devallar de la trona, passant per mitx de la gent atepida, sentien que'm deyen: —Ben parlat, ben parlat!

Se feu la Confirmació lo meteix que a Salses, cridantme fort l'atenció lo ben endiumenjats que anaven els nins y nines que rebien el sagrament, tots vestits de blanch de cap a peus, y l'altre gent que vos assegur que també anava ben enllestida, y los ho paga enllestirse porque es gent plantosa y ben carada.

Sortim de l'iglesia, y ja tornam tenir el Bisbe enrevoltat de gent y mes gent que li besaven l'anell, y molts cridaven: —iVisca Monsenyor! iVisca Monsenyor! S'en desfé així com va poder, y nos n'anàrem a la casa de les monjes d'ensenyansa, aont ens esperaven les nines confirmades y ses families y altres. Una de les nines dirigí un hermós parlament a-n el Bisbe, y dues companyones d'ella li oferiren uns grans remells; ell digué quatre paraules, ardents y encoratjadores; y ja fórem partits cap a-n els Germans de la Doctrina Cristiana. Allá hi havia'ls nins confirmats, y una banda de música y una gentada fora mida, qu'omplia el pati, finestres y terrats. Un dels nins feu un discursset; el Bisbe contestà amb un altre, ple de foch i d'entusiasme; tocá la música precioses pessets del seu repertori, y me indicaren que demanás a-n el Bisbe un dia de punt per els atlots de aquella escola. Ho vaig fer, el Bisbe ho concedí, y vaig felicitar de bell nou el poble de Sant Llorenç de Salanca per la fe vivíssima que demostrava tenir y per la manera gallarda com la demostrava y s'en feya gros, qu'es així com ho fan els pobles dignes. Figurauvos que hi ha els carrers *del Papa, del Sagrat Cor, del Santíssim Sagrament y de la Providencia*.

Ens retiràrem a la Rectoria, y, com acabàvem de dinar, comparegueren les tres *Pabordesses* o captadores de la Parroquia, tres fadrinetes d'uns desset anys, vestides totes de blanch, y una d'elles ens va dirigir aquest parlament, que vaig demanar escrit, y el me donaren, y el pos aquí com a mostra del catalá que parlen els pobles d'aquella ribera:

«Les pabordesses de Sant Llorenç de Salanca offereixen á l'Illustríssim y Reverendíssim Bisbe de Perpinyà l'homenatge de llur

profond respecte y de llur filial amor y sun convinsudes de fer plaher á Sa Grandesa en felicitant Mossen Fillol de la seba distinctio de Vicari General qu'el senyor Bisbe de Perpinyà á tingut la delicate y legitime attentio de ly concedir y en li dihen que lo amem molt perque es molt amich ab el nostre senyor Rectú. Tenim també á rendre gracias al Senyor Bisbe de se haber fet acompanyar per Mossen Alcover, lo distingit Vicari general de Majorque qui a realsat per la seva presenci lo splendor de la ceremoni y ha lligat ab dos cadenes d'or que sun firmesa dins la fe y la franquesa de relacions dels germans de França y d'Espanya que no fan qu'un poble, qu'un sol realme, lo realme y lo poble de Catalogne.»

Antoni M. Alcover, Pvre.

Sábado 31 de Agosto de 1901

IMPRESIONES DE VIAJE

ROSSELLÓ. VIII. —Conferencia a la Societat Agrícola, Científica y literaria. —Despedida dels amichs del Rosselló. —Tornada a Barcelona.

Ja era horabaixando com nos espitxárem de Sant Llorenç, y com fórem a Perpinyà eren les vuyt tocases, l'hora senyalada per la conferencia de la Societat Agrícola, Scientifica y Literaria. Hi compareguérem, y ja hi trobárem una bona partida de gent: allà Mr. Pere Vidal, lo doctíssim arxiver de Perpinyà, coneixedor com pochs de l'història del Rosselló, autor de una notabilíssima Guia història y geogràfica del departament dels Pirineus Orientals y d'una història de Perpinyà no menys apreciable, plenes les dues obres d'erudició de primera ma; allà Mr. Agustí Vassal, President de la Conferencia de Sant Vicenç de Paul, consagrat a la propaganda catòlica, conrador de

l'història religiosa, y de notable cultura; allà Mr. Sabarthez, autor d'una monografia ben apreciable de l'iglesia triangular de Planés de la Cerdanya francesa; allà Mr. Pepratx, el patriarca del renaixement rossellonès; allà Mr. Calmet, jove de moltes esperances, que prepara un estudi històric sobre la conquesta del Rosselló que feu En Lluís XI de França; allà Mr. Ferrer, digníssim President de la Societat; allà una partida de persones mes, notables per sos talents, posició social, il·lustració y cultura. Uberta la sessió, el Bisbe s'aixecà y me presentà a la Societat: va fer llarch en lo que digué de mí, y patent sà una volta mes el seu amor y entusiasme per Catalunya, per tots els pobles de rassa catalana, per la nostra llengua, per la nostra tradició. M'aixech jo a les hores: salut l'auditori, y d'una manera especial la partida d'amichs que hi conexia y qu'he anomenats; accept com homenatge tributat a Mallorca tot lo que feyen per mí; recort l'aua i mitx die de la nostra llengua y literatura en els sigles XI y XII, en tot el mitx die de França, la seua gran època a Catalunya fins el sigle XVI, el seu eclipse fins a mitjan sigle XIX quant esclatà l'actual renaixement, a Catalunya, a Mallorca, a Provença, a-n el Rosselló, a València, a Tolosa... Aquest renaixement necessita una gramàtica y un Diccionari, no de cap de les varietats que ofereix la llengua en les diferents regions que la parlen, sino de totes aquestes varietats, de totes aquestes regions. El benemerit mallorquí D. Tomàs Forteza deixà casi acabada la Gramàtica y aviat se publicarà: en vista de que no arriba a sortí el Diccionari, propós de ferlo, convidant tots els amichs de la Llengua, de Mallorca, de Catalunya, de València, del Rosselló, tenint ja centenars de col·laboradors a-n aquestes diferents encontrades qu'he recorregudes, convidant d'una manera especial els digníssims membres de la Societat Agrícola, Científica y Literaria, suplicant a Mr. Ferrer com a President d'aquell centre d'il·lustració y a Mr. Pere Vidal com a coneixedor a fondo dels arxius rossellonesos y persona de tanta cultura y activitat, que se dignassen acceptar el carrech de representants y corresponsals de l'obra del Diccionari a-n

el Rosselló, amb qui podernos entendre desde Mallorca y ells fer propaganda d'una idea tan simpática y d'una empresa tan gegantina. Tot seguit vaig lletgir alguns trossos del projecte y pla de Diccionari; y Mr. Ferrer en nom propi y de la Societat y Mr. Vidal manifestaren acceptar y agrair amb moltíssim de gust el carrech que'ls ofería y que hi treballarien amb totes les seves forces.

Me vaig haver de despedir d'aquella partida d'amichs, confús y conmogut de tantes atencions y consideracions de que m'omplien y del bon afecte que'm demostraven.

Me vaig haver de despedir també de Mossen Fillol, amb prou greu de l'ànima, com ja m'era despidit del digníssim, del fraternal y simpátich Mossen Izart, Canciller del Bisbe, dels MM. Il. Srs. Vicaris Generals Moss. Roca y Moss. Vidalet, tan bons amichs, tan benemèrits, per mí de tan dolça recordansa; de la digníssima, de la simpática, de la piadosa, de la discreta Mdle. Carsalade, germana del Bisbe.

Devers les deu y mitja del vespre arribarem a-n el Bisbat (palau) y va haver d'esser la despedida amb el Bisbe meteix, a-n-e qui may agrairé prou les inmerescudes y extraordinaries atencions que m'ha tengudes, les imponderables consideracions que m'ha dispensades, els tresors de bon afecte y estimació que m'ha prodigats, les coses fora mida qu'ha fetes per mí. Li vaig dir que m'en anava del Rosselló carregat de deutes... de gratitut que en tota la meua vida, per be que fassa, no poré pagar. No, no'm veuré cabal may.

El Bisbe me despedí així com m'havía rebut: com un amich coral, com un pare amantíssim y com un Bisbe, segons es ell, ple de zel de la gloria de Deu y ple de mel que tot ho endolceix, que tot ho suavisava.

Fortificat amb la seva bendició episcopal vaig sortir del Bisbat cap a casa d'En Juli Delpont, aont vaig esperar que fos la una de la matinada, en conversa germanívola tots dos. Devers la una li estrenyem cap a l'estació; al punt passa l'esprés de París cap a

Barcelona; m'hi afich de dins, donant l'A Deu siau a-n El Delpont, y devers les vuyt ja fórem a la gran ciutat de Barcelona, plens de salut i de delit, gràcies a Deu.

Y s'es acabada la contarella de l'eixida del Rosselló, y perdonau si m'es sortida llargaruda. Qualque cosa havia de dir de tantes mostres de bon afecte rebudes a una regió germana nostra per la llengua y per l'història, però perteneixent a una altra nació, inimiga moltes voltes de la nostra. Es una de les poques maneres com puch donar testimoni de mon agraiment coral y pagar qualque coseta de la moltíssim que dech a-n aquella partida d'amichs del cor, a-n aquella partida d'amichs estimadíssims de Conflent, de Vallespir, del Rosselló y especialment de Perpinyà, que Deu beneesca, prosper y ampar. Amen.

Antoni M. Alcover, Pvre.

1902

UNA EIXIDA A MENORCA⁸

Embarcats dia 20 d'aquest mes a Alcúdia, a les cinch del matí cap a Ciutadella, segurs, com aquell qui diu, de tenir un viatge de reis, com tocárem el canal, ens escometeren unes ones ben arreveixinades y un vent de cap, xalest ferm, y el vapor comensá una tanda de meteixes y copeos d'alló mes alt de punt, y, com mes anava, mes vela. Figurauvos que el capitá ja havia perdudes les esperances de poder aturarse devant Ciutadella. Deu va compondre que hi trobássem una mica de redors, y així com ell volgué, botárem dins una llanxa, amb una brusca ben espessa y unes ones que no havien perduts gens els jochs. Nos érem trobats dins el vapor amb mon amich estimadíssim lo integèrrim Magistrat de l'Audiència, D. Francesc Bello que s'en anava a Maó per veure certes causes del ditxós Jurat. Plegadets dins la llanxa, fent lo que fan els d'Eivissa, quant plou, que la deixen caure, y fent mes encara, perque l'emparavem, sense mes paraigua que la robeta que dúiem, arribam ben xops a n-el moll. Nos créiem trobar carruatges per espitxarnos a la fonda d'*En Feliciá*, que'ns havien recomanada. ¿Carruatges m'has dit! Ni un per nat senyal. Prenguérem sopluig dins un magatzem de sullá, per veure si'l ploure s'espassaría qualque mica; y allá vaig tenir la sort de trobar la persona amb la qual havia d'arretglar allò que motivava la meva anada a Menorca, y, amb los bons oferiments de l'amich D. Francesc Company, administrador dels consums d'allá, a n-e qui quet agraidíssim, vaig deixar casi enllestides de tot les feines. Passada una mitja hora llarga, veent qu'el ruxat, lluny de mancabar,

⁸ La primera part es va publicar en forma d'article al *Diario de Mallorca* el 28 de febrer de 1902.

com que aumentás, investírem amb lo mateix paraigua de la llanxa, això és, la roba que dúiem, que ja feia raig y roi; y cap a *ca'n Feliciá* falta gent. A la fí hi arribam; però *tengueren ple*, y, hala a cercar altra fonda! y aigua y mes aigua. A la fi en trobam una que hi hagué lloch, y *donam fondo*; y dins breus moments nos compareix lo simpàtich y bon amich D. Josep Jover, Secretari de cambra y Governador Eglesiástich, per lo Illm. Dr. Castellote. M'hi vengué ben de nou perque ja'l me figurava ben lluny de Menorca, essentsen anat el Bisbe tantes setmanes feia. Després de dinar, amb ell y lo M. I. D. Sebastiá Nives, Ardiaca, y el Distingit escriptor y company D. Ángel Ruiz Pablo, recorreguérem amb cotxe la ciutat, perque casi no s'era aturat de ploure desde l'arribada y no hi havia qui anás p'el mon a peu.

Vérem de correguda la *catedral*, el Seminari, la iglesieta y casa dels salessians, y la fàbrica que fan de gas acetilé des d'un bastió que queda de les antigues murades. Hi trobárem un centenar de picapedrers que hi feien feina amb llums de gas y s'afanyaven ferm. Per tots es carrers posen les canonades, lo qual contribuía a que hi hagués més fanch que no hi sol haver, que no es gaire.

Ciudadella es una població eixerida, agradable, asseguda a la vorera d'una cala, estreta y llarga, amb sa boca a llebeig, sense un pujol, ni una mala taruta que la defens de la tramuntana ni del mestral, que sovint en fan de les seves devers aquell cap de Menorca. La població nova posada fora d'alló qu'era recinte de les murades, es molt ben tallada, d'uns carrers amplíssims, de cases llises, modestes, sense balcons, d'un o dos pisos, ben netes. També ho son les de la població antiga, les quals son mes desiguales, y n'hi ha unes quantes d'aspecte monumental y moltes d'emblanquinades per defora. A n'aquest endret els carrers son estrets y entremeliats, pero no gaire torts, y n'hi ha qualcún que té voltes o porxos a cada banda, que venen de lo millor un dia de ploure o de molt de sol.

La gent es molt afable, remirada y de bon aspecte, y van generalment nets y enllestits. Llástima qu'hagen abandonat de tot el trajo típich y tradicional que teníen, p'el raquíich y prosaich de les modernes poblacions cosmopolites.

En quant a llenguatge parlen lo meteix que a Mallorca, fins i tot tenen el nostre accent, més endolcit encara. Fan sonar com *u* la *o* àtona, y no suavisen la *c* ni la *g* davant *a* y *e*, com a molts de pobles de Mallorca.

Lo endemà, dia 21, tornades les visites que'ns havien fetes lo M. I. Señor Gobernador Eglesiàstich, el Sr. Tinent de Batle, perque'l propietari, Conte de Torre Saura, estava malalt, el Jutge de Pau amb son Secretari, lo M. I. Sr. Ardiaca y l'Administrador de Consums, prenim cap a Maó per la magnífica carretera real, y de d'allà ben acanalats, perque 'l cotxe era de dues mules, que tenien unes anques com aufabies. Afitorava la vista a dreta y esquerra, cap envant y cap enrera y no destriava altre cosa que pla y pla y mes pla, tot crevat y reblit de parets, una a cada partió, altes, ben conservades, sense mates, romaguers ni revells que les embarriolen ni les esllevisen. Y tot sembrat o pastura, sense un ametler, figuera ni altre arbre.

Al punt colombrárem, devant, dins l'entrellum, blavench, soberch, el *Toro*, el punt mes alt de tot Menorca, l'unich puig que m'havien dit que hi havia. Pronte vaig veure que m'havien enganat, perque devant el *Toro* y a la seva dreta y esquerra'ns comparegueren dins l'entrellum una taringa de cuculles, un serrat de muntanyoles. De cada pich nos hi acostárem mes, y aviat les poguérem contemplar vestides a redols d'alzines, y pins, y ullastres, y tapissades de mates, estepes y altre remutxalla.

A-les-hores la carretera anguietjava airosament per aquelles tarutes, costers y comellars, aont se veia mes gruixa de terra y mes esponera de sembrats y toria d'arbres y arbusts selvatges y qualche fruital ensá y enllá. Y trobárem Ferreries, poblet ajassat suvora la carretera, a un coster, a solixent, emblanquinades totes les cases per

defora y també qualche teulada, com hi están igualment totes les cases de fora vila, y fins y tot l'encadenat de les parets seques de cada banda de la carretera y les rebranques dels portells que hi fan els camins y caminois que hi desemboquen.

Camina caminarás per capamunts y capavalls, voretjant pujols y muntanyoles y *el Toro*, qu'es el caporal d'aquelles altures, de perspectives pintoresques, placèvoles y rioleres, trobam dins una fondalada la vida de Mercadal, tota blanca, neta com les flors y exerida, amb la nova fàbrica de formatge, que'es ben de veure, y passam per baix d'Alaior, blanc també com la neu y encastellat dalt la derrera cresta d'aquesta regió muntanyosa; y'ns trobam llavó devant un altre pla que s'estén de banda a banda de l'illa y fins a la Mola y Sant Felip, el dos brassos de ribera que tanquen el magnífich port de Maó. Aquest pla no es tan llis com el de Ciutadella. Forma reguerons, comellars, endinzades y tarutes planeres com a colossals esquesnes de barca, crevades en tots sentits de parets partioneres, altes, netes, aont no hi falta una pedra. Aquestes cloes que's pot dir que ocupen tota la part plana y conradissa de l'illa, mantenen y guarden molts de caps de bestiar, sobre tot, de llana y de bovim. Dona goig de veure capllevar tranquilament per dins aquells pasturatges tants de bous y vaques; tots revenguts, cepats, rossos y color de cendra.

Seguint carretera avall cap a Maó trobávem, carros y carretons amb molles, justifet els de Mallorca, cosa que no havia trobada a cap de les regions recorregudes aquests anys passats; com trobávem també gent demunt mules o asets, ensellats amb aubardá, beïasses y pells, com s'acostuma a la nostra pagesia. D'axò'n vérem de Ciutadella fins a Maó, aont fórem devers les tres del capvespre. Amb quatre hores y un quart havíem fets coranta cinch kilometres. Ja no les porien dir lletges a n-aquelles mules.

Lo que vérem a Maó y sos entorns demana capítol apart.

ANTONI M. Alcover, PRE.

Una exida a Menorca

II⁹

Maó es una ciutat modernisada, de carrers drets y prou amples, admirablement empedregats, amb casi totes les aceres enratjolades, tot net, ben net, les cases de no gaire pisos, emblanquinades per defora y tot, llises, sense casi cap balcó, lo qual prové de la dominació inglesa, segons me digué qualcú, però segons mon estimadíssim amich y entés arqueòlech D. Joan Bosch, Coronell del Retgiment d'Infanteria d'allà, se deu a que les parets no tenen gaire resistencia per esser de mitjans de fil y d'un pedreny fluxot y que buida o molina una cosa fora mida, y axí succeeix amb casi tot el pedreny de Menorca; y per aturar que buit, emblanquinen tant y tant, per dedins y per defora. Efectivament no hi ha altra defensa contra tal perjui.

Els edificis públics civils no tenen gaire de particular. El coster d'Infanteria es notable per lo gran, espaiós, assoleiat, bona distribució de departaments, y extraordinaria provisió de tot lo que fa al cas. Me digué el Sr. Coronell, que m'ho mostrá y m'ho explicá tot, pedres menudes, que allà hi ha vestuari y armament per posar en peu de guerra dos mil homos amb un capvespre.

Ell y D. Francesc Bello m'acompanyaren a veure les iglesies y el cementeri. A n-el cementeri civil vaig contar vint y cinch tombes plenes. D'aquestes n'hi ha tres que mostren esculpides les insignies masòniques, cinch una creu y quatre que fan com una capelleta tancada amb vidre, y dedins se veu un Sant Cristó. ¡Sants Cristos y creus dins un cementeri civil! ¿Qui hu entén axò? No deixa d'esser

⁹ La segona part del dietari es va publicar en forma d'article al *Diario de Mallorca* el 4 de març de 1902.

eloquent que dins un cementeri civil y tot hi hage mes creus y Sants Cristos que insignies masòniques!

El cementeri catòlich està molt ben adosat y compartit. Encara que no hi hage obres d'art de bon de veres, se veu que hi posen molt d'esment en les tombes. A una vaig afinar una inscripció que diu en foraster que hi està enterrada una atlotella de cartorze anys que «su amante» la matat¹⁰ *Amante* a catorze anys!... Es segur que volien dir *novio*. ¡Quina foresterada! Per el bon nom d'aquella pobreta y de la seva familia hi ha qu'esveir d'aqueixa inscripció tal paraulota.

La iglesieta del cementeri, dedicada a la Mare de Deu de Gracia, es prou gran y de dues èpoques. El cos de la nau y el pòrtich d'entrada son ogival primitiu, baix de paladar y ayrós. A n-el cap de la nau hi afegiren modernament un crever amb cúpula, d'estil barroch, de poca sustancia ferm. Ja'n té mes el retaule de l'altar major, entre plateresch y barroch, de tres compartiments verticals. A n-el del mig s'obri la capelleta de la Mare de Deu de Gracia, amb les rebranques y l'arcada ben pomposes; els laterals mostren uns baxos-relleus aont se representen prou be diferents passatges de la vida de Maria Santíssima. Darrera'l retaule se troba un camaril, vuitevat, amb una cúpula y llanterna y una capelleta a cada caire, tot exornat amb gran pompa, si be una mica freda. Se veu qu'aquella Mare de Deu té molta devoció.

Ara anem a les altres iglesies. Vaig veure'l Carme, Sant Francesc, La Concepció, Sant Josep y Santa Maria.

El Carme, com se suposa, era dels frares carmelites, que no tenguerem temps d'endiumenjar la portalada, y l'art no hi va perdre res, sinó que hi guanyà. Axí dins Maó hi ha una atrocitat manco. Se feu l'iglesia el sigle XVIII, y amb axò ja està dit que es d'arquitectura pseudo-clàssica, fexuga y freda; es gran, espaiosa, d'una nau amb el crever y cúpula. Uns grans portals redons travessen les rafes de

¹⁰ Està esborrat.

capella a capella, y això li dona l'aspecte de tres naus. La capella de comunió es modernota, mes dolenta encara que l'iglesia. Els retaules son barrochs, de lo mes insustancials, y modern, qu'es pitjor.

Aferrat amb l'iglesia, a n-el costat de tramontana, hi ha un grandíós claustre, dos corredors del qual servexen avui de plassa de verdures. Té un costat mig comensat. Els altres tres los comensaren per cubrirlos de volta d'aresta de mig-punt y llavò sotilaren amb bigam.

Sant Francesc: era la iglesia del convent dels frares Menors. El cos de l'iglesia es ogival; l'absit, del renaxement; les capelles, de mig-punt. La de la comunió fa una rotonda, ben gran, amb cúpula y llenterna, del renaxement, de certa majestat, y prou ben decorada. Es lo millor d'aquella iglesia. Els retaules son barrochs, y no's perdria gaire, artísticament, si una torrentada los s'en dugués. Lo original d'aquesta iglesia es la portalada, qu'es de mig-punt y en degradació. Té set o vuit rebranques per banda, amb les seves corresponents arquivoltes, plenes de hornamentació barroca, fadencia y rudimentaria. L'ull de la derrera arquivolta está tapada amb una llinda, a la manera románica. A n-el fondo d'aquell conjunt tan airòs d'arquivoltes y rebranques m'hi plantaren un portal barroch, mes fat que fava parada freda, y en fa de plorera. M'hi vengué ben de nou tal portalada a una iglesia visiblement posterior a n-el sigle xv.

La Concepció es una iglesia que la colonia de cismatichs grechs del temps de la dominació inglesa, erigí per les necessitats del seu culte. Es molt notable per la seva estructura. Se veu que se serviren de picapedrers de Menorca meteix, y que no'ls imposaren estil arquitectònich, sino just la configuració. Es de tres naus, de tres daus cada una, amb creuer de brassos iguals, y cúpula y tres absits y sensa capelles. La trassa general es ogival; els pilars y la cúpula amb quatre claraboietes zenitals son del renaxement; les voltes dels daus immediats a n-els ábsits, son de mig punt amb llunets; y demunt el portal major corre de banda a banda d'iglesia una balconada a

manera de chor, que fa lleig ferm. Aquesta iglesia, gracies a Deu, no esta emblanquinada. El retaule de l'altar major, modern, vol esser bizantí; els dels absits laterals son goterrenchs, pseudogòtichs. La frontera de l'edifici está a punt d'acabar: es de bon pedreny, pomposa, abizantinada, però desgraciadament no correspon a n-aquella iglesia. Es segur que degueren dir: ¿Era axò una iglesia dels grechs, que tenen l'arquitectura bizantina? Doncs, venga una frontera bizantina! Y no tengueren en conte que, enc que fos tal iglesia dels grechs, arquitectonicament no té res de bizantí, y per lo tant no li pertocava una frontera bizantina, sino una combinació d'ogival y renaxement com es l'interior y qu'hauría donat a l'artista molt de camp per córrer.

Sant Josep: es una iglesieta moderna, insignificant com obra d'art. Lo notable d'ella es haver servit de iglesia protestant al temps de la dominació inglesa, y posteriorment llògia masónica, segons me digueren. De manera que s'es vista a tot.

Y... prou per avui.

ANTONI M. Alcover, PRE.

Una eixida a Menorca

III¹¹

He dexada per lo derrer *Santa Maria* per esser l'iglesia principal i la mes important de totes, y també allà on el mal gust ha fet mes maig desgraciadament. Es ogival de la bona època, espaiosa, ben tallada, d'unes arcades, ogives y voltes gentilíssimes, de sis capelles per banda, amb tribunes. Tenía l'absit a migjorn y la frontera a tramuntana; però la capgiraren, fentli a n-els peus un ábsit del

¹¹ La tercera part del dietari es va publicar en forma d'article al *Diario de Mallorca* 5 de març de 1902.

renaxement, y encara li afegiren aderrera una absidiola o capella redonenca, qu'ara es el chor, per consegüent situat derrera el retaule de l'altar major. Aquest retaule es encara la mes passadora de les fetes del barroquisme allà dins: se forma d'un socle que fa mitja lluna, demunt el qual s'alsen quatre columnes gregues, qui sostenen un gornisament y aquest unes quantes figures d'àngels. Dels tres compartiments verticals que fan les quatre columnes, el del mig l'ocupa'l sacrari, qui té a cada banda, a n-els compartiments laterals, un àngel agenollat y amb un encenser en ses mans. Com a retaule del renaxement, es de lo milloret qu'he vist, per la seva puresa y sobriedat. Com devallam del presbiteri actual, la primera capella de cada banda es prou mes ampla y mes alta que les altres y cuberta amb volta de quart d'esfera, que puja a la metexa altaria que la volta de les tribunes de dalt les altres capelles. Aquestes son de volta de pont, lo meteix que les tribunes; però vengué el mal gust, y volgué endiumenjar allò de birimboies pseudo-gòtiques, y ¿quina la se pensaren? Per fer apuntades les arcades de les capelles, les escafaren amunt de tot un parell de pams, de la manera mes toxarruda, y revestiren la cara de defora d'un full de pedreny blanquinós, fingint una arquivolta aboxellada y amb frondes y la indispensable col-flori coronant el cap del conopi. Llavò plantaren al mig de la boca de les tribunes una columneta, y entre ella y cada rebranca de la tribuna m'hi alsaren una arcadeta apuntada, y demunt aquestes arcades bessones, m'hi axancaren un tauler o galería figurada d'aquell meteix pedreny blanquinós de les arquivoltes de les capelles. Segurament els qui ho feren, se creurien haver tocat amb un dit a n-el cel y qu'era molt mes polit aquell empelt y revestiment que no la fàbrica primitiva, quant en realitat fa plorera y es una ignominia pe'ls qui ho encambuxaren y una afronta per aquesta iglesia. Però encara en sofreix una altra, que no sé si es mes grossa. Aquí hi ha un orgue monumental, un dels millors orgues coneguts, y no tengueren altre banda aont posarlo que dins l'ábsit primitiu, qu'era un primor d'aire y

gallardía; y no le hi posaren axí com únicament era dable posar-lehi, axò es, enjoli, sense tocar les parets, dexant intacte la meravellosa fàbrica ogival; sino que la malmeteren y l'espenyaren llavorant y tallant, y obrinhi unes tribunes y unes finestres sense cap ni peus. Els retaules de les capelles son casi tots nous, y, per mes burla y afronta, pseudo-gòtics, goterrenchs de bon de veres, en lo mal sentit de la paraula. Gracies a Deu, n'hi ha dos de vells, barrochs, ben apreciades per la gentilesa d'ingeni que revelen. ¡Ja ho crech que valen mes, y d'un bon tros, que tots els moderns!

No se contentá el barroquisme en ferne de les seves a l'interior de Santa Maria; sino que desfigurá, empobrí y tirá a perdre la frontera lateral que mira a la gran plassa que hi ha a la banda de ponent. Sembla la frontera d'una casa qualsevol: hi obriren a mitjan' altura una filera de finestres quadrangulars, de lo mes prosaich y la coronaren d'una gornisetxa que no val un gafet.

¡Pobre iglesia de Santa Maria! ¡iqui t'ha vista en l'imaginació axí com te conceberen y t'alsaren tot d'una, y te veu ara enlletgida, deturpada y esquenjada p'el barroquisme antich y modern! ¡Que Deu s'en apiat y els mahonesos ho arripien a comprendre!

De les vuit del matí correguérem amb D. Joan Bosch veent iglesies, fins que se feren les deu y mitja. A-les-hores amb D. Francesc Bello nos aficam dins el cotxe qu'el bon amich D. Agustí Marqués tengué l'amabilitat de posar a la nostra disposició; y, icap a es Castell (Vila-Carlos) falta gent! aont fórem ben aviat, admirant la galanía y netedat d'aquella vila delitosa, asseguda just a la ribera del gran port de Maó, desd'ont se contempla en casi tota la seva extraordinaria extensió y amb tots els illots que tan l'embelleixen y arreceren, a un dels quals hi ha l'Hospital Militar y a un altre el Lazareto. Se forma el famós port d'un bras de mar que de llevant a ponent s'afica dins l'illa mes d'una hora terra endins, amb un centenar de pams d'aigua casi per tot. La llengua de terra qu'el tanca per la tramuntana, fa un encadenat de muntanyoles pelades y

planeres que acaben a n-el cap anomenat *La Mola*, aont hi ha'l gran castell d'Elisabet II. No tenguérem temps d'arribarhi; però amb l'allarga-vista y les explicacions de D. Joan Bosch nos poguérem fer cárrech una mica axímeteix de la seva formidable distribució, de les seves espantoses defenses y de que resulta vertaderament inespugnable.

Arreconat a una colzada que fa'l port entre la Mola y Lazareto, colombrárem el famós *dic de Subic*, esperant... mort de rialles qu'el Govern y la *casa constructora* aclaresquen qui té la culpa de que les proves anassen malament. Fa gran embalum: semblen dues murades de ferro paraleles, surant dalt les ones. ¡Ja ho veurem En Gelat aont s'ageurá! Per de pronte, si no se suspenen les proves, les bandes del dich anaven a ageurese demunt el *Pelayo*. No sería estada mala berba.

De es Castell (Vila-Carlos) amb quatre bots fórem a les ruines del castell de Sant Felip, a n-el cap de l'altre costat del port, a l'enfront de la Mola, punt estratègicament mes important que (la Mola meteixa) no aquesta, segons sembla. Fan por y pena, molta de pena, aquelles ruines, imponents, grandioses. ¡Catorze milions de reals diuen que nos costá tirar abax aquell gran castell. Y ¿per que? Per axí s'estipulá a un tractat internacional, com recobrárem Menorca des inglesos. Maleít tractat, y maleída diplomacia! ¡Has duita Espanya a piló!

Queden encara una partida de galeries inmensas devall terra, ubertes dins el marès, clos y resistent, iluminades p'els costats o p'el paladar, aont se poden amagar y sostenir milenars d'homos, y el Ram de Guerra prou be que ho guarda y conserva, axecant a n-aquells encontorns bateríes y defenses que no son de per riures.

Me convidava D. Joan Bosch per fer una exida a la Mola y un'altra a Fornells, aont hi ha un port tan gran com el de Maó, però de poch fons y girat a tramuntana, y llavò a veure els principals talaiots y demás construccions megalítiques, tan notables y

nombroses a Menorca. Amb prou greu de l'ànima no vaig poder acceptar unes proposicions tan falagueres y atractívoles, perque a les dotze y mitja havia d'ésser a la Fonda per dinar, y a la una partir cap a Ciutadella, per embarcarme lo endemà cap a Mallorca, sense treva ni apellació. A les dotze y mitja encara érem a sant Felip; però a la una fórem a la Fonda, y, a les dues, dinat y despedit d'aquells amichs del cor y companys d'exida, vaig sortir de Maó amb lo metex carruatge que nos hi havia duits; y, hala de d'allà cap a Ciutadella! aont fórem amb claror, abans de les sis.

A les vuit a n-el Centre-Católich vaig donar una conferencia sobre la obra del Diccioniari de la nostra llengua, aont comparegueren una vuitentena de persones, lo primeret de la ciutat, y tots se demostraren ben resolta a prendre part en la gran feinada, donant mostres eloquents de qu'estimem de cor la nostra llengua benivolguda. ¡Que Deu ho beneesca!

Ara falta donar conte del Seminari y de les iglesies de Ciutadella, lo qual ho estojarem per un altre día; que per avui ja n'hi ha prou.

ANTONI M. Alcover, PRE.

Una eixida a Menorca

IV¹²

El dijous hora baixa y divendres dematí (dies 20 y 21) qualque cosa havíem vista de les iglesies de Ciutadella; però el diumenge dematí les acabárem de veure, acompanyat de mon dols amich y company estimadíssim D. Àngel Ruiz.

Várem veure *El Rosari, Sant Francesc, El Sant Cristo, Santa Clara, El Socós y la Catedral*. Donaré just l'impressió de cada una.

¹² La quarta part del dietari es va publicar en forma d'article al *Diario de Mallorca* el 6 de març de 1902.

El Rosari d'arquitectura del renaixement. La frontera, barroca y magre; l'interior es mes acceptable. Fa un creuer y cúpula. La volta dels brassos del creuer, de l'absit y de les capelles es d'un quart d'esfera; la de la nau es d'aresta de mig punt. Els retaules son tots barrochs, y no hu paga el parlarne.

Sant Francesc: era dels Franciscans. Es ogival, baxeta, airosa, de sis capelles per banda, amb unes columnetes cilíndriques adossades, qui sostenen els archs torals. Hi afegiren un creuer, cúpula y absit del renaixement, que valen poch ferm. Está tot emblanquinat. Derrera l'absit hi ha una especie de nau absidal aont s'obri la capella de comunió amb tres capelletes a cada banda y una cúpula del renaixement. Els retaules son barrochs, y n'hi ha de ben prendors, sobre tot el de Santa Ana, que fa una partida de baxos-relleus de la vida de la santa, de Maria Santíssima y de Sant Joan Batista, prou acceptables. A una altra capella se venera un Sant Cristo que'els moros quan saquetjaren Ciutadella l'any 1558 s'en dugueren a Constantinoble y el redimiren un parell de catius cristians que tornaren. Está enclavat amb quatre claus, però amb los peus entrecualcats axí metex.

El Sant Cristo: es una iglesiona del renaixement, una mica d'iglesia, però ben tallada y airosa. No mes té una capella per banda, amb una tribuneta demunt, ben baxa, y fa un creuer amb cúpula y llenterna. La volta es de pont, però apuntada, y la del absit es cònica per quant los costats de l'absit están embiaxats per dedins. El retaule de l'altar major es barroch, però a n-el bancal té un bax-relleu del Devallament de la Creu, ben bo, de molta d'expressió. A n-el bras dret del creuer hi ha un retaule pintat demunt post, de trassa ogival, que fa cara vell y de primitiu. Mostra pintats amb aureola d'or *Sant Onofre*, *Sant Hieronim* y *Sant Pafunci* (Pafnuci). ¡Vage si en tenen d'expressió aquelles cares!

Santa Clara: es de les monges d'aquest nom. Devant hi ha, com a n-el monestir de Mallorca, una plasseta tancada. L'entrada a n-el

monestir fa un pòrtich cubert amb volta de quart d'esfera estriada, y unes petxines a n-els recons, tot emblanquinat. L'iglesia, que també hi está, es ogival primitiu. El chor umpl dos daus; mostra esculpida la data de 1578 y demunt fa una cúpula, amb lo qual resulta molt espaiós, però dissona completament de la resta. Les capelles son molt baixes, unes amb volta d'aresta, y altres de pont, però apuntada. Tot está emblanquinadot. Els retaules son barrochs y *mesquinets*, fora'l del altar major, qu'es ogival modern y prou acceptable.

El Socós: era dels frares agustinians. Es barroca, d'una nau, amb crever y cúpula, espaiosa y no mal tallada. Devant fa un pòrtich de tres portals. La volta de la nau es de mig-punt, tota pintada, aont se representen escenes bíbliques, algunes esborrades casi de tot. Hi vaig veure Judit matant Holofernes y Dalila tallant els cabells a Sansó. No son dolentes les pintures, però hi ha gent que va massa a la fresca. Les capelles estan pintades també y eczornades a lo xurrigueresch, lo meteix que la cúpula, en gran part despintada. L'orga está demunt el portal major, y tapa casi de tot la claraboia, y resulta allò massa fosch. Derrera l'ábsit, a manera de nau absidal, hi ha tres capelles amb altres tantes cúpules, que patexen de toxarrudes, com es retaules, tots barrochs. Hi ha que fer una excepció: el retaule de la capella absidal del costat de l'Evangeli, encara que barroch, es una preciositat d'ingeni y de talla.

Aferrat amb aquesta iglesia, hi ha l'edifici de l'antich convent del Socós, avui Seminari.

El Seminari: es gran, espaiós, una copeta d'or, tot ben adesat y encitronat. Dues coses me cridaren fort l'atenció: la Biblioteca, els Gabinetes de Física, Química y Historia Natural y el Museu Diocesà comensat. La biblioteca es una sala llarguíssima, plenes les parets de prestatges y aquests ben reblits de llibres, molt escullits. Hi ha índichs alfabétichs per Materies y per Autors. Els Gabinetes de Física, Química y Historia Natural están armats y proveíts de tot lo que fa al

cas. Se veu qu'els Bisbes y Superiors del seminari hi han tengut un esment fora mida. El *Museu Diocessá* comensat inclou ja coses ben notables. Hi ha: *a*) una figureta de la Mare de Deu, d'alabastre, sense cap, ogival, molt airosa y ben tallada; *b*) una figureta de Sant Antoni de Pàdua, ogival, també d'alabastre y ben bona; *c*) una Mare de Deu amb el Bon Jesús mort dalt la falda, de marbre blanch, ogival igualment y ben apreciable; *d*) dos encensers ogivals, de ferro, un ben primitiu y pur, l'altre mes elegant, però amb detalls platereschs; *e*) un brau de bronzo dorat, menudoi, gentilíssim, trobat fent escavacions, de pura cepa romana; *f*) un mig brau de bronzo, trobat lo meteix, y ben romà, maravellosament esculpit; *g*) un aucellet amb cap de dona, de bronzo, petitoi. Té l'aspecte d'un ídol dels gentils.

¡Vage! Aquest comensament de Museu es ben digne d'imitació y de tota alabansa. Els qui'l comensaren y l'han seguit merexen una corona.

ANTONI M. Alcover, PRE.

Una eixida a Menorca

V¹³

La Catedral: dedicada a Santa Maria, ogival de la bona epoca, airosa, ben tallada, per l'estil de Santa Creu de Ciutat, de sis capelles per banda, y l'ábsit de cinch cares. A les tres del fondo y demunt cada capella, fora les dues immediates a l'ábsit, hi ha'ls finestrals uberts, amb magnífiques vidrieres de colors, modernes, bones de tot. El chor está al mig, totd'una que entren p'el portal major: es modern, llis y despullat per defora; y, encara que no fassa molt d'embalum, en fa prou per desgraciar aquella iglesia y llevar el cop de vista a l'entrada. ¡Maleida l'hora que va ocorre plantar al bell mig de les

¹³ La cinquena part del dietari es va publicar en forma d'article al *Diario de Mallorca* el 7 de març de 1902.

catedrals aquests estumboris tan antilitúrgichs, antiestètics y contraris a la genuína tradició cristiana! Si els chors de les nostres catedrals tornassen a-n el seu lloch primitiu, llògich y natural, d'ont los tregueren, axò es, a n-el presbiteri, entorn de l'altar major, iquina altre planta faríen! iquins cops de vista que tendríen mes grandiosos! iDe quina manera brillaría sense rues ni ostacles tota la seva espléndida y estupenda grandesa!

A la banda de l'evangelí hi ha dues capelles fondes amb cúpula, la de les Animes y la de l'Eucaristía. Son barroques, y una cosa fexuga de tot y de poca sustancia ferm.

A la banda de l'epístola, a mitjàn lloch de la nau, fa un portal según, ben notable. Té tot el buit d'una capella, cubert de volta d'aresta. Treu a la cara de defora unes rebranques y arquivolta rònegues, però ben airoses. A n'el fondo hi ha'l portal propiament dit, en degradació, de cinch rebranques per banda y altres tantes arquivoltes, unes y altres quadrangulars, sense mes ornamentació qu'uns capitells admirablement llavorats, però tirats a perdre per l'emblanquinat. El conjunt d'aquestes rebranques y arquivoltes es una meravella per la seua armoniosa sobriedat y gallardía. Té gran parentesch amb lo portal de vermells de la nostra Seu. El mal gust, emperò, li plantá devant un cancell, qu'el tapa y desgracia, y que se fa precís llevarlo mes que depressa. Lo Illm. Capítol de canonges s'en hauría de convénser que tal cancell allà no fa mes que nosa.

Per defora la catedral está desfigurada per construccions modernes de gust detestable. La frontera y portalada son barroques, gruxades y sense gens de llecor d'art.

El retaule de l'altar major es ogival, modern, y, si be de la tercera època, que acusa una aberració manifesta, té gracia y magestat. Fa dos cossos: el primer es un gran socle quadrangular, mostrant a les cares galeries d'arquets y claraboietes figurades; el segon es un tríptich de tres capelletes (nitxos), amb la figura del la Titular, Santa Maria, a la del mig y un sant a les dels costats,

coronades amb uns dosserets y pinacles, esbelts, lleugers, deliciosament bogits, y sobressortint, afuada y atrevida, la piràmide central, que sembla feta de ronda.

Els altres retaules son o barrochs o gòtic modern, qu'axí metex poden passar. N'hi ha un de barroch, el de Sant Pere, deliciós. Es un envitricollat de columnetes, gornisaments, capelletes y casetons, reblits d'ornamentació ben trobada, que forma un conjunt agradable y enginyós. A tres compartiments verticals que fa, hi ha Sant Pere, Sant Pau y Sant Llàtzer, y abax de cada un, a n-el bancal, s'hi veu un bax-relleu d'un passatge de la vida d'aquests sants: crucificsió de Sant Pere; Sant Pau caigut del cavall p'el camí de Damasc, y un pas de Sant Llàtzer; tots tres de bona trassa y ben tallats.

A la sacristia nos mostraren: a) unes casulles de tissú del sigle XVII que valen ulls per mirar; b) uns bordons dels primatxers, de plata, que a la canya fan uns cops vuitevats, de molt bon efecte y acaben ab unes fulles grosses y mig acopades, ben elegants; c) una Vera-creu, de plata, graciosa combinació d'ogival y plateresch, amb unes ciselladures y arabeschs a la canya y a n-el peu, de primera de primera; d) y altres joies y relliquiaris, ben apreciables per diferents conceptes.

Lo que també es ben notable, y me passá per alt com parlava de Maó, es la Rectoría de Santa Maria: té les proporcions d'un palau. L'amable Ecònom, Sr. Morillo, la nos mostrá tota, y la té lo mes ben posada y enllestida.

Tant a Maó, com a Mercadal, aont nos aturárem una mica d'anada y de venguda, com a Ciutadella, la gent es amabilíssima, d'un tracte fi, dols, distingit. Vaig quedar agraïdíssim de tothom, però d'una manera especial de M. I. Sr. Governador Eglesiástich, que me regositjá fora mida tenintme a n-el Palau, de D. Àngel Ruiz Pablo, del M. I. Sr. Ardiaca y una partida mes de persones que no anomén per no allargar massa. Que const mon agraïment coral envers de tots.

A les onze y mitja [día 23] partírem cap a-n el Moll; y, embarcats, poch abans de les dotze li estrenyírem cap a Alcúdia, donant l'a-Deu-siau a la delitosa y dolsa Menorca, que va anar allunyantse dins l'horitzó; y tan blavenca y boirosa arriba esser, que acabá per desaparéixer dins la blavor de l'entrellum, al metex temps que de l'altra banda se presentaven rioleres, espléndides, imponents, majestuoses les costes de Pollença, Artà y Alcúdia. Semblava que nos sortien a camí; però érem nosaltres que ens hi acostávem. Al punt fórem dins el port d'Alcúdia a les quatre hores de navegació.

Ja tornavem esser a casa nostra, gracies infinites sien donades a Deu y a la seva Santíssima Mare la Puríssima Verge Maria.

iQue'n puga fer moltes d'eixides així, amb salut y alegría! Amen.

ANTONI M. Alcover PRE.

IMPRESIONS DE VIATGE

per MOSSEN ANTONI M. ALCOVER, PVRE. Vicari General de Mallorca. Folletí del Diario de Mallorca. Palma de Mallorca. Estampa de Sanjuan, germans. 1902¹⁴

IMPRESIONS DE VIATGE

Oriola, 14 de Abril, 902

Sr. Director d'el DIARIO DE MALLORCA:

Amich estimat: Per cumplir la promesa que li vaig fer de donarli conte, periòdicament, com entany, de les coses principals que veje durant aquest *romiatge filològich* per els territoris de llengua catalana, comensaré per lo que he vist a Eivissa.

Sortits del Moll de Ciutat, día 9, amb bon temps, com haguarem dexat el cap de Calafiguera, trobarem una mar de jochs fexuchs ferm que per prende redós a tots els viatjers dins el camarot. Y no'n vaig sortir per pòr de la pòr fins que fórem dins el port d'Eivissa. Y me sabé greu perque no vaig poder veure aparèixer dins l'entrellum les costes d'aquexa illa delitosa descrivint la línea airosíssima dels seus caps i cales, turons i pujols. Axí me vaig alliberar del mareig. Quant vaig pujar demunt cuberta, érem dins el port. Me feu l'efecte de trobarme dins un dels mes agradosos de Mallorca. A dreta y esquerra vertaders estols d'illots, riolers y solemnes, vetlant l'entrada del port; devant cap a tremuntana una coma grandiosa, tota plena de sembrats y d'arbres y rodada de puig y muntanyoles, vestides de pins. El port mira a mig-jorn, y el tanca, avensant del costat de

¹⁴ Impressions de Viatge per Mossen Antoni M. Alcover, Pvre. Vicari General de Mallorca. Palma de Mallorca. Estampa de Sanjuan, germans, 1902. -181 plana de 164 x 100 mm. (Eixida p'el Reyne de Valencia de 1902. Desde Oriola fins a Tortosa)].

ponent cap a llevant, un bras de terra, un turó d'uns quatre cents pams d'alt, a on està assegurada la ciutat d'Eivissa, comensant l'arraval *de la marina* just a n-el Moll, y estenentse per tot el coster, amb carrers agradosament escalonats fins a la cresta, a on s'alsen imponents y dominant tot el panorama la Catedral amb lo seu venerable campanar y el castell y el palau del Bisbe. Aquí tengué l'amabilitat d'allotjarme mon amich estimadíssim M. I. D. Joan Torres, Vicari Capitular d'aquesta petita Diòcessi y Bisbe presentat de Menorca, a n-e qui mai agrairé prou lo molt que m'ha obsequiat y regositjat durant la meva estada a Eivissa.

L'arraval *de la marina* es modern: de carrers plans y amples; les cases, totes emblanquinades per dedins y defora, per motiu de que'l pedreny de construcció ordinari es un marés qui buida. Hi ha una iglesia, dedicada primer a Sant Telm y ara a n-el Salvador. Es barroca y magreta. Tota emblanquinada per defora, té la frontera llisa, amb peu de murada, lo matex que les raves dels costats. El portal major es redó, ample y bax. L'interior es pobret. Tots els retaules son barrochs y no valen gaire tresetes, fora'l major que té certa majestat, però les figures son massa xereques. Devall el chor hi ha penjat un tríptich amb guardapols y el compartiment del mig mes alt, obra del segle XVI o XVII, qu'es sens dupte lo millor de aquexa iglesia. Al mig hi ha pintada Santa Bárbara, amb el Pare Etern part demunt y a cada costat Sant Antoni y un sant Bisbe. Tots els baxos de la nau, absis y capelles estan forrats d'enretjolat de València, que no té res que de(s)jectar.

L'arraval *de la marina* arriba fins a les murades, de pedra viva, de caracter monumental, que, enfilantse per aquella soberga pendent, inclouen l'antiga ciutat, de carrers estrets y mal plans, prou ben empedregats, de cases antigues, mes o menos renovades, conservant moltes els portals redons, amples y baxos, de dues ben afavorides, y les finestres ogivals y plateresques, lo mes garridoies, qualcuna ben gentil, essent la més notable la coronella de tres

arquets y dues columnetes de Ca'n Comassema, que val ulls per mirar, y venturosament no está emblanquinada com casi totes les altres. Per aqueis revols y pujades se troben les iglesies de les monjes Agustines, del Sant Hospital y de Sant Vicent Ferrer y el seminari.

L'iglesia de les monjes está dedicada a Sant Cristòfol. Emblanquinada per defora y per dedins, es petita, de volta apuntada y correguda. Fa tres capelles per banda, molt fondes, baxes, de volta de mig punt. N'hi ha una, la de Los Dolors, més fonda que les altres y fa una cupuleta. Els retaules son barrochs, y valen pochs diners, fora'l major, qui es plateresch, policromat, preciós, y el de Sant Roch, que es una gran tela, amb el titular al mig y Sant Pere y Santa Catalina a dreta y esquerra, prou ben pintats. Els baxos del presbiteri y de la capella de los Dolors están forrats d'enretjolat de València de allò bo. L'iglesia de l'Hospital es molt antiga per defora. La frontera llisa, emblanquinadota, acusa les dues vessants de la taulada y acaba amb una espadanya. Els costats no tenen emblanquinat y se veu la paret de pedres igualenques, sense cantonades de mitjans. L'interior es, lo mes tart, del sigle XVIII, sense res de la venerabilitat de l'exterior. La volta es de mig punt, amb llunets poch pronunciats y toxarruts. Fa tres capelles per banda poch fondes y de mig punt, y demunt corren unes tribunes per els malalts, raquíiques, esquefides. L'absis es rectangular. En lloch de retaule hi ha una partida de teles penjades a la paret y fan un conjunt prou ben passador. Una de les capelles està dedicada a la Sanch, un Sant Cristo gros, amb un encuadrament barroch d'una robustesa agradosa. El portal major es redó, ample y bax: conserva la trassa primitiva.

La iglesia de Sant Vicent Ferrer, de l'antich convent de dominicos es ample y ben espaiosa, barroca, de cinch capelles per banda, de volta de mig punt, aplanada. La restauraren no fa gaire, pintant les parets, imitant jasps y a la volta representaren la Gloria. Es obra, de don Vicenç Mates, mallorquí, al cel sí: té moviment y es de bon

afecte. Hi ha dues capelles fondes, la del Roser y la del Nom de Jesús. La del Roser es molt gran, fa una cúpula amb petxines. Té un chor, amb entexinat de fusta, ben vistós; fa dues capelles per banda, amb uns retaules barrochs, sobris y ben entesos. El de la Mare de Déu té mes de plateresch que de barroch, y es ben acceptable. A n-els intercolumnis laterals hi ha una serie de casetons sobreposats, a ont se representen els misteris principals de la vida de la Mare de Deu y del Bon Jesús. La capella del Nom de Jesús es una mescla de barroch y pseudo clássich sense una mica de sustancia. Per ella han d'entrar a la capella que fan a la devotíssima figura del Sant Cristo, y qu'ha d'esser l'homenatge que Eivissa oferex a Cristo Redentor a l'entrada del sigle xx. Els retaules d'aquesta son barrochs y valen poquet. A la volta de l'absis hi ha pintada la apoteosis de Sant Vicent Ferrer, del metex D. Vicenç Mates. Lo que hi ha notable son els baxos de l'absis y capelles, forrats d'enretjolat de València.

El Seminari es l'antiga casa dels Jesuïtes, modesta, ben distribuïda. A la planta baxa hi ha les cátedres, ben edesades. La de física y geografia es notable per el gabinet y colecció de mapes: son dignes d'un seminari dels bons. La biblioteca es reduïda, però selecta. La capella es mesquina; es una saleta qualsevol.

Ja hem dit que dominen tota la ciutat el Palau del bisbe, el castell y la catedral. El palau es petitó, modest, y se ressent massa de l'época que'l feren (el sigle XVIII). El castell es robust, y s'axeca demunt la murada y el coster roquissós que té la mar á sos peus que'l bat sens parar. Entre'l castell y la catedral no hi ha mes qu'un carreró.

La catedral está casi orientada: mira entre ponent y llebeig. A mig-jorn té la murada y els penyals de la mar; a mestral una plassa, una plataforma d'una vista espléndida. La frontera surt a n-el carreró del castell, sense portal just amb una finestra rectangular ben amunt; l'absis está girat entre llevant y grech, alsantse atrevit dalt la bateria de Santa Techa, que forma un cap serrat de uns quatre cents pams

demunt el llivell de la mar. Es l'absis lo mes antich de la catedral: ogival de la bona época, lo metex qu'el campanar: un i altre de carreus de pedreny viu, regulars, primets y curts. Se veu qu'es una iglesia gòtica que el barroquisme tirá a perdre. Fa una nau ample i espaiosa, de set capelles per banda, amb tres capelles absidals, tot emblanquinat. La volta de la nau es de mig punt, amb llunets poch pronunciats, aont s'obrin unes finestres amb uns frontonets a la llinda de certa gracia.

A l'absis, de tres cares, no hi ha llunets, però sí uns nirvis planers, y la clau fa una estrella molt grossa y pomposa. La volta de les capelles es una especie de volta esférica malgarbada. La de les capelles absidals es ogival de bona cepa. A n-el comensament de la volta de la nau corre una gornisa molt reduïda y sobria y per axò perdonable. Bax d'ella y demunt l'arch de cada capella hi ha un círcol aplanat; amb floratges, que demanen una pintura. La finestra de la frontera está pomposament encuadrada per unes columnes entorxades a les rebranques y sostenen un entaulament barroch, prou airós. Es la decoració mes ben entesa de allá dins. Abax hi ha l'orgue, demunt una tribuna ben gran, qui corre de banda a banda de l'iglesia. El presbiteri es molt espaiós. L'altar major està aïslat, baix de la clau de l'absis, amb un templet greco romà, ovalat, de vuit columnetes sostenint el petit cimbori que sopluga la figura de Santa Maria la Major, titular de l'iglesia. Derrera, dins la capella absidal del fondo hi ha'l chor. La sacristía á la banda de l'epístola, conserva la volta ogival, ben agradosa, y comunica amb l'iglesia per un portalet, qu'es una delicia. Ogival de la bona época, d'una sola arquivolta de duelles molt llargues y llises, amb guardapols primorosament aboxellat, que comensa a cada banda amb les figures de Sant Pere y de Sant Pau. Les rebranques son també llises: tenen per capitell un doble cordonet, y una mostra esculpida l'Asunció de Maria y l'altre la coronació a los cels. Aquest portal surt dins una capella que té un sòtil a mitján altura y demunt hi ha l'arxiu de la catedral, cubert de

volta d'aresta apuntada. Els peus del nirvis presenten unes figures de talla molt primitiva y d'una expressió lo més agradable: s'hi veu el Bon Pastor, angels que porten animes, Cristo assegut y brassos estesos y l'anyell de Deu afalagat d'una figura venerable. Se conex que axò es una de les capelles de la primitiva iglesia: hi ha motiu de plorarla davant l'actual.

Els retaules tots son barrochs, y no tenen res de particular mes qu'els fragments qu'alguns conserven de retaules ogivals y platereschs. El de la capella de comunió conserva a n-el segon cos una pintura dalt post de la Sagrada Familia, qu'es una meravella de dibux y de colorit. El del Carme guarda a n-els compartiments laterals unes precioses figures dels sigles XIV o XV, de Sant Jaume y Sant Andreu, Sant Antoni y una santa, el de Santa Maria la Major, unes pintures, també dalt post, de devers el sigle XVI o XVII, ben avengudes, de dos compartiments cada una: els superior[s] representen la Gloria; els inferiors el purgatori y l'infern, aont se veu Lluçifer assegut bax d'un dosser y de un trono de foch. A n-el cos superior o àtich hi ha una imatge pintada d'un Papa beneïnt, amb pluvial de tissú y brodada de figuretes de sants, d'allò bo.

Pero lo mes notable de la catedral, y notable de bon de veres, en la custodia, de plata daurada, amb una partida d'esmelts y figures de sants esmeltades, d'allò mes preciós que's puga veure. Afecte la forma de campanar vuitevat, compost d'un socle, dos cossos, el de dalt mes esquefit que'l de bax, y una piràmide. El socle està sostengut de vuit peus ben airoso, que rumbetjaven uns medallons esmeltats, fets mal be: està cubert de ciselladures precioses; s'estreny y fa una zona de quadrifolis de fondo esmeltat de blau fosch, y comensa el primer cos. A cada aresta o àngul avensa un permòdol que sosté dos pilarets de punta piramidal, units entre sí y amb els ànguls o cantons del cos vuitevat per uns arbotons. Entre y entre d'aquests pilarets, a cada una de les vuit cares avensa un cos sortit, que acaba en frontó o doble vessant, rivetat d'un fris de fullaca

ben gentil y tanca una arcadeta apuntada amb caladet de rondo esmeltat y bipartida amb un pilaret, mostrant a n-els dos compartiments gravat y esmeltat un dels Misteris de la Vida de Cristo. A una de aquestes cares s'obri la porteta de lo qu'era tabernacle, aont posaven el Santíssim patent. El segon cos s'estreny una mica y té la metexa configuració y ornamentació que'l primer, amb dues diferencies: primera: que no mes hi ha un pilaret a cada cantó y adossat solament; segona: els vuit cossos sortits de les cases no tenen l'arcadeta bipartida, sino que fa un sol compartiment, y totes rumbetjen gravades y esmeltades, figures de sants, per desgracia casi tudades de tot. La pirámide té frondes que corren per les crestes fins a la cuculla o vèrtich, que fa una pinya o grum de fulles de cart. Les vuit cares triangulars están admirablement ciselladas, d'uns trassats deliciosos. ¡Ja ho crech qu'aquesta es una de les custodies mes notables y precioses d'Espanya! encara que sia petitona y de poch embalum. Fa uns quatre pams d'alt y un y mig d'ample a la rabassa.

El campanar té una forma estranya: cuadrangular, amb dos ánguls rectes, dos obtusos y un agut. Axò prové de qu'está dalt una de les capelles absidals foranes y ocupa además dos tersos de la capella veinada. Té un finestrat ben avengut, acaba amb una pirámide escapsada. Bax del campanar, devant el portal de la catedral, mirant a tramuntana, hi ha l'antiga casa dels Jurats, de dues cambres, una cuberta de volta ogival y l'altre d'entexinat de fusta, tirat a perdre, y llavò la Curia de Justicia, que fa un portal ben gentil, amb una llinda que forma tres calats conopials encuadrats d'un guardapols recte, ben agradós. Me digueren que hi havia papers vells tapats de pols. No los vaig poder veure perque el qui tenia la clau justament era a Mallorca.

L'illa d'Eivissa no té mes viles que la capital y Sant Antoni de Portmany a l'estrem de ponent y Sant Joan a l'estrem de tramuntana. Hi ha una vintena mes de parroquies sense mes redol de cases que

l'iglesia y la rectoría. La població está escampada per els camps, aont casi tots els propietaris viuen dins el seu tros y els trossos no son gaire grans, però ben delitosos generalment perque de tots els vents está defensada l'illa de serrats de pujols y turons, coronats de pinars y els costers y comellars d'ametlers, garrovers, figueres, algunes molt grosses, rodetjades d'una malafí de estalons. També hi ha oliveres arreu y se veuen moltíssimes soques d'una gruxa fora mida, buides, entorxades, de rels en forma de ventall y tot bonyarrudes d'un aspecte fantástich, com les de Mallorca. Axò fa que hi hage uns paisatges lo mes delitosos y riolers.

Várem esser a Sant Antoni de Portmany, que té un port magnífich. Li fan centinel·la un estol d'illots, el de *cuniera, des bosch, de ses bledes y s'espartá*. Es una vila petitoia. L'iglesia es d'un aspecte primitiu per defora y se veu que servía de fortalesa. Está orientada; té el portal a n-el costat de mig-jorn, redó, ample, bax, amb un matacans demunt y una espadanya. No té teulada sino terrat; y l'absit es mes alt y coronat de marlets. Tenía dues pessas d'artilleria.

L'interior es una nau ample y baxa. Fa uns archs torals apuntats que sostenen una volta de mig punt rebaxada. L'absis es mes estret y de volta ogival. Els retaules son barrochs y ben magres. La trona mostra pintats a n-els caires passos de la Passió del Bon Jesús y bax d'un se veu un Mussénier Rector fent Doctrina a n-els seus feligresos, vestits axí com anaven els ivissenchs del sigle XVIII. Devant el portal de l'iglesia hi ha una plasseta, y a un costat els porxos que tenen totes les parroquies rurals per donar cobri a la gent els diumenges si plou o fa massa sol.

Una d'aquestes parroquies rurals es el Jesús, devora la ciutat. L'iglesieta emblanquinada per defora y per dedins, té un portal redó, ample, bax amb una capelleta dedalt, que mostra una figura de marbre, de la Mare de Deu y el Minyonet lo més primitiva. Dedins forma una nau baxa, amb uns archs torals apuntats y una volta de

mig punt rebaxada. L'ábsit es pla y guarda un tríptich ogival, qu'es una preciositat. El bancal fa set casetons amb altres tants de Misteris de la vida de Cristo admirablement pintats. El compartiment central se subdividex en tres, sobreposat, el principal mostra la Mare de Deu de la mamella, devall tálem que porten ángels y n'hi ha que toquen instrument. Demunt hi ha l'impressió de les llagues de Sant Francesc, y part demunt un papa celebrant, assistit de dos diaques. El compartiment lateral mostra Sant Pere y Sant Joan Batista, y l'esquerra Sant Joan Evangelista y Sant Antoni de Padua. A n-el guardapols, qu'es molt ample, hi ha onze sants pintats, y entre y entre uns calats que son una pura filigrana. Es sens dupte aquest tríptich el retaule mes notable d'Eivissa. A Mallorca no'n coneix cap que s'hi puga comparar.

Fora de la ciutat se conserva la nostra llengua admirablement, y hi son vives una partida de formes antiquíssimes, perdudes casi per tots els demés territoris. Axò fa que l'estudi del llenguatge parlat a Eivissa es un dels mes importants que's pugen fer a territori catalá. No me creia ferhi tan bona espigolada per la gramática, y per el Diccioniari també. Dissapte avespre die 12 vaig donar sobre aquex tema una conferencia a n-el circul católich, que fou molt concorreguda y selecte y me demostraren els assistents viu entusiasme y me feren molt bones ofertes, que'm tenen molt esperansat.

Devers les onze y mitja de la nit del metex die 12, acompanyantme fins al vapor lo M. I. Sr. Vicari Capítular y una partida mes d'amichs benvolguts, a n-e qui romanch agraït amb tota la meva ánima, me vaig embarcat am lo vapor *Isleño*, que ahir dematí me dexá n-el port d'Alacant, desd'ont vaig venir a romandre a Oriola, donantme hostatge dins son palau lo Rdm. Sr. Bisbe, honor de Mallorca y de l'Iglesia espanyola, Dr. D. Joan Maura.

Fins un altre dia si, Deu ho vol.

II

ORIOLA

***Iglesies de Monserrat, Santiago, Santa Justa y Santa Rufina. —
Convent, universitat y iglesia de Sant Domingo. —La catedral.
—El Seminari y els seminaristes.***

Novelda, 20 de Abril, 902

Amich estimat: Oriola está dins una plana delitosíssima que segueix fins mes enllà de Múrcia, un verger grandíós per ont anguietja el riu Segura, que travessa, embelleix y fertilisa y a voltes desola aquesta ciutat, capital de la diócesis, assegurada baix del penyal arquer de Sant Miquel, que té a la cuculla el castell y el Seminari. Hi ha passetjes ben ombrívols y agradosos; els carrers son prou amples y plans, però, en ploure, s'hi posa un fanquer d'allò d'allò. Hi ha casals de senyors antichs d'aspecte interesant, amb sos corresponents escuts d'armes, y balconades de retjoles de València y barres y permòdols de ferro, d'esses ben airoses. S'hi veuen algunes fronteres y portalades barroques de verdadera importància; però lo mes interesant son les iglesies, que n-hi ha una bona partida. Diré qualque cosa de les qu'he pogudes veure.

La de Monserrat, es greco-romana, gran, espaiosa: fa un crever y cúpula sense tambor. La volta es de mig punt, amb llunets. Es tota blanca, amb vergarons daurats a les pilastres, gornises, arcades y arestes dels llunets. També son daurats els capitells de les pilastres de la gornisa general y els floratges dels casetons que fa la cúpula, y la gran clau de la metexa y uns grans escuts que hi ha dau de la volta. Les capelles s'atravessen amb uns grans portals, que fan l'efecte d'unes naus menors. El bras dret del crever es una capella fonda, amb crever y cúpula y un retaule d'un Sant Cristó, plateresch

daurat y policromat, deliciós. Tampoch no es despreciable el de l'altar major, gros, xurrigueresch.

Sant Jaume (*Santiago*) es una altre iglesia. La nau es ogival de tercera època y el crever y ábsit grech romá. La nau fa tres trasts, amb volta de nou claus, amb pilars monocilíndrichs y el socle grech romá, de marbres del país. Les capelles son baxes, d'arcades de mig punt y les voltes també. Els retaules son barrochs, moderns, y no maten ni espanten. El crever té certa grandiosidat. L'ábsit y els brassos fan unes grans arcades amb un arquivolta molt ample, a manera d'entaulament circular. A n-els recons hi ha unes capelletes sobreposades. La volta cualca demunt quatre archs que s'encreuen formant un quadrat, d'un conjunt fexuch y fadench. El bras dret del crever es just una capella sense retaule, ara el bras esquerra es mes fondo, y fa una mitja taronja aplanada. El retaule de l'altar major es un templet aïslat, de marbres del país, de diferents colors, grech romá. Tanca el presbiteri una balustrada de marbre blanch de primera, y clou el chor, que está just devant, un empit ondulat y amb crestería, de marbre roig, cosa notable.

Demunt el portal major hi ha l'orgue, de frontera xurrigueresca, prou notable. La primera capella, a man dreta com entren, tancada amb una rexa barroca ben prenidora, es la de la comunió: fa un crever y cúpula de gust modern, y el retaule es xurrigueresch, y no diu malament.

Aquesta iglesia mira a una plassa y fa dues fronteres; la de la capella de la comunió y la de l'iglesia. Aquella es barroca de prou bon aspecte. El portal es redó, y té a l'arquivolta un bax relleu de nigs y ángels que porten el Santíssim. A cada rebranca s'alsen dalt un socle unes columnes entorxades, molt airoses, y sostenen un entaulament ondulat, ben enginyós, tot ple d'ornamentació; y part demunt s'alsa un átich o cos superior, aont se veu dins una capelleta la figura de la Fé. A cada rebranca hi ha una columna estriada amb una faxa caragolada de dalt abaix y llavó una pilastra plana y ben obratjada, y

llavó un ram de flors, y corona tot axò un entaulament circular ben entés. Es un portal barroch notable.

El de l'iglesia es ogival de tercera època, en degradació, de cinch arquivoltes, amb llindar qui afecta la forma de dos archs rebaxats que aguanta un pilar central, aont va adossada la figura de Sant Jaume, ubertament barroca. A n-el llindar hi ha un gran escut de les armes dels reines d'Espanya, y a cada banda els escuts dels Reis Catòlics, amb el *tanto monta*. Les rebranques y arquivoltes segona y quinta van simplement aboxellades; les altres son unes garlandes precioses de floratje. L'arquivolta exterior rumbetja unes frondes ben estufades y acaba amb un grum o pinya de molt de vol en forma de creu. Va flanquetjat aquest portal d'un feix de pilarets a cada banda, que se'n pugen atrevits y falaguers fins a trobar mes amunt de la pinya del portal, una galería d'arquets figurats d'uns caladets deliciosos y una crestería de fulles grosses y estufades. La riquesa d'aquest portal campetja dalt la gran pared llisa de la frontera, que termina en tres grans capsaleres barroques ondulades.

Posseex aquesta iglesia unes quantes joes d'orfebreria: dues creus parroquials, un calze barroch, un calze gotich, una custodia y uns cirials. Les creus son de configuració ojival y d'ornamentació plateresca meravellosa: sobre tot la mes grossa es un prodigi d'ingeni y d'ecxecució. Es d'alló mes notable. Lo metex deím del calze barroch: té tres medallons a n-el peu amb baixos relleus de la Passió encuadrats de garlandes de flors. El núu fa unes anses que incloven un bolich de raims y pámpol y la copa rumbetja tres medallonets que mostren gravats l'Anyell, l'arca de l'alianza y el pelicá, també rivetats d'unes garlandetes precioses. El calze ogival ja li es inferior: a n el peu els detalls ja son ubertament platereschs, y a-n el núu hi ha unes galerietes d'arquets amb unes torretes cilíndriques a n-els cantons, inmotivades y fora de lloch, encara que d'un conjunt agradable. La custodia es barroca: fa un peu ben airós, que té demunt quatre cops d'àngel y un nigul y una bolla aont hi ha gravat el mapa-mundi. Dalt

aquesta bolla y amb sos peus demunt Espanya s'alsa la figura de la Fe, que porta amb una ma la creu y amb altre un calze dalt el cap. D'ell surt una garlanda, lo mes gallarda, de pámpols y espigues, d'ont nexen y s'estenen els raigs, brillant a la cuculla una creu de serments, lo mes avenguda. Dins aquexa garlanda va el vericle, qu'es una altre garlanda de raims y pámpol amb raigs per defora y per dedins un círcol de trenta esmeraldes, a cada cara, estimada cada pedra a mil pessetes. Resulta una custodia bona ferm. Els cirials, també barrochs y de plata son mes simples, però no tenen res que desjectar.

Santa Justa y Santa Rufina es una altre iglesia ben especial. Per defora ja se veu que la feren en diferents èpoques y baix de plans diversos: s'hi veu ogival de tercera època, renaxament y xurriquerisme. La frontera, en la part decorativa, no arriba a estar mig feta: forma una linea ondulada d'una malafí de pilastres y rebaxats.

No se perdé gaire que no hu acabassen. El campanar es ogival de tercera època: s'alza just devora'l portal major, quadrat, rabassut, amb un fex de pilarets prismátichs a cada cornaló y al mig de cada cara. Fa quatre daus ben alts, sense finestres mes que a-n el superior, aont els pilarets acaben en pinacles amb frondes a les arestes, y d'un a altre feix s'enfilen part demunt el finestral que hi ha cada pany, uns frontonets amb frondes y pinya. Dins l'iglesia hi ha la metexa falta d'armonía: la nau es ogival de tercera època y el crever del renaxement. La nau fa quatre tra[s]ts; el primer afegit; els altres de dues capelles de mig punt, baxetes, amb impostes historiades de fullatges, animals envitricollats y figures humanes. A las raves van adossats uns pilars prismátichs, ben gruxats, de capitells platereschs, d'aire ogival. La volta es de nou claus, en treure la del dau afegit qu'es de cinch. Els archs torals están reduïts a nirvis com els diagonals. A moltes de les claus hi ha les barres catalanes. De manera que'ls d'Oriola porán no voler esser catalans, però aquest

monument y altres en duen el segell. El crever y cúpula son grech romans, frets, despulladots. El retaule, barroch, y en té ben poca de llecor. Ja en té mes un d'una capella del tercer trast, de fondo vermell y la decoració daurada. Es un ezemplar preciós de barroquisme de bona llei. La font del batisme té una cuberta de fusta negrenca, amb un bax-relleu dedins del batisme del Bon Jesús y demunt d'episodis de l'història d'Oriola.

Les Seleses es una altre iglesia, del renaxement. La frontera es llisa, però ben jugada: fa un orde de quatre pilastres planes poch resortides de marbres diferents, amb un frontó sense gens de vol, guaitant una torrete cuadrada per demunt cada vessant. A n-el compartiment del mig s'obri lo portal, redó, y, dedalt, una finestra rectangular de poca expressió. A n-els compartiments laterals hi ha dues capelletes, una demunt l'altre, amb figures de sants. Dedins fa una nau, crever y cúpula, rodant per tota l'iglesia una gornisota disforge, sostenguda, per unes columnes corinties adossades, y, entre y entre, s'obrin les capelles, que casi no'n merexen el nom per lo poch fondes. Tenen cada una un altar y una pintura per retaule, de bon aspecte. Per els brassos del crever y l'ábsit corre la gornisa, y a n-el fondo d'aquest, amb les columnes que la sostenen, mes decorades que les altres, forma el retaule major, que'n té ben poca de gracia. La cúpula qualca dalt petxines y li falta tambor. La volta de la nau es de mig punt, amb llunets poch pronunciats y de gens de gracia.

Sant Domingo es el monument mes important de Oriola: se compón de l'iglesia, el convent y l'universitat. S'alsa a la sortida de la població cap a llevant, su bax del penyalar de Sant Miquel. Forma un grandió paralelogram orientat: el costat de ponent es l'iglesia, que té adherit a llevant el majestuós claustre del convent y llavó ve el magnífich de l'Universitat: tots dos tenen l'entrada a n el costat de mig jorn, com le hi té igualment l'iglesia. Son els tres portals barrochs com ho es tot l'edifici, però molt ben jugats y de bon

aspecte: no patexen de la fredor de casi tots els portals del renaxement, comensant p'els de El Escorial.

El claustre del convent es grech romá, de set arcades per banda, de pilars quadrats, robu[s]ts, severs. Fa dos ordes de galeríes, y resulta espaiós, solemne; però cometeren l'aberració de posar demunt les arcades de la galería baxa un entaulament o gornisa tan grossa y volada com la de la galería superior, allà ont la d'aquesta tocava esser mes important y de mes vol per esser la corona de l'edifici y haver de defensar les parets de les aigües. ¡Quin altre cop de vista mes armoniós faría aquex claustre si tal gornisa fos el doble y la inferior no arribás a la mitat de lo qu'es ara! No patex de tal defecte el claustre de l'universitat, falaguer, plaent, gentil. Fa també dos ordes de galeríes de set arcades per banda, cualcant demunt columnes corínties, monolites, sense socle, amb fullatges barrochs molt ben estesos a n-els trianguls que les arquivoltes dexten a cada banda, sense casi gens de gornisa a las galeries inferiors y un coronament ben trobat part demunt les superiors.

Una de les coses mes notables del convent y l'universitat son les sotilades, paladars o entexinats. Tenen una importancia fora mida el de l'entrada d'un y altre edifici, el de la sala de pas entre els dos, el de l'escala major del según, y els de les cinch grans cátedres de la planta baxa. Son de fusta negrenca, d'unes jásseres gruxadíssimes admirablement entrunyellades, y jugades amb xabrons y postam, formant casetons octogonals, ecsagonals y rectangulars, obretjats y embotits amb vertader enginy y munificencia, sobre tot el de l'escala major entre'ls dos claustres, que forma al bell mig una magnifica y deliciosa llenterna. Aquests entexinants son una meravella y bastarían per fer famós l'edifici dins el mon artistich. L'ala nort del claustre de l'universitat es tot una sala, ara la *d'actes*, modernament pintada y endiumenjada, y en temps dels frares se deia el *de profundis*, aont anaven a cantar aquex salm en sortir del refetor que pega allà, formant ángul recte amb dita ala. Es llarch, ample y ben

alt, de volta de mig punt amb una mica de forma d'aresta. Axí es que té archs torals y diagonals. Sembla una iglesia. Té'ls baxos forrats de retjoles de València, tot pintades d'estil Lluís xv, d'uns tons blaus, verts, vermells y grochs deliciosos y d'un dibux valent, rioler, desenfrenat. Allá se veuen païsatges, brancals carregats de garlandes de flors, y petxines, minyons qui juguen, aucells, animals. No n'havia vist cap d'enretjolat tan notable. A la paret del rondo hi ha una grandiosa pintura aont se veuen frares dominicans en taula, servits d'àngels y un Sant Cristo a l'aire que hu domina tot.

A les galeríes superiors del claustre del convent hi ha una biblioteca pública, aont se aplegaren les despulles de les biblioteques dels convents de la ciutat. Tambe hi ha, lo metex que a n-el pis superior de l'universitat, una mala fi de corredors aont s'obrin les celles, qu'habiten els Pares Jesuïtes, que posseexen tot l'edifici y els alumnes del gran col·legi de primera y segona ensenyansa que hi tenen, dotat d'un gabinet d'Historia Natural molt notable; y hi ha comensat un museu prehistorich, que a l'hora d'ara ja es una preciositat; hi figuren els objectes qu'un P. Jesuïta ha trobats fent escavacions a un coster de La Mola, muntanya planera que hi ha mes enllá del penyal de Sant Miquel: ánfores, olles, gerros, escudelles, enterraments celtes y romans, armes de pedra foguera, axò es, llansetes, punxons, serretes, instruments de bronzo y d'os, collars, brasseroles. També hi ha un monetari romá, celta y arábich y un eczamplar del Corán, una misa de llibre, de cinch centimetres d'alt, per quatre d'ample y un de gruxa, amb cubertes fluxes de pell, escrit amb gran netedat, que se conex que'l feien servir.

iVage, els Jesuïtes se veu que seguexen en les metexes, tan *oscurantistes, fanátichs y inimichs de la ciencia y de la ilustració!* ¿No es ver, gran carronyes de la prensa de *gran circulació?*

A l'oratori domèstich dels Pares, policromat, prou be, se guarda una carta autografa de Sant Francesc de Borgia.

Aont se conserva una verdadera joia es dins l'oratori de les congregacions: un tríptich plateresch, de la Mare de Deu del Roser y els quinze Misteris, pintat del gran pintor valenciá y princep de la pintura espanyola Juan de Juanes. Un s'hi queda embadalit y esglaiat devant aqueste maravella. Se compón de tres compartiments; el del mig mes alt, axò es amb una casa (recuadro) mes que'ls laterals y sense guardapols, que no mes en tenen aquests compartiments a n-el costat forá. A n-el centre hi ha la capelleta de la Mare de Deu, amb les rebranques y arquivolta primorosament decorades: ocupa la espai de dues cases y en té dues abax que representen Cristo assotat a la columna y disputant a n-el Temple amb los doctors y mestres de la Llei, y altres dues de dalt, que mostren la Devallada de l'Esperit sant demunt el Collegi Apostólich y la coronació de Maria Verge com a Reina de cels y terra. El compartiment lateral esquerra fa cinch cases, una demunt l'altre, que representen Cristo coronat d'Espines, portant la Creu, crucificat, Ressuccitat y pujant a n-el cel; y a n-els guardapols van pintats Santa Catalina de Sena, Sant Piu V y Sant Pere Màrtir. A l'altre compartiment lateral les cinch cases representen l'Oració de l'Hort, la Presentació a n-el Temple, Naxament a Betlem, la Visitació a Santa Elisabet y l'Anunciació, y a n-el guardapols hi ha Sant Vicent Ferrer, Sant Tomás d'Aquino y Sant Domingo. Van encuadrades aquexes cases horizontalment per unes faxas d'un obratge molt fi a manera de gornisa y en sentit vertical per quatre series de columnetes bessones, airosament anellades y bollades y que sostenen aquelles faxes horizontals, y a la zona inferior, en lloch de dues columnetes plegades, n'hi ha una d'adossada, y estriada mes revenguda. Aquest tríptich es una delicia de dibux, de colorit, de unció y de armonía.

Ja es hora d'entrar a l'iglesia. Es una nau espaiosa, amb creuer, cúpula y ábsit cilíndrich. Quant un hi entra, queda astorat, sensa polsos, devant tanta esplendidesa y magnificencia. La nau es de quatre capelles per bande, de mig punt, baxetes, amb tribunes

demunt, fent unes finestres rectangulars, qu'es lo unich magre d'allá dins, amb uns balcons de permòdols y baranda de ferro ben jugats. La volta es de mig punt, amb llunets y finestres dins aquests, amb rebranques ben obratjades y entaulaments truncats, de bon efecte. Tot esta policromat y dorat: les rebranques, pilars, arcades y arestes rumbetjen verguerons y fullatges daurats dalt fondo vermell y altres colors armòniques; els capitells van daurats; els panys de volta tot reblits d'àngels de vestes brillants y folgades y angelinois volant y escampant arreu roses y tota classe de flors, semblant aquellas voltes una verdadera gloria. Dalt el chor hi ha pintada a les parets l'Anunciació y el Naxament y a la volta el Pare Etern y esbarts d'àngels sonant instruments y cantant. Devall el chor a la volta hi ha pintats el Naxament de Maria, la seva Presentació a n-el Temple, els Desposoris y la Visitació. A les capelles hi ha uns retaules barrochs, iguals els simétrichs y diferents de tots els altres, tots igualment notables per l'ingeni que revelen y la gallardía y la esplendidesa de l'ecxecució y decoració, dorats, amb fondos vermells o de perla, una cosa preciosa fora mida.

Ara anem a n-el crever: a n el bras de l'epístola hi ha l'orgue, grandíós, amb una frontera y balconada de llenya vista admirablement tallada y obratjada. Dels grans quatre archs torals del crever per medi d'un petxines s'en puja la cúpula, plena de majestat, sense tambor, amb vuit finestres octogonals, de vidres pintats, dividida amb vuit compartiments per vuit nirvis que arriben fins a la llenterna, suntuosament esculturats y policromats. A cada petxina hi va un bust de un Pontífich rodetjat d'àngels, brancatges, copinyes y flors. A n-el bras del crever oposat a l'orgue s'obri la capella del Roser, fonda, que fa un altre crever, amb cúpula y ábsit poligonal de cinch cares, tot prodigiosament decorat de dalt a baix: voltes y parets rumbetjen frisos, garlandes, fullatges, angels y xerepins, policromats y daurats, dalt fondo blanquinós. L'ábsit es esplèndit: no té mes retaule que les cinch cares de que se compòn,

enginyosament decorades; corren per les parets rosers reblits de roses fent garlandes, y enfilats per aquestes una partida d'angelets aguanten cartells amb baxos relleus dels Misteris del Rosari. A la cara del fondo s'obri la capelleta de La Mare de Deu. La volta de l'ábsit es de quart d'esfera, estriada a manera de petxina, amb les estries daurades. ¡Vage quina capella del Roser!

Cuantrapassa tot axó el presbiteri o cap de la creu: fa un trast quadrangular y llavò ve l'ábsit, de cinch cares. A cada banda del trast quadrangular s'obri un portalet ample, bax, d'unes rebranques y llinda molt obratjades, amb uns reculats a n-els ánguls y uns grans escuts de dalt del Bisbe Loazes, fundador de aquest grandió monument. Part demunt els escuts van unes grans teles pintades, y la volta fa uns casetons amb floratges, tot molt ben dextat. Ara vegen l'ábsit: no hi ha mes retaule que les cinch cares que fa, decorades d'una manera deliciosíssima. A la cara del fondo s'obrin dues capelles (nitxos) una dalt l'altre, amb les rebranques y arquivoltes obratjades axí com poreu pensar. A la capella de dalt hi ha la Mare de Deu del Roser; a la de bax es segur que hi havia Sant Domingo.

Ara'ls PP. Jesuïtes hi tenen un templet amb el cor de Jesús. Les altres quatre cares de l'ábsit van cubertes de garlandes y fullatges y angelets que s'hi enfilen, dextant a cada cara llisos y amb fondo d'or dos grans vuitevats llarguers, un dalt l'altre amb una figura d'un Sant Dominic al bell mig, dalt una represeta. P'els ánguls que fan les cinch cares, pugen unes pilastres planeres que mes amunt tornen columnes, que arriben a la gornisa, de poca volada y oculta devall els fullatges y flors que s'enfilen per allá. Corona aquest conjunt, admirable, enlluernador, estupent, la grandiosa copinya de doble orde d'estries daurades, plena de majestat y solemnidad.

Va fundar aquesta iglesia, convent y Universitat D. Ferran Loazes, bisbe que fou d'Elna, Lleida y Tortosa y arquebisbe de Tarragona y València y Patriarca d'Antioquia, en agraïment a n-els frares dominicans, segons diuen, per haverlo cuidat estant ell malalt

de lepra. Se morí l'any 1568, y está enterrat a n-el presbiteri; però l'obra casi tota es del sigle XVII y part del XVIII.

Estich segur que'ls qui lletgirán axò, si no han vist tal monument, se creurán que l'he ponderat un poch massa y qu'he fet llarch; però també estich segur que'ls qui l'han vist, trobarán qu'he fet curt.

Ara anem a la Seu. Es petitona, però té coses ben importants. Fa tres naus, crever, nau absidal, y, darrera de tot, una capella de comunió. Les tres naus pertenenen a l'ogival de la primera època; el crever, lo manco la volta es del sigle XVI la nau absidal pot esser de la metexa època, y la capella de comunió es barroquisme sense cap ni centener.

Les tres naus son baxetes, y no mes fan dos trasts o daus: los archs torals formerets son escairats, amb un cordonet tret a les arestes, y els pilars son fexos de columnetes cilíndriques del metex diametre, abassonades, axò es, qu'en corresponen dues a cada arcada que sostenen. Els capitells son historiats, representant fullaca y animals monstruosos entremeliats; de bona talla ferm. Les rabasses dels nirvis o archs ogivals de la nau y de les capelles també presenten monstres esculpits amb valentía. Els finestrals de la nau están tapiadots, y alguns que n'hi ha uberts, están desfigurats, y en lloch de vidres de colors o pedres de llum, tenen unes portetes o vidrieres com les que hi ha a qualsevol botigueta. El chor ocupa prop d'un dau y mig de la nau major. De manera que, com entren, tot d'una un ja topa a n el chor que per defora no oferex res de particular. El cadirat es plateresch y fa bon efecte. Lo que crida l'atenció es la gran rexa barroca que li tanca la boca, y que té certa magestat. Demunt el portal mostra un grau escut de les armes d'Espanya, magnificament encuadrat.

El crever oferex una forma especial. A cada banda té un portal y una capella, y, entre y entre, un pilar adossat, un fex de columnes com els de les naus, amb capitell historiats. Dalt aqueis pilar[s], vola

un gran arch de mig punt, en forma de nirvi d'estries entorxades, y el tallen perpendicularment, axò es, en el sentit de les naus, altres dues arcades en forma de nirvis de la metexa trassa, desde'ls pilars de la nau major fins a les rebranques de l'ábsit, resultant axí sis daus de volta, de nirvis diagonals, també entorxats, oferint un conjunt estrany y de poca armonía. Les rabasses dels nirvis que s'en pugen dels quatre cornalons del creuer, mostren esculpits una especie de drach, y de llop amb ales, una águila y un lleó. Demunt el portal del costat de l'epístola vola l'orgue, de gran frontera y balconada barroca, que fan bona planta.

L'ábsit es de cinch cares, contanthi les dues paraleles. A l'hora d'ara son cinch parets, amb unes arcadetes de mig punt y baxes, decorades amb pilastres y gornisa, encambuxades amb vergarons daurats, d'una manera raquítica y sense gens de sentit. El retaule es un templet grech-romá que servex de tabernacle. La volta es de mig punt amb llunets, tot estucat y envergaronat, y polit segons el gust pervers del segle XVIII y principis del XIX. Aquest ábsit demana una redenció; reclama la llibertat dels seus pilars, airosos fexos de columnes, sepultades dins una crosta de guix, y la llibertat y reivindicació de les seues arcades, voltes y finestrals primitius, tapats grollerament de capes de guix y amb la volta falsa que hi enteferraren, desfressant de mala manera la construcció primitiva. A la boca de l'ábsit hi ha una grandiosa rexa plateresca, mes important que la del chor, de tres compartiments. Els laterals presenten abax el socle, llavò les barres, amb una faxa a mitjan'altura y acaben amb una crestería pomposa. El compartiment central fa tres ordes: el d'abax son les barreres d'entrada; dalt aquestes se desplega un calat aont se representa l'Anunciació, enginyosament encuadrada; y part demunt, dins un altre encuadrament per l'estil, se veu Adam y Eva, posant tots dos ben de relleu, la seva nuesa; y ho corona tot una crestería molt moguda, que te al mig un serefí amb barba dins un

cércol, amb unes grans ales esteses sostenint un Sant Cristó que té abax amb Maria Verge a un costat, y Sant Joan a l'altre.

Aquesta rexa es un monument notable. Quant restauren l'ábsit l'hauran de llevar perque li taparia tota la vista. Estant axí com está, val mes que quedi tapat, y que no'l vegem.

La nau absidal presenta una forma estranya. Per la part de defora no segueix la forma hexagonal de l'ábsit, sino la quadrangular: per axò fa dues capelles per banda y tres a n-el fondo, resultant cinch daus de volta: els dels recons, de cinch caires amb set panys; y els altres, romboidals, de quatre. Les impostes dels pilars son historiades: s'hi veuen figures humanes amb animals que lluiten dins fullatges. Les capelles son modernes y barroques. La capella de comunió té una rexa ogival, de la tercera època, de bona trassa ferm. Els retaules de la nau absidal son xurriguereschs, que no treuen romana, fora un, el del Roser, que es admirable per lo avengut y ben entès de la decoració. Rumbetja en baix-relleu els quinze misteris del Rosari. Les parets y voltes de la capella formen part del retaule, y per tot resplandex l'ingeni y la claror artística del qui feu allò.

A les claus de les naus y creuer y a altres punts brillen les *barres catalanes*. Se veu que Oriola, com les demás ciutats regions de la llengua catalana, per catalanes se tenien, y s'en avanaven. Dels altres retaules dos merexen menció especial: un de la Mare de Deu dels Dolors, preciós eixemplar de barroch de bona llei, y el de Santa Catalina, un tríptich ogival de la bona època, d'alló millor. A n el bancal mostra admirablement pintats els busts de quatre profetes que anuncian la venguda del Mesies. A n-els compartiments laterals que fan dues cases, hi ha pintades santes verges y martirs y Sant Cristòfol y Sant Roch; a n-el central se veu Santa Catalina, y mes amunt un Sant bisbe part demunt, contrapassant els compartiments laterals, Cristó a la Creu amb la seva Mare Santíssima y Sant Joan abax. A n-el guardapols també hi ha sants pintats y al bell mig, amunt de tot, el Pare Etern. A n-els ànguls del guardapols y a les

faxes de separació entre figura y figura, hi ha uns calats preciosíssims, com a filigrana.

Els defores d'aquesta seu no fan gaire vista, en treure'ls tres portals; el major y el del costat de l'epístola, ogivals; y el del costat de l'evangeli, grech-romá.

Aquest derrer, redó y ample, presenta a cada rebranca un socle, amb dues columnes, que aguanten l'entaulament, amb dues capelletes a cada intercolumni lateral, buides, però amb unes represes y unes copinyes precioses, com ho es la decoració de l'entaulament, arquivolta y rebranques. Es un portal notable, y s'anomena *dels perdons*.

L'altre portal lateral es mes important, d'un bon tros. Es ogival, com he dit, y de la bona època, en degradació, de sis arquivoltes. Desgraciadament en lloch de lllindar m'hi enflocaren un arch barroch rebaxat, que l'haurien de rebaxar de tot y llevar ben aviat, y que no tornás pujar pus, ni en quedás memoria, lo metex qu'un enguixat que hi ha entre dit arch y l'arquivolta inferior de la portalada, que també es un afegitó afrontós. Les rebranques, magestuosament esplèndides, comensen per un socle recta, d'un vuit pams d'alt, d'ont surten amb una basse lo mes senzilla y s'en pugen aboxellades y fent uns jonquets o cordonets, que acaben amb una mica de capitell elegantíssim. A n-el siti de la rebranca que fa cinch, just a l'entrada de l'iglesia, se veu, sortint del socle, una magnifica represeta y a n-el lloch del capitell un dosseret preciós, aont se veu que hi hagué y toca haverhi un sant. Aquestes rebranques reben les arquivoltes que se despleguen gallardíssimes: la primera, aboxellada y amb frondes que s'hi enfilen y amb una figura humana a la rabassa; la segona, aboxellada també; la tercera y quarta, presentant una garlanda de flors a les dues cares, que devallan per les rebranques fins a n-el socle; la quinta aboxellada; y la sisena, fent uns casetons amb estuts de bax relleu dins uns quadradets contrapuntats. Entre la primera y segona arquivolta y rebranca y entre la segona y tercera, circuïnt tota

la portalada, corre un magnífich enfilall de figuretes de sants y ángels, cada un dalt una represeta y bax d'un dosseret, d'aspecte primitiu, d'espressió encantadora. Allá veis angelets tocant flautes, xeremies, orgues elementals y harpes, y sants estassats y mártirs amb los instruments del martiri.

Les portes d'aquex portal están reblides de claus de bronzo amb forma d'estrella, y mostren un corretjam molt gros, però de trassa moderna y pobreta. Hi ha unes baules grosses, que no hi basten amb la ma, d'amunt qu'están.

El portal major, guarnit d'un portam consemblant, es també en degradació, de sis arquivoltes y altres tantes rebranques a cada banda, que surten d'un socle recte, d'uns cinch pams d'alt. Les cinch primeres son unes columnes adossades, de basse de dos anells y una escocia, y capitells, historiatos els de l'esquerra y de fullaca y caríatides els de la dreta. Vet-aquí lo que hi ha representat a n-els capitells de l'esquerra comensant per defora: a n-el primer dues feres embotonades, lluitant, y una de elles té un animal de ploma dalt l'esquena, que li pica; a n-el segon un animal de ploma amb ales de rat-penat, coa de quatre rabasses, coll ondulat y cap de tigre, lluitant amb dos guerrers, un cubert amb un escut; a n-el tercer un animal de ploma, amb cara humana y ales de rat-penat al mig dos animals de pel que l'aguanten, drets com un moix, amb cara humana y una coa ben llarga; a n-el quart, una guarda d'ovelles, que a una banda tenen un pastor amb garrot a l'espatla d'ont penja un bossot, a l'altra banda se veu altre pastor aferrat a una especie de llop abordat a les ovelles, semblant el *pastor mercenari* y el *bon pastor*; y a n-el quint un animal de pel amb cara humana que se té sa coa amb una ma y allarga l'altre a una figura humana, d'aspecte sacerdotal, que amb un bras alt se decanta aquell monstre y no'l vol mirar. Com que sia la simonía.

Part demunt aqueis capitells se despleguen les arquivoltes, plenes de gracia y gallardía: la segona, quinta y sisena, qu'es

l'inferior, aïrosament aboxellades; les altres escairades, oferint la particularitat de que la primera rumbetja una serie de quadrifolis y trébols petitois a les dues cares; la tercera, un enfilall de finestralets figurats, bipartits per una mica de jonch, sostenint un caladet lo mes garrit; y la quarta una garlanda de paumetes. L'arquivolta inferior fa unes llobades (lobulat) trebolades, que campetjen demunt el portam reblit d'aquells claus de bronzo qu'hem dit. Com se veu aquest portal no té llindà.

iQuina superioritat la de l'arquitectura ogival demunt el grech-romà y el barroquisme! ¿Que tenen que veure les millors portalades barroques, per no parlar de les greco-romanes, totes fredes y magres, devora les admirables, devora les estupendes portalades ogivals y romàniques, creació sublim de l'arquitectura cristiana de l'edat mitja?

Hi ha que convenir que aquestes dues portalades de la Seu d'Oriola son uns eczemplars preciosos de tal arquitectura.

Tant el campanar, com la frontera, com els costats son molt llisos y despullats y sense caràcter, sino es un finestral a-el cap del bras dret del creuer, ogival de tercera època, floridíssim, amb frondes y pinya de molt de vol a l'arquivolta flanquetjat de dos fexos de pilarets y coronat d'un tauler pompós.

Dins la sacristía, par demunt un guarda-robes hi ha un tríptich ogival d'allò bo. Presenta a n-el bancal, maravellosament pintats quatre caps de sants amb brillants aureoles. El compartiment central du pintada la Mare de Deu, y a la casa superior contrapuja, demunt els costats, hi ha'l Sant Cristo amb Maria Verge y Sant Joan al peu de la creu. A n-els compartiments laterals se veu a una banda un sant pontífich amb unes claus, que sembla Sant Pere, y a l'altre una santa, que me semblá Santa Anna. Aquest tríptich es una verdadera joia, digna d'un lloch mes important.

Referent a adrès d'altar posseex aquesta Seu algunes preciosidats com un palis o frontal, barroch, ben jugat, de plata, tot

de plata. Figurau vos que n'hi ha vint y quatre roves; un monument p'el Dijous Sant, també barroch, però de poca sustancia, de plata, que costá noranta mil pessetes; y una custodia, barroca, també de plata, amb los fondos daurats, y el vericle ple de perles, molt ben tallada, plena de gentilesa y armonía. Es un eczemplar notable de barroquisme de bona llei. ¡Llastima que no tenga mes pedrería! Els tons verts, vermells y blaus de les pedres posaríen mes de relleu l'ecsís y enginy de la seva trassa.

Aquesta custodia va dins un templet barroch, tot de plata, pompós, però molt inferior a n-aquella joia. Custodia y templet costaren cent vint mil pessetes.

Val molt mes artísticament que totes aquexes joies un missal manuscrit de ultims del sigle xv o principis del xvi, tot de plegamí, de lletra monacal, amb unes lletres inicials miniaturades y historiades y un sens fi de vinyetes (ve a mes de dues per cada plana), que son una meravella, un prodigi, un esglai. Lletres inicials y vinyetes, contantse a centenars, son casi totes diferents, una bona l'altre millor. De inicials, n'hi ha de petites y de grosses, que solen tenir pintat el bust o tota la figura del Sant de la missa que comensen. El dibux de aquexes miniatures es correctíssim, el colorit d'una suavitat y energía admirabilíssimes. A n-aquelles caretes com a mitja llantía no hi falta el mes petit detall. Hi ha una figureta de Sant Miquel amb les balansetes: els platets serán com un quart de llantía: dins un se veu una animete, que a la part mes gruxada no tendrá un ters de milímetre. Donchs be, aparex tot el contorn del capet, brassets, ventre, cuxes, cametes y peuets.

Y de les vinyetes ¿que'n direm? Allá'n veuríeu de variedats sens fi de vírgules, de floretes, de fulles, de brancatges, de reguinyols y de caragolats, amb un or y uns blaus, y uns vermells, y uns verts, y uns colors de perla y de celestía, la cosa mes viva, fresca, brillant y entonada que un se puga imaginar.

A lo Rdm. Sr. Bisbe, insigne paisá nostre, se deu que aquexa joia estiga tan ben guardada, que, per treurela, s'ha de reunir el Capítol Catedral.

Una altre de les glories d'Oriola es el gran Seminari, encastellat demunt el penyal de Sant Miquel, d'ont se contempla un panorama esplendidíssim, l'orta d'Oriola y de Múrcia, y estols de muntanyes a l'entrellum y a cada costat, y la ciutat just abax, com la veuen els aucells que'n passen volant. L'edifici es grandíós, y hi ha una bona partida de seminaristas ben axerits y un Sr. Rector, y uns Superiors y uns Catedrátichs que valen molt y que demostren el bon ull y l'esment que hi té el Sr. Bisbe, com en les demás coses de la diócesis. Per axò es molt estimat y respectat de tothom. Es un prestigi indiscutible per el seu gran talent, ciencia y caracter que tots li regonexen y admiren.

Contant amb la seva aprovació, dia 14 vaig pujar a n-el Seminari a tenir una conferencia amb los seminaristes dels pobles de la Diócesis que parlan la nostra llengua. Dins la gran sala d'actes los reuní'l Sr. Rector, y eren una cincuantena. Los vaig explicar l'objecte de la conferencia, y ja vaig esser partit á demanarlos a n-els seus pobles com deien tal y tal cosa. A tot me contestaren y me digueren una partida de particularitats lingüístiques, lo mes curioses y interessants. Aquesta conferencia fou lo metex que si hagués correguts amb un parell d'hores tots els pobles d'aquells seminaristes. ¡Ja m'hi va dir en popa! Llavò'ls vaig explicar el projecte de Diccionari, convidantlos a la gran tasca lexicografica, y tots se demostraren ben disposats, gracias a Deu. Constituïrem corresponsal D. Jaume Espases, Familiar del Sr. Bisbe, per atendre a n-aquests nous col·laboradors, que mai hauría somiats. Es un nou favor que dech a l'insigne Prelat, demunt tots els altres que ja li devía abans. Y encara feu mes per mí; me doná una targeta de recomanació ben expressiva per tots els Rts. Rectors dels pobles aont anás.

Una de les persones que vaig veure, fonch el notabilíssim y meritíssim periodista catòlich D. Adolf Clavarana, fundador, director y ánima de *La Lectura Popular* que sols Deu sap el be que ha fet dins Espanya.

A Oriola ja parlen castellá, un castellá mestaiat, axò sí; però per temps parlaven catalá, desde la reconquista a n-el sigle XIII fins a principis del sigle XVIII. ¿Hi ha guanyat Oriola? Hi ha perdut; ningú hi anirá a aprendre castellá. Si no hagués abandonada la nostra llengua, hi anirien per aprendrela.

Dia 16 hora baixa, tot(s) despedintme del Rdm. Sr. Bisbe y demés amichs, antichs y novells, vaig aficar dins el tren cap a Elx, aont arribárem, fosca negra.

Y prou per avui.

III ALACANT

Elx. —Santa Pola. —Alacant. —Novelda. —Monòver

Monòver, 21 de Abril, 902.

Amich estimat: per un qui no es sortit de Mallorca ni s'es acostat a la regió alicantina y murciana, es difícil formarse idea de lo qu'es la ciutat d'Elx. Hi ha que figurarse una ciutat d'una trentena de mil ánimes, rodada casi per tot de boschs de fassers o palmeres; y n'hi ha mils y milions d'aquelles soques y rames tan pintoresques, tan airoses, tan gallardes, carregades de raims de datils, que l'embatol engronsa suaument, siulant entre aquells vols sens fi de branques entretallades, com a cabelleres atabuxades del vent escampant dolses armonies, acompanyament del cant ecsisador dels milenars y

milenars d'aucells que hi caplleven voletetjant sens mai parar. Y per embellir y enriquir mes aquella delicia, bax dels fassers está ple de magraners dolços, devall la xalesta verdor dels quals descomparex la terra; de manera que abax s'estén l'inmensa catifa de rames de magraner, y amunt, a cinquanta, a setanta y a noranta pams, vola el cobricel de les rames dels fassers y raims de datils brillant demunt el fondo blau del firmament...

Elx es una ciutat plana, d'aspecte modern, de carrers drets y prou amples sense empedregar, que no patexen de massa nets, d'aceres molt estretes, y que en dies de ploure, com el que jo hi era, no hi ha qui hi vage. Les aceres s'umplen d'un bon sostre de llim, que, si un no hi camina de braó, pega qualche llenegada feresta. Entre acera y acera no hi ha que pensar d'anarhi; s'hi posa un pam de fanch. Passant per aquells carrers me vaig confirmar en lo propósit que vaig fer entany a Vila-real y a Borriana, de no quexarme del fanquer que hi hage mai p'els carrers de la Ciutat y demás pobles de Mallorca, que no compón res devora aquex. A Elx hi ha tres parroquies: Santa Maria la Major, el Salvador y Sant Joan.

Santa Maria es sens dupte una de les iglesies, mes importants de la diocesi oriolana. Es barroca, d'una nau de vint y dues passes d'ample per corante dues de llarch y un crever, que'n té trenta sis de llarch y la matexa amplaria que la nau. La cúpula té un cent corante pams d'alt. L'ábsit es de forma ogival, de cinch cares y el volta per derrera la nau absidal, que té a n-el fondo la capella de comunió. Hi ha sis portals: el major, un a cada bras del crever y un altre á la segona capella a cada banda de la nau y un altre a la capella de comunió. Tots aquets portals son bassons: tenen columnes ó pilastres a les rebranques y entaulament part demunt l'arcada, un átich encuadrant una capelleta amb un sant o una finestra. Tots son notables, sobre tot el major per l'ingeni y gallardía de la seva trassa y per la pompa de la seva decoració. Allò si qu'es barroquisme de bona llei.

La frontera es una paret llisa, sense mes ornamentació que l'espléndida portalada. Té el campanar á un costat: rabassut, quadrat, de tres daus altíssims, sense cap finestra mes que a n-el superior.

S'alsa magestuosa la gran cúpula dominant tot l'edifici y la ciutat, forrada de taules blaves anvernissades resplandint solemnes bax dels raigs del sol.

L'interior d'aquexa iglesia respira grandesa y pompa, al mig d'una plácida severidat. La nau va cuberta de volta de mig punt amb llunets y finestres quadrangulars a n-aquests, amb entaulament barroch ben avengut, y, en lloch de vidres, a algunes d'aquexes finestres, hi ha pedres de llum. Hi ha quatre capelles per banda, d'arcada redona y volta de aresta de mig punt, amb grans portals a les raves, que, avenintse tots, fan l'efecte de naus laterals. Dalt les capelles s'obrin tribunes, de boca quadrangular, com a finestres, de rebranques amb vasa y llindes amb un reulat a cada cap y un gran escut al mig. Devant les tribunes surt una balconada, un poch raquíta que corre part demunt el portal major de banda a banda de iglesia, y a l'endret del portal fa un reulat, y aquí ja té mes cos per anar sostenguda, per uns grans permódols molt espessos. Entre capella y capella s'en puja una pilastre plana, adossada, a sostenir la gornisa, que no vola gaire, gracies a Deu, y corre també part demunt el portal major, fent igualment un reulat a n el metex endret que la balconada d'abax, y servex per encuadrar una gran tela que du pintada la Presentació de Maria Verge a n-el temple; y axí queda aquexa paret frontera sense claraboia.

El creuer no te cap cap capella a n'els brassos. A n-el dret hi ha l'orgue, de frontera y balconada pomposa, sostenguda de quatre àngels en forma de cariátides. A n-el bras esquerra, dalt el portal s'obri una finestra guarnida de pedres de llum.

La balconada de les tribunes de la nau corre, lo metex que la gornisa, de banda a banda del creuer, la balconada amb uns permódols espessos y robusts y de bon afecte.

A les petxines de la cúpula competjen els busts dels Evangelistes, espléndidament encuadrats amb brancatges, y rams de flors envitricollats amb esses y copinyes y ángels, de molta ufanía. A n-el tambor de la cúpula s'obrin finestres quadrangulares, bipartides per una columneta al mig, algunes guarnides de pedres de llum, d'un gran efecte, y resplandex al cap demunt de tot la gran clau obratjada y daurada.

La nau absidal es de cinch capelles, que corresponen a les cinch cares de l'ábsit, que fan una gran arcada amb una bona rexa de ferro; y axí de dalt el presbiteri se veuen els cinch altars. Les cares de l'ábsit demunt aquella arcada fan una tribuna amb balconada y gelosía, y a la cara del fondo s'obri la capelleta o camaril de Santa Maria, magníficament decorades les rebranques y arquivolta, y lo metex el camaril, que fa un creuer menudoi y una cupuleta, lo mes agut y garrit. Al mig s'alsa la veneranda figura de la Mare de Deu, que conta la tradició que la portá una nau perduda, y tot el poble amb les autoritats anaren a rebrele en processó. A n-aquest camaril hi pugen per unes grans escales de dins la sacristía. Però tornem a l'ábsit, qu'está cubert de volta esférica, amb llunets y finestretes com llurs simètriques de la nau.

A n-aquest ábsit no hi ha mes retaule que un suntuós templest aïslat y de mitges talles, molt ben proporcionat, de marbres del país; fa un grau socle quadrat de dos cossos. Demunt el superior, a n-els quatre cornalons, un poch endins, s'alsen quatre pilastres, cada una amb unes columnes bessones adossades, que aguanten un entaulament y dalt aquest un angelet. Les quatre pilastres s'unexen per unes arcadetes, y dalt elles s'alsa una cupuleta colada, que acaba amb una lllenterneta y la figura de la Fe dalt de tot. A n-el cos superior del socle, que té els cornalons escafats, fa uns casetons,

aont se mostren uns preciosos baxos-relleus de marbre blanch, representant passatges de la vida de Jesús y el triunf de l'Iglesia, esculpits de ma mestre. Aquest templet soplujá y guarda'l tabernacle també, també barroch, preciosíssim.

El chor está just bax dels graons de l'altar, axò es, a n-el presbiteri, y mes avall y afegit a n-el chor hi ha un clos, que es el siti de l'Ajuntament y demés autoridats. A la capella absidal del fondo s'obri la de la comunió, de fábrique mes moderna, si be suntuosa, molt inferior a l'iglesia.

Els retaules de les capelles, tots barrochs, son llisos y fluxets.

Lo que hi ha notabilíssim es un tern textit d'or y brodat de sedes, d'estil barroch, amb escenes bíbliques y figures de Sants, espléndidament dibuxades y colorides, encuadrades d'uns fullatges, rams de flors, petxines esquexades, cordons y frisos, d'unes tintes y d'uns tons lo mes vius, armonichs y polents. Aquest tern es una verdadera meravella. Cap mai n'havía vist de consemblant.

Algunes preciosidats d'orfebrería guarda també aqueixa iglesia: una corona imperial de la Mare de Deu, y una custodia. La corona es barroca: demunt la diadema o cércol fa un medalló devant y un derrera, aont hi ha de bax-relleu l'Anunciació y la Coronació de Maria, encuadrats amb precioses garlandes que dos ángels sostenen. Els nirvis que s'en pujen a sostenir la bolla y la creu van massells de rams de flors, fetes d'esmeraldes, rubins, topacis, brillants. El rol·lo de l'aureola está tot reblit d'aquexes pedres, essent lo mes notable un enfilall de esmeraldes per tot lo redó. Resplandexen part defora d'aquex rol·lo uns raigs que acaben amb estrelles, alternant amb emblemes de Maria Verge, estrelles y emblemes tot guarnits de pedres precioses, algunes ben grosses. Jo no sé les esmeraldes que hi ha a n-aqueixa corona. No n'havía vistes tantes d'aplegades mai.

De custodies n'hi ha dues: una barroca, moderna, ben magreta, y una plateresca, antiga, petitona, preciosíssima. Fa un peu quadrangular, molt gros, planer, de contorn graciosament ondulat y

tot ple d'ornamentació repujada, d'allò superior. Dalt aquex peu fa un dau llarguer, igualment repujat, d'ont s'alsa la canya, que fa diferents nuus, y anells y escocies, tot cisellat admirablement amb alguns fullatges de relleu deliciosos, y aguanta una arca d'un obratge lo mes fi, tota cisellada, aont s'obri un calaxet que servía de copó per guardar l'ostia consagrada. Pujen, de part devall, dos brancatjes fins a la metexa altura de l'arca, portant dos ángels agenollats y adorant, y part demunt l'arca resplandex el vericle dins un cercol preciosíssim, amb uns raigs de gran sobriedat y gentilesa. No s'en veuen gaire de custodies tan interessants y notables com aquesta.

Posseeix ademés la Mare de Deu un sens fi de rosaris, medallons y cadenetes d'or, y brasserols, y anells y tumbagues, y agulles d'or y brillants, y perles, y de filigrana y de tota classe de pedres precioses. Tot axó demostra la gran devoció que té a Elx y sos contorns aquexa Mare de Deu.

Me parlaren de les grans festes que's fan dins el Gost per l'Assunció de Maria. S'estranyaven que no'ls hagués vistes, essent tan notables que, segons me digué un escolanet, no mes s'en fan á Roma d'iguals, y, segons m'assegurá'l diligencier de Santa Pola, no mes s'en fan á París. L'escolá major, persona molt plaent y desxondida m'en feu la descripció amb tots els seus noms y armes, devant el Sr. Rector y una partida de capellans, que no li tocaren ni una til·la. Parex que tres dies abans de la Festa del 15 d'Agost devalla de la cúpula, sortint d'una magrana colossal un minyó de carn y os vestit de ángel que anuncia a la Mare de Deu, representada per una nina, la seva mort, y llavò el dia 15, després de figurarse la mort de Maria tenint en torn del llit tots el Apóstols fora Sant Tomás, se fa a n el viu la pujada de Maria Verge a los cels, per vía d'uns ternals y una postissada cap a la cúpula, d'ont devalla amb un altre postissada la Santíssima Trinitat representada per atlotets y un capellá, y se fa a devers cent pams d'altura la Coronació, rompent les bandes de musica la marxa real y retronant les aclamacions y espants dels

milenars de feels que umplen de gom en gom l'iglesia, y, si mes n'hi cabien, mes s'en hi ensistarien.

Quant l'àngel anuncia la mort a Maria, y quant s'apleguen els Apostols a n el moment de la mort d'Ella y llavò s'en puja a los cels y la coronen, se diuen unes cobles, en llemosí, que diuen per aquí, exò es, en catalá, es el dir, la llengua que's parla, y que son un monument preciós de l'estat aont se trobava ella quant compongueren tals cobles, que per forza les havien de compondre axí com parlaven a les hores a Elx, per la senzilla raó que, una cosa tan popular com aquella, havia de respondre a n-el paladar del poble, y havia d'esser lo metex qui ell parlava. Donchs be, aquestes cobles semblen escrites en mallorquí antich, observant l'ús de l'aussiliar *esser* en certs verps de moviment local y en los reflectius y la concordansa dels participis amb el terme acció y la forma de primera persona singular del present d'indicatiu dels verps de la primera conjugació, que usam a les Balears y qu'es la primitiva dins la llengua catalana. De manera que aquexes cobles son una prova de la mutilació que la llengua ha sufrida per aquí per la maleïda y funesta influencia castellana.

De les altres dues parroquies a causa del fanch horrorós dels carrers, no mes vaig poder visitar la de Sant Joan, qu'es una iglesia barroca amb creuer y cúpula, que no oferex res de particular mes que algunes finestres dels llunets de la nau y del tambor de la cúpula, que van guarnides de pedres de llum; llavò té un tabernacle barroch preciós y dues vases, barroques també, pomposes y atrevides y gallardes que encuadren unes pintures de mitja ma. Aquí hi ha també'l chor devant l'altar, a n-el presbiteri.

Anant cap a Oriola, Elx y Crevillent son els derrers pobles que parlen valenciá, y no s'hi conserva malament la fenética [*sic per fonètica*] y l'element lècsich o de llenguatge. La sintaxis es la que hi ha patit de bon de veres. Axò no obstant, hi ha una gran riquesa per

l'obra del Diccionari. S'hi conserven una partida de formes antiquíssimes, de vertadera importancia per la filologia.

La propaganda lexicogràfica m'hi digué be de tot. Vaig trobarhi uns quants col·laboradors de qui esper molt, sobre tot d'un, qu'es un element de primera. Ha nom D. Pere Ibarra y Ruiz, arxiuer y anticuari y pintor, instruïdíssim y amantíssim de la seva terra y de la tradició, membre corresponsal de l'Institut Arqueològich de Berlín y d'algunes societats arqueològiques de França, que m'oferí tota la seva cooperació per l'obra del Diccionari. ¡Ja ho crech que'l vaig constituir tot d'una corresponsal!

El metex dia 17, entrada de fosca, vaig pendre la diligencia de Santa Pola, que es port de mar y població casi tota de mariners, unes tres hores de Elx. Hi van per un pla tot reblit de figueres, ametlers y qualche olivera y els baxos tot blats, ordis y faves. Hi arribárem devers les nou y mitja. Lo endemà vaig anar a dir missa, y vaig conéxer el Sant Rector, un jove molt axerit y simpátich a n e qui vaig quedar agraïdíssim.

Me mostrá l'iglesia vella y la nova, que s'esbucá abans d'estar acabada. La vella es petita, acabada y casi no merex el nom d'iglesia. Es un buch rectangular, amb dues parets de cap a cap aont s'obrin quatre arcades redones y baxes, y dividexen l'espai amb tres naus y sostenen les bigues de la teulada, que a la part mes alta no tendrá corante pams. Per els costats hi ha alguns retaullets barrochs, insustancials, amb un altar a bax. N'hi ha un de plateresch dels Sants Metges, que es l'únich acceptable. A l'altar major no hi ha mes retaule que un tabernacle recent, barroch, tot dorat, que pot passar axí metex. Lo que hi ha notable es una pintura dalt post de la Mare de Deu, rodada d'àngels, de l'época del renaxement, y que es lo únich important de bon de veres dins aquella mica d'iglesia.

La iglesia nova es una ruïna que fa mal a n-el cor. El rei D. Alfons XII, al cel sía, com aná a Santa Pola, doná coranta mil pessetes per aquesta construcció. Donchs be, com estigué acabada,

els pilars de la cúpula digueren: —¿Tan prims com nos han fets, volen qu'aguantem tot aquest pes? ¡No anam d'aquestes merques! —Y se decantaren, y la cúpula passá per avall, y ibona nit, iglesia!

Se veu que l'arquitecte que la trassá y la dirigí no havia inventada la pólvora. Es una fábrica sense caràcter ni expressió de res. ¡Pobre Santa Pola! ¡Deu s'en apiat! El Sr. Rector me feu conéxer el notari d'allá, D. Francesc García, molt instruït y simpátich. Tots tres conversárem del Diccionari y de la nostra llengua de les nou fins aprop de la una, y s'oferiren amb tota la seva ánima a esser col·laboradors de la nostra obra.

A Santa Pola se conserva el valenciá millor encara que a Elx, y tenen algunes formes y pronunciacions especials que coincidexen amb les de les de Balears y part de Catalunya y s'allunyen per complet de la generalitat de la pronunciació valenciana, lo qual constituex un(s) de tants arguments de l'unitat de la llengua. En determinades paraules acabades en *a* átona, que a n-el reïne de València solen pronunciar com *a* clara o castellana, a Santa Pola l'enfosquexen com a Felanitx, Sóller y les estenses regions de la Provença y Tolosa, y ve a sonar com *o*.

Dia 18 a les dues y mitja sortirem de Santa Pola, cap a Elx de bell nou, aont vaig prendre el tren, y vaig anar a dormir a Alacant.

D'aquesta ciutat ja'n vaig parlar a una correspondencia del Maig d'entany, y vaig donar conte de les iglesies de Santa Maria y de Sant Nicolau, que son les mes importants y verament notables; y, després de vistes segona vegada, no tench res que rectificar de allò que vaig dir, sino que estich a les metexes.

En lo que no m'era ficsat l'altra vegada, fonch en la casa de l'Ajuntament. Es un casal grandíós, flanquetjat de dues portalades a la frontera principal y una a la posterior, que son importantíssimes. Com a portalades barroques d'edificis civils, les juch amb les millors.

Hi ha que convenir en que dins la diócesi d'Oriola el barroquisme presenta una partida de monuments qu'el fan simpátich y digne de

tota consideració, y axò se deu exclusivament a l'ingeni y bon gust dels arquitectes que conceberen y eczecutaren tals obres. Els grans artistes troben dins el barroch remeis per fer meravelles; els artistes de mitja ma y els qui no hi arriben, no fan mes que bunyols i esguerros. No succeex axí dins el románich y l'ogival, aont basta una mica de bon sentit per fer obres acceptables, y es per la superioritat y escel·lencia d'aquexes architectures. En prova d'axò no hi ha mes que registrar els monuments románichs, ogivals y barrochs; y se veurá que de les dues primeres classes de cent n'hi haurá noranta de preciosos, y dels barrochs quant n'hi hage vint o trenta, ja será molt.

A Alacant la nostra llengua va p'els recons ferm. La gent polida fa gala de no parlarla mes que amb criats o dependents ignorants, y la dexe'n per la gent de baxa ma. La perversa tendencia centralisadora que tira a esveïr tot lo que constituex la vida propia de les regions y a despullar aquestes del seu caràcter y particularitats específiques, per dexarles axutes y desfigurades y assegurar axí aquella *unidad de la Patria* qu'els moderns han inventada, que no es la verdadera y que nos té a punt de desaparéixer del mapa, y axò es natural, perque, matant les regions, que son les parts, per forza ha de quedar esfondrada l'Espanya, que n'es la suma, el conjunt, donchs be, aquexa tendencia llivelladora y centralisadora, ha fet molt de maig devers Alacant y en tot el regne de València, no sols en la llengua, sino en les altres altres coses. La sintaxis castellana ha invadida la valenciana, despullantla de casi tot lo característich y que constituex nostra autonomia lingüística. El poble axí metex parla valenciá, y a n els poblets veinats, com Sant Climent y Sant Joan, s'hi conserva prou be.

Dos elements de molta valua he trobats a Alacant per l'obra del Diccioniari: don Manuel Galbis, sagristá major de la colegiata de Sant Nicolau, y D. Manuel Senante, advocat jove, llest, brillant, de molta empenta, agradabilíssim, de paraula fácil, entusiasta de la gran tradició espanyola, regionalista convensut y resolt, y católich fervent

de nom y de fets. Son pare, don Emili, advocat també y Director de l'Institut de Segona Ensenyansa, que val molt, però molt, en tots conceptes, també me feu mil oferimens per la nostra obra. Entre ells dos y el R. Sr. Galbis, homo de gran energíá, activitat y zel, entusiasta de totes les idees grans, y que no se contenta en rallar, sinó que hi posa les mans, axò es, hi treballa amb totes les seves forces; amb ells tres, respetch me sembla que l'obra Diccionari ha de tenir uns bons costats a Alacant, y que'ns han de trobar y reclutar bons col·laboradors. ¡Deu ho fassa!

Aquí he pogut tocar amb les mans lo molt estimat que es de tothom mon dols amich lo Exm. D. Rafel Alvarez Sereix, nostre Governador passat, de perdurable memoria. Tots aquells a n e qui en vaig parlar, me contestaren desfentse'n amb elogis y alabances ben calentes. No dich res si n'hi passava de gust sentint allò.

Dia 20, hora baixa, vaig prendre el tren correu de Madrid fins a Novelda, per ont el Sr. Senante m'havía donades bones recomanacions.

Novelda es una població d'unes 10.000 animes, cap de partit judicial, situada dins un paísatge prou pintoresch. Té l'aspecte de població moderna, axò es, sense caràcter monumental, dominant el prosaïsme y el raquitisme en los edificis.

El mes important es l'iglesia parroquial, dedicada á Sant Pere, barroca, amb creuer y cúpula. La nau, cuberta de mig punt amb llunets y finestres quadrangulars a n-aquets, fa quatre capelles per banda. El creuer té a n-el bras esquerre un portal y a n-el dret la capella del Roser, també amb creuer y cúpula, de tambor, com la principal. L'ábsit o cap de la creu fa dues capelles per banda y se clou amb la forma hemcilíndrica y volta de quart d'esfera. Aquesta iglesia está tota pintada, y dorats els capitells y claus y fullatges dels frisos, estríes y vergarons dels rebaxats, que son molts, lo qual li dona un aspecte de pompa y magnificencia que sorprenen y agraden. A la gornisa que roda tota l'iglesia a n-el comensament de les voltes,

tengueren el bon acudit de posarli una baranda revengudeta, ara fa l'efecte d'una balconada o trifori, y axí se justifica d'alguna manera la presencia de tal gornisa a n-aquell punt. Per que les gornises axí no siguen una aberració y una atrocitat, no hi ha mes remei que posarlos una baranda per l'estil, y convertirles en balconada. Axí servexen per qualque cosa: de lo contrari no son mes qu'una nosa, un embalum illogich, sense cap ni peus, una verdadera heregia en materia de construcció.

A les petxines de la cúpula major hi ha representats els quatre evangelistes, y, a les de la cúpula del Roser, emblemes bíblics de Maria Verge.

El chor está su bax del presbiteri, devant l'altar-major. El retaule d'aquest es gòtich modern, reproduint les formes de la tercera època de dita arquitectura, molt inferiors a les de la segona y primera. Per fer gotich de bon de veres, no basta posar campanarets, pinacles, archs apuntats y frontons: axò no son mes que part de la pellofa, no son mes que elements molt secundaris de l'ogival; la sustancia, la llecor, l'ànima, es una altra cosa, mes fonda, mes íntima, que no basta allargar la ma y pegar grapades per atènyerla.

Els retaules de les capelles de la nau son grech-romans, ben enllestidons y que fan planta, però son magrets. El de la capella de comunió, barroch, ja es mes important. Resulta molt senzill; es just l'enquadrament de la capella de la Mare de Deu a n-el fondo de l'absidiola, que conserva els costats descuberts y forats de fusta tota obratjada y daurada y la copinya está decorada de la metexa manera, y axí brilla adesada y espaiosa y plena de magestat la forma absidal.

Se veu que la gent de Novelda es piadosa y donadora. En la decoració d'aquexa iglesia hi ha gastades d'una quinzena d'anys ensá unes xexanta mil pessetes, tot de llimosnes del poble.

Aquí si que hi he trobats bons elements per l'obra del Diccioniari. S'apuntaren com a col·laboradors tretze capellans, tres metges (D.

Miquel Cantó y D. Eleuteri Ayala y D. Elies Abad), un advocat (don Gaspar Azorín), el Mestre d'Escola, don Joan Llopis, y encara s'en hi apuntarán d'altres. Vaig constituir dos corresponsals, el Dr. en Teologia D. Cayetano Navarro Segura, Pvre., y el metge D. Miquel Cantó, persona instruïdíssima en llengues y en la seva professió.

Axò era ahir, dia 21; y hora baixa vaig prendre'l tren correu de Madrid cap a Monòver, derrer poble de llengua valenciana per aquest vent, a unes set hores d'Alacant, aont me trop, bo y sa y vent en popa, gracias a Deu.

A Novelda y a Monòver conserva el valenciá algunes formes molt especials y ben llegendítimes, que donen molta llum per l'estudi de la nostra fonètica. Aquí a Monòver, se troba, lo metex que a Santa Pola, la *a* átona final, tan fosca en determinades paraules com a Felanitx y a Sóller y a la Provença; y a Petrer, poblet no gaire lluny de aquí, la tenen just com a la generalitat dels pobles balears y Catalunya oriental: lo qual constituex una de tantes proves de l'unitat de llengua qu'es parla a Catalunya, Rosselló, Balears y València, que, si no volem pegar cossa a l'història y a la lògica, no tenim mes remei que anomenar catalana. Porá venir tort y de cap de dent a qualcú, però aquex es el seu nom, per mes qu'esperonetgen.

A Monòver he feta també bona cullita per la gramàtica y he trobats per el Diccionari uns quants col·laboradors que'm sembla que s'en han de desfer com tot uns homes.

Dues esglésies té aquex poble: la parroquial y la d'un convent de franciscans que hi havia.

La parroquial es barroca, amb creuer y cúpula y capella de comunió molt gran. Es de bona trassa y té magestat. Està sobriament ornamentada amb algunes pintures a les pilastres, rebranques y arcades, y daurats els capitells y els vergarons dels rebaxats. Les petxines de la cúpula mostren esculpits els quatre evangelistes. L'absis fa dos tra[s]ts, y l'enfront es pla y està decorat amb mes

esplendidesa que la nau. El chor va aferrat amb lo Presbiteri, just davant l'altar.

La capella de comunió o de la Mare de Deu del Remei fa un crever amb cúpula, y la planta presenta forma quadrada porque a n-els quatre recons que la creu dexe a n-els ánguls del quadrat hi ha una capella amb una cupuleta de mitja taronja.

La cúpula central té a les petxines uns baxos relleus que figuren la Presentació de Maria Santíssima a n-el Temple, essent minyonete, la Anunciació, la Purificació y l'Assunció. El retaula de la Mare de Deu es barroch y ben passador. Els altres retaules son de *passa tu, passa tu*.

La iglesia del convent de franciscans es barroca, y fa crever y cúpula, y es molt gran, però feresta de gust y d'ornamentació. ¡Vage quina cosa mes insustancial! Y dels retaules y de les figures de Sants no'n parlem. No tenen per on agafar. Y l'escolá y una germana seva, que m'ho mostraven, no paraven de fermen alabanses, pretenint qu'allò era una cosa superior. Jo'ls he donat el vent per escampat, y los som fuit.

Anit passada, com vaig entrar dins el menjador de la posada, m'hi trop dos senyors. Les sent parlar en catalá, y els demán si ho eren, y resultaren dos comerciants, un de Figueres y l'altre d'Olot, que per els seus negocis eren a Monòver. Demàn a n-el d'Olot si conexía a don Marian Vayreda, autor del llibret clàssich *La derrerera carlinada* y corresponsal de l'obra del Diccioniari. Me digué que, no sols el conexía, sino qu'eren amichs corals. Com jo li vaig dit qu'era de Mallorca, tot d'una me demaná si conexía Mossen Alcover. —Ja ho crech qu'el conech, vaig jo dir. Som jo metex.— Tot d'una me doná l'enhorabona per haver iniciada y empresa l'obra del Diccioniari. Trobantme á Maó, ja me vaig topar amb un viatjant de comers que'm felicitá, per lo metex, y me contá que'm conexía d'haverme sentit a la conferencia que vaig donar a principis de Dezembre passat a l'*Ateneu Barcelonés*; y dia 9 d'aquex mes, dins el vapor, anant cap a Eivissa,

un altre viatjant de comers me va escometre, dientme que me conexia per haver assistit a la metexa conferencia. A Mallorca metex he rebudes visites d'altres viatjants de comers per dit motiu del Diccioniari.

No retrech axò per cap especie de vanidat, sino porque axò son indicis d'un fet molt consolador. Sí, per axò servex el regionalisme; entre altres coses, porque els comerciants y viatjants de comers y demés gent axí se preocupin de conferencies filològiques y de si's fa o's d'exa de fer el diccionari de la seva llengua; porque s'interessin en qualque cosa mes qu'els seus negocis y comissions y treballs materials; porque tenguen uberta la seva ànima a n-els plers de l'intel·ligencia, y vullen dir qualque cosa per ells les altes especulacions de l'esperit; per axò servex el regionalisme, entre altres coses, per alzar el l·livel moral y aumentar els graus de cultura y axecar l'esperit cap a les regions de l'ideal, aont troba l'ànima l'oczigeni de la vida.

¿Veis com es un bon síntoma axò d'aqueis comerciants y viatjants de comers? Encara la prosa y el positivisme no'us aufeguen; encara l'idea de Patria y de tot lo que l'enaltex, les empreses desinteressades per reivindicar la nostra entitat dins l'Historia y dins la vida actual; encara aquexes coses troben eco dins molts de cors. ¡Lloat sia Deu y Ell ens ho aument!

Amen.

Sobre tot, m'es precís fer punt, que m'espera la diligencia per anar a prendre'l tren cap a Villena, y demá cap a Biar, que torna esser territori de llengua catalana.

A reveure y amb Deu siau.

IV VILLENA

***Biar. —Ibí. —Xixona. —(Bessones y allargavista)— Sant Joan.
—La Vila Joiosa.— Benidorm.— Callosa.— Bolulla.— Benissa.—
Verger.— Gandia.— Beniopa.— Oliva.— Simat de Valldigna.—
Carcaixent***

Amich benvolgut: die 22 d'Abril vaig arribar a Villena amb una brusca ben espessa. Prench cobri a una fonda y fins lo endemà dematí devers les set no'm vaig poder tirar a n el carrer, que estava de fanch com un ase magre de mosques. Demanant demanant, trop la iglesia parroquial, de tres naus, y ogival de la tercera época. Fa tres trasts y dos que n'hi afegiren mes tart de gotilenchs, que no guarden la trassa d'aquells. L'ábsit es de cinch cares y se volta per derrera, axò es, té nau absidal. La volta de les naus menors es d'aresta apuntada rónega, y a les arcades trasversals, perque devien tenir perill, feren avensar la rafa fins a mitjan amplaria, lo qual desgracia completament aquelles naus. El qui posá tal refors, devía esser ben curtet en materia de construcció ogival.

Hi havia altres medis de reforsar allò sense obstruir y afollar aquelles naus. La volta de la nau major fa dos daus de cinch claus y un de nou, y, á l'ábsit de set. Els archs torals no tréun gaire mes taula que'ls nirvis diagonal, com succeex a l'ogival de tercera época. Les columnes que los sostenen, d'estries antorxades molt amples, s'aprimen a n-el naxement dels archs formerets, que tenen entre y entre, però encara son molt mes gruxades que la rabassa dels archs torals y nirvis, dins els quals van a morir les estries. Les columnes a n-aquest moviment, y allà ont s'aprimen mes avall, fan un regrux en forma de fxa y d'imposta, aont juguen brancatges de bax-relleu y qualche entrunyellat, combinats amb escuts d'armes. L'ábsit té les arcades ubertes a les cinch cares, guarnides de rexes de ferro, fora la

del fondo, que té les rebranques y l'arquivolta pomposament decorades de barroch ben passador, y sopluga un gran templest quadradench de dos pisos: el primer fa de cimbori a n-el tabernacle y el segón presenta Sant Jaume a cavall matant moros. Tanca la boca del presbiteri una gran rexa plateresca, de set compartiments, y de dos ordes, essent el central mes ample, dividits per pilars quadrats que sostenen les dues faxes horitzontals que determinen els dos ordes, y la superior va coronada d'una crestería ben graciosa. Les faxes y els pilars van obratjats de fullam y flors, y demunt les barreres d'entrada campetja un escut en mans de dos ángels, dins un encuadrament ben trobat.

A alguns endrets de les naus y capelles se veuen finestralets románichs, graciosament esplendits.

El chor está al mig de la nau, a n-els daus afegits.

Els retaules son xurriguereschs y *de dobler u*, fora dos de platereschs, prou bons. Un fa dos ordes: el de bax son tres capelletes amb Sant Miquel al mig, armat de cap a peus, portant una ciutat en la ma, y á la dreta Sant Gabriel, amb una branca de lliri y a l'esquerra Sant Rafel menant el jove Tobies. El segón orde es mig redó y tot de figures de bax-relleu que no vaig poder afinar qu'eren per la fosca que feia allá dins. L'altre retaule se compón també de dos ordes y bancal: aquest de tres compartiments, amb figures de bax-relleu, que son Sant Jaume, al mig y Sant Joan Batista a la dreta y Sant Joan Evangelista a l'esquerra; a n'el primer orde, s'obrin tres capelletes: la del mig mes ample y alta, té una santa asseguda, amb un llibre ubert dalt la falda y les mans esteses en actitud d'admiració; la capelleta de la dreta té Sant Pere, y la de l'esquerra Sant Pau. El segon orde fa una ample arquivolta a la capelleta central descrita, y se dividex en tres compartiments: a la dreta se veu la Puríssima Verge agenollada y a l'esquerra Sant Gabriel que li anuncia l'Encarnació, y dalt de tot l'Esperit Sant dins un cercol de serafins.

Hi ha una capella de comunió, nova, redona, molt endiumenjada y que se veu que hi han gastats molts de diners, però es una cosa sense caràcter ni sustancia de res. Es molt trist haver de dir davant un edifici modern: —iTant de bo que fos barroch, que al manco respondria a una època de l'art!

Els defores d'aquesta iglesia tenen aspecte plateresch: grans panys de paret llisa, amb qualque finestreta de rebranques, llindar y empit gentilmente obratjats amb faxes de fullaca de bax-relleu. A la paret de derrera la nau absidal, a una vintena de pams d'alt, fa un grau quadrat, clos amb un cordó d'una escocia interior molt fonda, al mig del qual competjen, una partida d'escuts d'armes: el d'Espanya amb tots ets antichs reines, que la constituïen, el dels Reis Catòlics, y un raig mes que no vaig conèixer. El campanar es quadrat y no mes fa dos daus: el primer, altíssim, sense cap finestra mes que les setgateres per fer llum a n-el caragol; el segón, amb finestres de mig punt; y va coronat per una volada de permódols molt robusts y espessos, ben airosos. Part demunt m'hi enflocaren una piramide vuitevada de toes, que romp l'armonía del conjunt. Hi ha un portal lateral, apuntat, de dues arquivoltes escairades, entre y entre, una d'estries entorxades, que fa a cada rebassa un dosseret per soplujar una estatua que tocava haverhi a cada rebranca, aont se veuen les represetes que l'esperen. El llum del portal está desfigurat per la barbarie moderna.

La frontera no té res de particular. Es llisa y fa tres portals, corresponents a tres naus. Els dels costats, moderns, son llisos amples y baxos y quadrangulars; el del mig es com el lateral qu'hem descrit, amb la diferencia que va flanquet per dos fexos de pilarets ogivals, té el llum apuntat y part demunt la de l'arquivolta exterior hi ha dos ángels volant, que aguanten una corona, y mes avall se veu una represeta buida, lo qual prova que allà hi havia d'haver una figura de la Mare de Deu.

Me cridá l'atenció la molta de gent que anava a missa, que me vaig arribar a creure si allà seria día de festa. Ho vaig demanar, y me digueren que no.

Se feren les vuit y mitja, y el tren que m'havía de dur a Biar partía a les nou y busques. M'en vaig a la fonda de pressa, axí com hi poren anar per uns carrers encatifats, de fanch d'una gruxa feresta; pech quatre roegades, y cap a l'estació, amb una brusca ben espessa, que durá fins devora Biar, que es anant de Villena vers llevant, y que ja parlen valenciá, y per cert que no se ressent gaire de la procsimidat del territori de llengua castellana. S'hi conserva casi tan be com a la part oposada d'aquesta regió.

De Villena a Biar van sempre pujant, desplegantse uns filachs de muntanyes y turons de perspectives pintoresques y espléndides. A n-el coster d'un turó d'aqueis, redonench y agullonat, amb un castell esfondrat a la cuculla, está assegut Biar, mirant a mig-jorn. No té l'aspecte de població moderna ni tampoch antiga: domina el prosaïsme en les construccions.

La iglesia es un poch estranya. Está casi be orientada, sense portal a la frontera, sino que'l té a n-el costat de l'evangeli. Per defora presenta l'aspecte d'una iglesia barroca, y se veu que l'absit es molt mes modern que la resta. Lo que té molt notable es el portal. A Oriola m'havien dit que era románich, lo qual es una equivocació. Es una portalada plateresca aont volgueren imitar la trassa románica y, com el pedreny de qu'está construïda, ha buidat molt, si no la se miren be, no es estrany que la califiquen malament. Fa un cos ressortit: les dues rebranques presenten tres cares: la que comensa a n-el llum del portal y la forana son embiaxades: la del mig, paralela a la paret de l'iglesia. Aquestes cares van separades per unes pilastres amb lo seu entaulament a l'altura de l'imposta, y sostenen les arquivoltes, encuadrades per un tauler de costats embiaxats, amb columnes embegudes a les arestes y an-el moviment dins la paret del fondo. Tant el tauler, com les arquivoltes com les rebranques, están plenes

plenes d'ornamentació plateresca, de brancatges, fullaca y flors y petxines y faxes y llistons, y caps d'infant, uns cosa fina y senyorívola. Les rebranques a cada cara, de mitjan altura en amunt, fan una capelleta, amb un bax-relleu y dues figures de sants. Els baxos relleus representen el Naxament y l'Adoració dels Reis. Dels altres sants, per lo mutilats que están, no mes vaig poder conéixer sant Sebastiá. A la pilastre de cada banda entre els baxos-relleus y aquelles figures, se conserven dalt una represeta y devall un dosseret, a l'esquerra Sant Gabriel agenollat d'un genoll anunciant l'Encarnació, y a la dreta Maria Santíssima en actitud de mirarlose, y agenollada á un reclinatori. Desgraciadament li manca'l cap. A n el llindar hi ha un magnífich bax-relleu de Maria Verge pujada per mans d'àngels a n-el cel y els apostols avall, que la contemplen. Enquadren aquesta preciositat les arquivoltes: una, la del fondo, escairada, i l'altre embiaxada y dividida en tres faxes per dos cordons, totes plenes de fullam y floratge y petxines y bagues de flochs, la cosa mes garrida y avenguda; y la cara de l'arquivolta inferior que circuex el bax relleu del llindar es tot un enfilall de caps de serafins. A n els triánguls que dexen dins el tauler les arquivoltes, a un se veu de bax-relleu la Fuita a Egipte y a l'altre, tot buidat me va semblá afinarhi fragments de la Degollació dels innocents. Part demunt la gornisa superior s'obri una capelleta de rebranques molt obratjades, aont se veu Maria Verge coronada de la Santíssima Trinitat, y mes amunt un pelicá picantse'l pit.

Es aquesta portalada importantíssima perque revela una direcció que l'art plateresch iniciá y que si'l renaxament l'hagués seguida, l'hauría alliberat dels deliris y aberracions del barroquinisme y xurriquerisme, i li hauría ubert camins ben amples per dins les immenses regions de l'art.

L'interior de l'iglesia es ogival de la tercera època y del mes magre. Son tres naus y fan tres tra[s]ts a la major que resulten sis a les menors per subdividirshi en dos. Les voltes de la nau major a n-

el primer y segon trast son de cinch claus y a n-el tercer de nou, en forma d'estrella. La volta de les naus menors es d'aresta senzilla apuntada; però els archs formerets y els transversals son de mig punt. Part demunt les naus menors corre dins la major una gornisota per tot lo redó, amb una baranda, a manera de trifori, que desgracia les voltes fentles paréixer rebaxades y axellades. Està vist que aquexes gornises no fan mes que nosa per tots els vents.

L'ábsit, mes modern que la resta, fa cinch cares. Va cubert de volta esférica amb llunets. El retaule major, barroch, axí metex es passador; els altres, del metex gust, no valen un gafet, fora el del Roser, qu'es ben apreciable y el de Sant Felip y Sant Bartomeu, plateresch; fa bancal, cos y átich. El bancal, de tres cares, du pintada l'Adoració dels Reis, la Purificació y Sant Joan Batista; el cos una pintura d'aquells dos sants, encuadrada per dues columnetes gentilment estriades en espiral y un entaulament ben lleuger; l'átich rumbetja una pintura de Cristo a la creu y abax Maria Santíssima y Sant Joan, encuadrada com la dels sants Apòstols, tot molt agudó.

Lo que hi ha mes notable es la capella de Sant Josep, que es també de l'Eucaristia. Es barroca, en forma de creu y cúpula, molt florida y arrogant, d'una ornamentació ben moguda y de carácter. La cúpula no té llenterna, sino una gran clau daurada, d'on devallen unes faxes plenes de fullaca fins a n-els quatre archs torals que la sostenen y les petxines, aont hi ha de bax-relleu unes águiles que aguanten un castell amb el Sagrament y el pelicá. Els quatre pilars o rebranques de l'ábsit y brassos de la creu fan una esquefada plena d'ornamentació y amb una capelleta a mitjan altura, aont hi ha un ángels que fan llum. La gornisa, que roda per tota la capella, es de poca volada y la sostenen un grans fullatges a manera de permòdols, y baix dels archs torals, en lloch de tals fullatges hi ha uns angelets molt robusts en forma de cariátides. A cada cap dels brassos del creuer hi ha una pintura mural, representant la serpent del desent [sic per *desert*] dalt un pal, símbol de la creu, y Moisès fent brollar la

font de la pedra viva, tocantla amb la vara. El retaule es una preciositat: fa un orde lo mes garrit encuadrant la figura de Sant Josep, y, demunt, un atich, aont se veu pintada l'Anunciació, encuadrada amb unes columnetes entorxades y uns enfilalls de fullatges y un entaulament truncat, lo mes agut y armoniós. Tota l'ornamentació es daurada amb fondos negrenchs, d'un gran efecte.

Dues iglesies mes hi ha a Biar: la del convent de franciscans, barroca, de lo mes insustancial que hi hage y l'ermita de la Mare de Deu de la Gracia, deu minuts fora del poble, barroca també nova, de tres naus, amb creuer y cúpula, molt endiumenjada, però fexuga, y de poca llecor artística. ¡Quines trenques d'aquex barroch a n-el de la capella de Sant Josep que acabam de descriure!

Per fer mos estudis lingüístichs me vaig presentar a l'*abadía* o Rectoría, aont vaig trobar el Sr. Rector, un senyor molt agradable, amb tres o quatre capellans. Els esplich l'objecte de la meva anada allà, y amb molta amabilitat me contestaren a totes les preguntes que'ls vaig fer sobre'l llenguatge d'allà; y el vespre nos tornarem veure allà metex, y hi acudiren cinch o sis senyors seglars, supós que casi tots ells del poble, y m'acabaren d'enterar de l'estat de la llengua a Biar. Alguns trobaven gros que per fer tals estudis hagués emprés un viatge tan llarch, y fins y tot parlárem de regionalisme y de catalanisme, y resultaren casi tan regionalistes y inimichs del centralisme y uniformisme com jo, però sense veurehi sortida ni solució, y jo prou que'ls ho vaig mostrar en la tradició espanyola de bon de veres, profundament regionalista.

Lo endemá, día 24, a les cinch y mitja puig a la diligencia que venía de Villena, y icap a Ibi manca gent! sempre vers el llevant, y puja qui puja muntanyes, moltes pelades, algunes de perfils ben jugats y vistosos, trobant arreu ametlers y figueres y uns sembrats bons ferm.

A les vuit fórem a Ibi, a un setcens setanta metros del llivell de la mar, al peu d'un turó agullonat, amb un castell a la cuculla, que ja

no es mes qu'un claper. Es una població moderna, carrers amples y drets y cases agradoses per viure, però prosaïques com obres d'arquitectura.

La iglesia es moderna, en forma de creu y cúpula. La nau fa cinch trasts. Les arcades y voltes son de mig punt, y aquestes amb uns llunets molt ruechs. El creuer está mes decorat. La cúpula no té llanterna y a les petxines mostra pintats els Doctors Mácsims de l'Iglesia. El cap del fa un trast, destinat a n-el chor amb una pintura a cada banda de Cristo portant la creu y enclavat. Ve llavò l'ábsit, mes estret, y cilíndrich y cubert de volta esférica, aont hi ha copiat un fragment del fresch de la Gloria de los *Santos Juanes* de València, d'En Palomino. Bax d'aquexa pintura corre la gornisa, sostenguda per quatre columnes corinties, adossades a la paret cilíndrica, en la qual resulten tres compartiments. A n-el del fondo s'obri la capelleta de la Titular, que es L'Assunta.

Els dels costat fan dos ordes: abax una figura de Sant Vicent Ferrer y una santa dalt un pedestal, y, demunt, unes pintures de les Noces de Canà y Cristo amb la Samaritana a n el pou de Jacob. L'altar está aïslat amb el tabernacle, que mostra el bust de Cristo amb l'hostia en la ma, reproducció de l'obra de Juan de Juanes, que rumbetjen casi tots els tabernacles del reine de València. Y axò es tot el retaule major d'aquexa iglesia: lo qual resulta d'una sobriedat magestuosa y profundament artística. Es sens dupte lo millor de l'iglesia d'Ibi.

Els retaules de les capelles son grech-romans, ben magrets, fora dos barrochs, ben passadors, y tres platereschs prou bons, però capxifollats per el mal gust, que m'hi clavà a n-el[s] compartiments centrals uns nitxots amb unes figures artísticament ben xereques. La devoció, divorciada de l'art, fa maig en posar les mans demunt els monuments de l'antigor.

Hi ha dues capelles fondes: una que té portal a defora y hi ha la Font del Batisme, y l'altra de l'Eucaristía y la Puríssima, es ovalada, amb cúpula y llenterna, estucada y amb dorats.

Dins la sacristía se conserva la vera efigie del V. Fr. Gregori de Ibi, caputxí, martirisat a Amèrica l'any 1654.

Els defores d'aquexa iglesia no oferexen res de particular. A l'entrada de la vila p'el camí de Biar hi ha una iglesieta, o ermita, que diuen aquí, dedicada a Sant Vicent Ferrer, barroca, amb creuer, sense cúpula y un altar a cada bras, y dues capelles a cada banda. A una hi ha un llens ben dolent de Sant Nicolau de Tolentí, demunt un bancal d'un retaule plateresch que fa tres compartiments, amb precioses pintures dalt post: la del mig, d'un Sant assegut que té una llansa amb una ma y altre en actitud de predicar; la de la dreta, de Sant Tomás d'Aquino, qui escriu; y la de l'esquerra, de Santa Bàrbara. A n-els costats del llens de Sant Nicolau hi ha trossos d'un guardapols, també de retaule plateresch, y cosa bona, que mostren pintats dalt post una santa qui mena dos cans encollats, Sant Antoni Abat, Santa Catalina Mártir y un altre sant que no vaig conéixer. Dins la sacristía hi ha un tríptich plateresch, també pintat de bon mestre demunt post: a n-el compartiment central hi ha Sant Vicent en ac[tu]tut de predicar; els laterals fan dues cares, aont se representa la presa d'hàbit del gran Apòstol migeval, y una curació miraculosa que feu, y una de les seves prédiques (ell dalt la trona y un redol de dones y un d'homos que l'escolten amb gran devoció), y llavò la seva mort y un estol de frares qui ploren.

Devers deu minuts lluny del poble per el metex vent s'alsa un pujol puntarrut, que té a la cuculla una ermiteta de Sant Miquel, pobreta y sense caràcter monumental. Ja es sabut que en l'edat mitja solien dedicar els punts alts a n-el Príncep de les milicies angèliques per que capturás els dimonis que caplleven p'els aires per fer de les seves contra'ls fills d'Adam.

A Ibi se conserva'l valenciá prou be, y se ressent de la procsimidat d'Alcoi, que amb los pobles de la seva rodalia constituex una de les regions mes interessants de la llengua dins el regne de València.

A Ibi hi tenim dos elements bons per l'obra del Diccionari: D. Josep M. Perez, advocat, persona il·lustrada y entesa, que justament va esser a fora, y D. Remigi Viudo, vicari d'allà jove molt xelest, simpátich, entusiasta de les coses valencianes y d'una instrucció ben sòlida. Además dels estudis del Seminari té aprovades a l'Universitat de València les assignatures de la Facultad de Ciències. ¡Ja ho crech que porá prestar bons servicis a l'obra del Diccionari! Me feu passar un dia devertit de tot amb lo seu caràcter rioler y amb les seves sortides plenes de delit y gracia.

Dia 25, missa dita y berenat, a les set y mitja del matí, vaig partir cap a Xixona amb un carruatge de lloguer perque venia tort aprofitar les diligencies. Y no vos cregueu que fos una galereta de quatre rodes o un carretó amb molles com lo que a Mallorca trobareu aontsevulla per anar a un punt o altre. Era un carro de traginer, de dues rodes, sense molles amb la vela de canyes, sensa sola, amb una estora que fa una gran botxa, de manera que asseguts dalt el fuell y les cuxeres de l'escala, no heu d'arrufar gens les cames per posar els peus demunt l'estora. Era'l carruatge millor de Ibi: tenia coxins per seure y a cada banda, per atracarhi l'esquena. Vehícles com les nostres galeretes y carretons amb molles, tan bons de trobar com a Mallorca, no n'he vists en lloch; y, en no esser a poblacions molt grans, no hi ha mes medis de locomoció que'ls carretots de traginer. Axí vaig haver de anar a Xixona, puja qui puja costa y muntanyes y mes muntanyes fins a les deu y busques, que comensárem la devallada voretjant els costers d'uns fondals esglaiadors per l'estil del *salt de la bella dona* del camí vell de Lluc. Y devallárem costa fins a les dotze, que fórem dins Xixona, la patria dels torrons tan anomenats y de que tan de menjaret fan els golafres, situada a n-el

coster d'un penyalar que fa una cresta molt empinada, y soberga, coronada de un castell, del qual queden paretotes de tapia y una torre quadrada de lo metex, que té un costat en terra y un altre a punt d'anarhi. Abax del poble s'estén un gran comellar, ple d'ametlers y figueres y altres fruitals y amb uns sembrats de primera. Es un poble gran, de carrers desiguals y de moltes escales y costes. La gent, sobre tot l'atlotea y dones, es molt badadora. Com me veren a mí, que no'm conexíen y que mirava les finestres y portals y teulades de les cases per ferme cárrech del seu carácter monumental, que no es mes que prosaïsme y raquitisme, comensen a aplegarse atlots y dones, bada qui bada. M'en vaig a veure l'iglesia, y ja n'hi entraren una partida amb mí; llavó puig a l'iglesia vella, que está mes amunt, y el flotó va anar crexent. Devant y dins aquexa iglesieta se degueren aplegar una corentena d'atlots, una trentena de dones y una quinzena d'homos; y tots mira qui mira y conversa qui conversa, però petit, y sense que n'hi hagués cap que's desmandás gota. Y no dich res si aumentá la admiració com vaig treure l'*allarga vista* o sien *les bessones*: y per cert que ara (a)vull aprofitar aquexa avinentesa per explicar d'ont he trets aqueis dos noms, que, sobre tot el segón, sé qu'entany, com el vaig usar dins una de les correspondencies de l'alt[r]a excursió, fonch objecte de molts de comentaris, y, fins y tot, hi hagué qualcú que volgué treure punta sospitosa, que es tot quant se pot dir. Haver donat jo el nom de *bessones* a lo que en castellá diuen *gemelos* venía de que durant l'excursió de l'any 1900, trobantme dins un poble català de França no sé si a Ix o a Cornellà de Conflent, estudiant una iglesia románica molt notable, un escolanet que jo havía llogat per aguantar la cinta y pendre'm mides, com va veure que jo me treia els... *gemelos*, y'm posava a mirarhi, se va esclamar: —iOh! ¿y que porta unes *bessones*? —¿Qué es axò de *bessones*? vaig jo dir. —iQue ha d'esser! respon ell. Axò que té vosté per mirar.— Efectivament, vaig pensar jo, aquest nom es la traducció literal del *jumelles* francés y del *gemelos* castellá; y vaig adoptar tal

denominació, creent que el metex dret y raó que assistex a n-els francesos y castellans per aplicar respectivament el nom *de jumelles* y de *gemelos* a n-aquella classe d'ulleres (*lunettes anteojos*), aplicant a dit adjectiu la terminació genérica que correspòn per dit substantiu en cada llengua, el metex dret y raó teniem els qui parlam catalá, y que per axò era ben fundat, el nom de *bessones*, lo manco tan ben fundat com el nom francès y castellá, que no sabem que cap purista y prim-cernut haja tenguda la... *humorada* de censurar ni posar en solfa ni pretenir que no está be qu'un capellá dins les butxaques duga... *gemelos* o *jumelles* com hi hagué qui apuntá que no hi estava qu'un capellá hi dugués *bessones*. Hi ha certs carronyes que fan patent la seva estupidesa posant en solfa la restauració y netetjament de la nostra llengua. Ells accepten sense cap emperò qualsevol denominació castellana o francesa o de qualsevol altre llengua; però quant se tracta del mallorquí o catalá, a les hores se permeten les bajanades mes grosses y les toxarrudeses mes estupendes. Axí se demostren quins son. Però ¿per qu'es que ja no dich *bessones* sino *allarga-vista*? Perque en l'escursió a Perpinyà, després d'escrita y publicada la correspondencia aont havia usada aquella denominació, vaig sentir que mon amich coral, el benemérit escriptor rossellonés En Juli Delpont, en lloch de dir *bessones* deia *allarga-vista*, y me semblá que era una denominació mes ecsacte y propia que aquella y ses corresponents castellana (*gemelos*) y francesa (*jumelles*); y per aquestes cinch centes l'he adoptada.

Y ara tornem a Xixona. Aquella gentada, com m'en vaig pujar a n-el castell tot d'una de vista l'iglesia vella, s'estimá mes romandre, y... ibona nit, si't colgues!

Poch hi ha que dir de les iglesies de Xixona, fora de la primitiva, ogival de primera època, baxa, petitona, sense capelles, ni ábsit; just un quadrilonch, amb tres arcades apuntades transversals, y entre y entre, en lloch de volta, un entexinat de fusta, acusant les dues vessants de la taulada. No queden mes que aquesta y les parets. Per

temps fou escola; ara es depòsit no sé de que; no fa gaire que hi jugaven a la lotería. La frontera es llisa: fa una arcada apuntada y aboxellada, qu'n té una altre de redona inscrita, y aquesta hi té un portal quadrangular molt mes petit, que es l'entrada actual. Dins el triangul curvilini que resulta entre les dues arquivoltes hi ha un calat conopial figurat, y al mig, entre dues estatuets doctes n'hi ha una d'ajupida en forma de cariátide que'n sostén una altre semblant a una Mare de Deu. Com tot está emblanquinadot, no's pot conèixer que son. La iglesia parroquial es moderna, barroca, amb creuer y cúpula aplanada y ábsit pla y mes curt que'ls brassos. La nau fa quatre trasts; la volta, de mig punt, amb llunets. Les capelles s'atreuessen. El chor está just devant l'altar major; tots els retaules son barrochs y ben xerechs, fora un del Roser, qu'es plateresch, y ben acceptable. Els defores de l'iglesia son llisos, sense caràcter.

Encara es mes magre l'iglesia del convent de franciscans, barroca, de cinch trasts y ábsit pla, molt adornat, però amb poca gracia, y tots els retaules sense una bul·lafa d'art. La capella de comunió es com una iglesieta, amb portal y frontera a defora. També es barroca, amb creuer y cúpula, y mes acceptable que l'iglesia.

A Xixona no hi conexía ningú mes que D. Josep M. De Scals, y just de nom, per haverlome proposat per corresponsal del Diccioniari el R. Vicedo, Vicari d'Ibi. Vaig demanar d'ell, y me digueren qu'era una gran persona, de l'antiga aristocracia, riquíssima, instruïda de bona part ferm y tradicionalista. Efectivament me resultá tot axò y mes encara, com m'hi vaig esser presentat y parlárem de prop. Quedárem amichs corals, lo metex que amb el Sr. Rector, simpátich de tot y ben agradable, lo metex qu'els altres capellans y un germá y un oncle del Sr. De Scals. Ells me enteraren de l'estat de la nostra llengua á Xixona, y se varen demostrar prontes a prendre part en la tasca lexicogràfica. Constituïrem lo R. D. Joan Berenguer, Pre. y Vicari, según corresponsal per que axí entre dos puguen dur mes orde y segar mes arreu.

Dia 26 un poch passat mig día, despedintme de tots aquells bons amichs me pos dins la diligencia d'Alacant; y d'allà cap a Sant Joan, que ve de passada, a devers una hora de dita capital, y aont fórem a les dues y busques; y vaig esser tan sortat, que, no essenthi el Sr Rector, m'en vaig a ca'l Vicari encarregat, lo R. D. Manuel Planelles. El trop a ell, sa mare, tres germanes seves y un capellá jove, parent d'ells, amb els quals vaig poder estudiar de lo millor el valenciá que's parla a Sant Joan, que oferex particularidats fonètiques molt interessants.

Com veren tot d'una que jo no parlava en castellá me demanaren si'l sabía, tan estrany los semblava que, sabentlo, no'l parlás, y també les vengué ben de nou que a Mallorca resássen y predicassen en mallorquí. Ja les vaig fer jo un bon sermó de l'ignomínia que es per un poble despreciar la seua llengua, y haverne de manllevar una altre per parlar amb Deu y fer obres de crestians y en les ocasions solemnes, y que axò sols ho fan els pobles que se'n van, trot trot, carrera uberta, per la pendent de la ximplesa a tirar-se de cap dins l'abisme de l'anul·lació de si meteis. No tengueren mes remei que confessar qu'axò era axí. Se demostraren molt amables, y me feren un gros favor, perque amb unes tres hores vaig tenir enllestit lo que contava que m'ocuparía un dia.

D. Manuel m'acompanyá a veure l'iglesia, que es nova, grega-romana, de cinch trasts y volta apuntada y d'aresta sense nirvis, amb finestres de mig redó part demunt la gornisa. Artísticament val pocot, però fa planta. Els retaules son barrochs y ben fats, en treure'l del Roser, prou bo. La capella de comunió, amb portal y frontera a defora, es mes prenidora. Fa un creuer amb cúpula, molt endiumenjada amb vergarons y floratges daurats, d'estil grech-romá. A les petxines, hi ha pentits [sic] els Evangelistes. Dels retaules dels tres altars, barrochs, sols el major, del Sant Cristo, merex atenció. La decoració del portal, a la frontera, no va malament: val mes que la frontera de l'iglesia.

Me digueren que passaria devers les sis una tartana cap a la Vila Joiosa, per la carretera de Dénia. Va passar, y le vaig prendre cap a dita vila, aont vaig arribar devers les deu; y, com la tartana anava plena de gent de la Vila Joiosa, que fou tan amable, que me contestaren a totes les preguntes que les vaig fer sobre el valencià qu'allà parlen, com devallàrem de la tartana, ja vaig tenir fets casi tots els estudis gramaticals que me interessava fer a la Vila Joiosa. Me faltava completarlos y veure les iglesies, que son dues: la parroquial y la del convent que fou d'Agustinians.

La parroquial es d'un ogival estrany. Fa sis trasts molt estrets, de volta casi de mig punt, amb nirvis diagonals y resulta casi be parabólica a n-els quatre panys o triánguls de cada trast. Casi lo metex fa la volta de les capelles, que tenen les arcades redones, y la de l'ábsit, que fa una estrella, amb set claus. Los archs torals son escairats amb una esquefada¹⁵ a l'aresta, y volen dalt unes filastres planes y de poch ralleu, coronadas d'una mica de gornisa, que es una sort que sía tan poca cosa.

Hi ha una capella de comunió barroca, amb creuer y cúpula, molt decorada. A les petxines hi ha pintats els Evangelistes.

Tots els retaules son barrochs y ben insustancials, fora el major y el Roser y el de les Animes, que son platereschs, els dos derrers ben acceptables, el primer notabilíssim, però avui desfigurat en part per dos atentats del barroquisme, que li obrí y aplaná'l guardapols, enflocantli un gran escut dalt de tot y uns brancatges y ninots a cada banda... per que fes mes polit, y llevò li llevá el bancal y n'aficá mig á cada costat, baix d'aquells brancatges, y l'encastellá dalt un socle barroch que té el tabernacle el mig y un portal a cada cap. Se veu que'l bancal feia sis cares, y a cada una hi ha pintats dos Apóstols. A n-el compartiment central hi ha una capelleta amb una figura de la Mare de Deu y el Minyonet Jesús; mes amunt fa una cara aont se

¹⁵ Escafada.

representa la Mort de Maria, y mes amunt un altre, que mostra Cristó á la creu y Maria Verge y Sant Joan abaix. A n-el compartiment lateral endret hi ha tres cares que duen pintades l'Anunciació, el Naixament y la Adoració dels Reis; y a n-el de l'esquerra, també de tres cares, la Resurrecció, Ascensió y Devallada de l'Esperit Sant. A n-els guardapols aparexen pintats amunt de tot el Pare Etern, y a n-els costats Sant Llàtzer, Sant Cristófol, Sant Sebastià y Sant Antoni. Tant les pintures dels compartiments com del guardapols van enquadrats per frisos, columnetes y faxes plateresques d'una trassa ben gentil; y les figures, totes aureolades, son una meravella de dibux y de colorit y d'espressió. ¡Que hi resulten de petits y magres y ruechs devora un retaule axí tots els estumboris barrochs y grechs romans! Aquest retaule es un vertader tresor, qu'honra la població y la diocesi que'l guarden. ¡Que Deu els ho conserv y defens de tants d'inimichs com tenen aquests monuments dins Espanya!

Ni la frontera ni lo demás del exterior d'aquesta iglesia tenen res de particular; el campanar es quadrat, de dos daus, amb finestres a n-el superior y sense piramide ni altre definició.

La iglesia del convent es barroca y ben pobreta y lo metex els retaules.

Aquí vaig trobar dos col·laboradors de l'obra del Diccionari, y per lo que se pot esperar d'ells, els-e vaig constituir corresponsals: Son D. Francesc Bernabeu, Pre. y Vicari y D. Francesc M. Martínez, persona molt competent en historia y ben amant de les coses valencianes, y, per lo matex, de la llengua de Sant Vicent Ferrer y N'Ausiàs Marc.

Día 27 hora baxa prenh la diligencia y de d'allá vora vora mar cap a llevant. M'atur a Benidorm, vila delitosa, asseguda a una punta que s'en entra mar endins, població en gran part marinera. L'iglesia está situada a n-el punt mes alt, dins un antich castell. Es barroca, de quatre trasts, creuer y cúpula sense tambor y fosca. Les voltes son de mig punt amb llunets. Les capelles s'atreuessen, y no hi queda

casi gens d'espai p'els altars y retaules, que tots son barrochs y sense gens de sustancia, y lo metex passa a la capella de comunió, redona y mes moderna que la iglesia.

Aquí vaig trobar dos germans del Rector de Xixona per el quals duia d'ell una recomanació. Han nom D. Miquel y D. Francesc Fuster i Barceló, un advocat, l'altre farmacéutich. Me feren una rebuda coral, y amb ells y alguns amichs seus vaig poder estudiar de lo millor l'estat de la llengua nostra a Benidorm, Rellev de la Marina, Pego, Callosa y Trinitat, pobles veinats aont estigueren anys ó en son naturals aquelles bones persones.

Com haguérem dinat, me pos dins un carro per l'estil d'aquell que me dugué d'Ibi a Xixona, y hala vers tramuntana per dins unes muntanyes les mes semblants a les de Mallorca qu'haja vistes en lloch, y, com mes endins nos féiem, mes crexía la semblansa. Me parexía esser dins la nostra muntanya de Valldemossa, Esporles o Bunyola. P'els comellars y costers, marjades sembrades de blat, y tot ple de ametlers, garrovers y oliveres, y ensá y enllá trossos de vinya. Dins els fondals, per allá ont corre aigua, s'alsen oms, polls, lladoners y ginjolers; per les cuculles y pendants badiues, axò es, sense conró, despleguen els ullastres, les mates, les auzines, els pins, llampúdols, matapolls, argelagues, gatoves, cama·mil·la y esprígol. Y la carretera, com totes les qu'he vistes dins aquexa província, está en molt bon estat, y té una bona partida de ponts, havent n'hi un demunt el riu de Callosa, de deu arcades, el mes llarch qu'hagués vist mai.

Passárem per devora Polop, sense aturar nos hi. Mes envant, a Callosa, cap de partit, posárem forqueta per anar a veure l'iglesia. Es barroca de tres naus y quatre trast, creuer y cúpula y té per titular Sant Joan Batista. La frontera fins a l'altura de les voltes está forrada de pedra viva y fa un orde de columnes y pilastres jòniques amb la gornisa y sense frontó y es de bon efecte. Ara'l portal peca de raquílich.

La cúpula, sense tambor, fa vuit llunets amb finestres, algunes de les quals tenen, en lloch de vidres, pedres de llum. A les petxines hi ha pintat el naxement de Sant Joan Batista y quant demanen a Zacaries quin nom hi han de posar, Sant Joan predicant a n-el desert, quant batía'l Bon Jesús, y Herodiade presentant a sa mare'l cap del Precursor. Les voltes de la nau son de mig punt amb llunets y finestres a n-aquets, algunes guarnides de pedres de llum. L'ábsit es de cinch cares, de volta esférica amb llunets. Cada trast de les naus petites va cubert d'una cúpula amb llunets y finestretes a n-aquests, algunes amb pedres de llum. Els retaules son grechs-romans, y, dins el seu estil, poden passar axí metex. Molts d'ells tenen una estatua a cada banda dalt un socle dossat.

Callosa es una població que te cert aspecte antich, els carrers son estretons y enpedregats y de moltes costes. Els ferros dels balcons y rexes del finestrat, que se'n veuen arreu, son de bon efecte aquí, lo metex que a Polop y a Benidorm se veu que no tenen mes pedreny de construcció que les pedres rodoladísses y maliguals del camp. D'elles son totes les parets y cantonades y les llindes de portals y finestres son bigues o tions engarbullats dins la paret.

Vista l'iglesia, me afich de bell fresch dins el carretot, y de d'allá cap a Bolulla sempre per dins muntanyes y per amunt y per amunt, y com mes anava, mes semblants eren a les de Mallorca. Devers les cinch arribárem a Bolulla, encastellada dalt un d'aquells ressingles entre les cuculles y penyalars de *Bernia y Castellet*, torsal del *Mata poll y penya de l'or*. Els carrers son mal-iguals, de cases petites, totes de pedres, sense un mitjá en lloch per nat senyal. Es una gent primitiva y de bona part. Moltes dones y una atlotea mes que regular s'aplegaren entorn del carro quant arribárem, y m'hi miraven arreu, y jo a ells. El Rector, per qui duia una recomanació de mon amich estimadíssim D. Miquel Fuster, de Benidorm, justament va esser amb sa criada a n-el cementeri nou que fan. S'atura'l carro a l'*hostal* per esperar-lo, y jo aplech per conte meu l'hostaler, y me pos a ferli

preguntes sobre el llenguatge d'allà, y a tot me contestà de lo millor. De manera que, com vingué'l Rector, que fou al cap d'una horeta, ja tenia aclarit en materia de llengua bona part de lo que m'interessava.

Se presentá idó'l Rector a l'hostal, y me'n menà a la Rectoría. Ha nom don Joan Bta. Belda i Belda, té xexanta nou anys y en fa trenta set qu'es Rector d'allà. Es un vellet venerable, simpàtich, angelical. Després he sabut que a n-el poble es estimadíssim y qu'ell allà es el tot, el Rector, l'advocat, el metge y fins li van a demanar si ha de ploure o no, quant els interessa sebrehu. Li vaig explicar l'objecte de la meva anada allà, y avisa quatre o cinch persones, les mes importants, entre elles el Batle y un Escrivá de Callosa, natural de Bolulla; y el vespre celebrárem una conferencia filològica, aont vaig poder aclarir de tot l'estat del valenciá dins aquells barranchs; y, tot explicantlos el pla que tenim del Diccioniari, els-e vaig convidar a colaborarhi, y ells prou qu'acceptaren la convidada.

La iglesia d'allà petitona y pobreta, es barroca, de sis trasts estretons, de volta de mig punt amb llunets. Les capelles s'atravessen dexant una mica de reconada p'els retaules y altars, barrochs igualment y sense gens de llecor, però tot net y ben adosat y cuidat amb tot esment. El campanar es de pedres y toes y de guix hi fingiren pilastres y gornises a n-el dau superior però tot ja está descrostat. Aquex poblet es pobríssim, y no basta la bona voluntat per tenir una bona iglesia.

Lo endemá matí, día 29, me n'havía d'anar a cavall a Tàrbena, poble penjat a n-aquelles muntanyes una hora mes enllá. Fa uns grans [*sic per quants*] sigles que'l poblaren families de Mallorca que conserven, segons diuen, tot el nostre accent y peculiar llenguatge, inclús els dos articles (*el* y *es*, *la* y *sa*). Essent se allargada mes de lo que creia l'escursió per aquexes regions per oferir llurs maneres de parlar mes variedats que no esperava, y per por de que no me faltás temps per acabar amb aquesta tongada l'escursió per tot el territori de la llengua, y perque la variedat mallorquina qu'aquell poble

conserva, no necessit estudiarla per motiu de que me sembla que ja la sé prou; per tot axó y perque no me trobava gaire fi per emprendre aquella pujada a cavall, en lloch d'enfilarme a Tàrbena, tot d'una de haver dinat, m'en vaig tornar a Benidorm amb un carretó de vela de canyes y bandes de barrerons y estora y amb estora molt embotxada per sola y assegut dalt el fuell, axò sí, encoxinat. Com a vehicle d'aquelles muntanyes es de lo millor que's troba. Hi tirava un aset gris mes maleit que la rabia y que s'en anava com un llonzí per aquells capamunts y capavalls. Amb un poch mes de dues hores fórem a Benidorm.

Els amichs D. Miquel y D. Francesc Barceló i Fuster me tornaren obsequiar amb la seva atractiva amabilitat, y, donantlos milions de gracies de tot, me'n vaig despedir aficantme a les set del metex capvespre, dins la berlina de la Diligencia que passa per Benidorm a n-aquella hora, cap a Benissa, sempre vers llevant. Molt de greu me va sobre que la fosca no me dexás contemplar les belleses y magestat del païsatge. Figurauvos que atravessárem dues muntanyes, les de Calp, dos penyalars esglaiadors, tan soberchs y espadats, que no hi hagué remei d'enfilarhi el camí, y les hagueren de foradar de banda a banda. No n'havía vist cap de forat d'aquets per obrir pas a una carretera: tots eren per ferro carrils.

A forsa de sodrachs y satsades y sembatudes, arribárem a les dotze a Benissa. Allá ont pará la diligencia hi havia una posada o hostel, y, dientme qu'allò era tota la fonda d'allà, m'hi atur, me donaren una cambra, y a jaure s'ha dit.

Día 30, com vaig haver dita missa y berenat, m'en vaig a recórrer la població, qu'está dins un pla molt gran, y no té gaire caràcter. Hi ha l'iglesia parroquial y la del convent de frares franciscans y ara n'han comensada una altre.

La parroquial es petitona, barroca, de quatre trasts y ábsit de cinch cares. Els archs torals son de mig punt y les voltes d'aresta, de cinch claus a cada dau y nou a la volta de l'ábsit. Els retaules son

barrochs y de poca sustancia, fora el de la Mare de Deu del Roser, daurat y policromat, y el del Nom de Jesús, plateresch, desfressat de barroch, y que fa un bancal y dalt aquest tres compartiments. A n-el bancal hi ha prou ben pintada, però un poch massa a n-el viu la Circuncisió, l'Anunciació, la Visitació, el Naxement, l'Adoració dels Reis, Sant Joaquim y Santa Anna abrassats y Sant Joan Evangelista escrivint. A n-el compartiment central s'obri la capelleta amb la figura del Minyonet Jesús, y, part demunt, la pintura de Maria Verge pujantse'n a los cels, y a n-els costats, la Presentació a n-el Temple y Fuita a Egipte y dues pintures que no vaig porer veure qu'eren. La capella de comunió fa una cúpula y algunes finestres amb pedres de llum.

Posseex aquexa iglesia una bandera del Roser y una casulla ben notables. La bandera, tot un esquex, té al mig una Mare de Deu y Bon Jesuset de textit d'or y sedes, cosa preciosíssima, però ben aldana desgraciadament y feta mal be. De la casulla lo important es l'escapulari compost d'una serie de rol·los amb una figura cada un, texida d'or y sedes, d'una correcció de dibux, armonía de tons y energía d'espressió fora mida. Aquelles cares parlen, y subjuguen. A devant hi ha'l Bon Jesús, Sant Joan Batista y Sant Jaume, y, derrera, la Mare de Deu, Sant Pere y Sant Pau. Aquesta casulla es un vertader monument. Me sembla obra del sigle XVI o XV.

L'iglesia del convent, a un cap de la població, no té gaire de particular. Fa una plasseta devant, amb les Estacions dels Passos. Dalt la porteria hi ha un matecans, lo qual li dona aspecte de fortificació. La frontera es de mitjans, llisa, com el campanar, que la flanquetja, quadrat, baxet, sense definició. L'interior de l'iglesia es barroch de baxa ma, lo metex que'l[s] retaules. Un n'hi ha de plateresch ben acceptable. La capella de comunió fa creuer y cúpula, el retaule es nou, pseudo-ogival, ferest, mes dolent que'ls barrochs mes dolents que hi ha allà dins, que es tot quant se pot dir.

La iglesia que hi ha comensada, ha d'esser la parroquia. Será gran, d'estil ogival de tres naus y creuer. Els fonaments son molt fondos. Es el poble que la fa, y s'hi veu un gran entusiasme.

En haver de mester aigua'ls mestres, toquen una campana, y les dones comparexen a treginarne, y els homos hi fan jornals de franch. L'obra de l'iglesia es el punt de reunió de tot el poble y la gent desenfeinada s'hi aplega. Axò me serví admirablement per fer mos estudis del llenguatge d'allà. Vaig escometre dos o tres capellans que hi havia, explicantlos l'objecte del meu viatge. Al punt hi va haver catorce o quinze persones enrevoltades, y ja vaig esser partit a demanarlos com deien axò y com deien allò, y a tot me responíen amb molta amabilitat y mostrantse molt sorpresos de que jo fos anat allà per allò, però tots regonexíen qu'era una cosa molt convenient fer la gramatica y el diccionari de la nostra llengua desde'l sigle x ensá amb totes les seves variedats de Catalunya, Rosselló, Balears y València. Ells varen regonéixer que no estimaven axí com pertoca aquexa llengua seva, y que'ls catalans y mallorquins se portaven millor en vers d'ella. Ja ho crech que vaig aprofitar aquexa avinantesa per ferlos un sermonet sobre'l gran desbarat y vergonya qu'es abandonar la llengua propia per una altre, recordantlos lo que diu Mr. Luchaire (*Études sur les Idiomes Pyrénéens*), que axò sols ho fan els pobles vensuts quant els vencedors son d'una civilitació superior, que, en tal cas, adopten la llengua d'aquests. ¿Son els valencians un poble que'ls castellans hagen vensut? ¿Son el castellans d'una civilitació superior a la dels valencians?

Ni les Balears ni Catalunya nos regonexem ni som vensuts ni conquistats dels castellans ni manco que aquests siguen d'una civilitació superior a la nostra.

Si València se regonex vensuda y conquistada de Castella y d'una civilitació inferior a la d'aquesta, contradíu la seva historia y renega de la seva tradició, y fa lo que fan els suïcides. Catalunya y Balears van per altres vies: consideren Castella com un poble germá,

amb el qual constituïm y volem seguir constituïnt li Espanya, però no regonexem a Castella cap dret per imposarnos la seva llengua ni res seu, som pobles germans amb los meteis drets y devers, sense que cap d'ells puga invocar dret de preferencia n[i] primogenitura demunt els altres. Y que no me diguen que antes que valencians o mallorquins o catalans, hem d'esser espanyols, per treure d'aquí qu'hem d'estimar mes el castellà que la nostra propia llengua; porque tant espanyola es la llengua nostra com la castellana. Si el llenguatge valenciá, catalá y mallorquí no es espanyol, si els castellans neguen que'l nostre llenguatge sia espanyol, no som nosaltres els separatistes; son ells que nos *separen*, que nos esclueixen, que nos treuen d'Espanya, fent una Espanya just per ells, exclusivament per ells. ¿Es axò l'Espanya? Ja mai ni en via ninguna. Voler axò no es defensar l'Espanya: es volerla esfondrar y tirarla a fons.

Els qui m'escoltaven me donaren raó; però justament hi hagué un castellá, que va respondre molt enfadat qu'ell feia corante anys que era a Benissa y no parlava ni volía parlar mitja paraula en valenciá y que *queria á todo trance conservar la lengua de Cervantes*. Jo li vaig dit que feia molt be y que no se tratava de despullar els castellans de la seva llengua, sino de qu'ells no nos despullassen de la nostra y que cadascú tengués y conservás lo qu'es seu.

Després d'aquest entrevers, ja vaig tenir una partida d'amichs que se prestaren a donarme totes les claricies que necessites per completar mos estudis lingüístichs, y, quant les vaig esposar el pla del Diccionari, alguns s'oferiren a col·laborarhi, y constituïren dos corresponsals: lo R. D. Miquel Gandia, Pre. Vicari d'allá y la senyoreta Dª Filomena Thous, Professora d'Instrucció pública, escriptora distingida, de qui m'havien parlat a Alacant amb grans elogis, única persona que conexía, y no mes de nom, a Benissa, com hi vaig arribar. Ella y son pare, don Albert, persona molt instruïda, com sentiren el projecte del Diccionari, m'oferiren tota la seva cooperació.

Molt hi ha qu'esperar, sobre tot de Dª Filomena, a favor de la gran tasca lexicogràfica.

A les onze y mitja d'aquella nit, m'afich dins la diligència, y cap a Verger, aont arribàrem a les quatre. Trop una posada allà, devora l'estació del Ferrocarril; hi dorm un parell d'hores, y devers les vuit ia córrer el poble, s'ha dit! No té gaire que veure: es petitoi, de carres amples y plans y cases baxes y amb retxats de ferro a les finestres. Les parets son totes de pedres o toes sense mitjans a les cantonades, y les llindes de portals y finestres son de bigues y tions.

Devant l'iglesia hi ha la casa del Duch de Medinaceli, Senyor d'allà. Ja no's conserva casi res, de caràcter, mes qu'un portal redó, de dues molt llargues, y una torre quadrada de pedres y les cantonades de mitjans y amb matabans a cada cara. Per dedins hi ha una partida de casulls aont viuen famílies pobres.

L'iglesia es pobreta: barroca, de quatre trasts, de volta de mig punt amb llunets y finestres a n-aquests, algunes guarnides de pedres de llum. Els archs torals, pilastres, gornisa, arquivoltes y rebranques van pintats y decorats a lo barroch. Barrochs son també'ls retaules, y valen pocot ferm. La trona, que també hu es, ja du mes aire y pompa.

Derrera la porta, a ma dreta hi ha Sant Cristófol.

M'en vaig a veure'l Sr. Rector, y vengué tan be, que va tenir el Vicari, l'escolá y uns quants senyors mes, fent la pretxa. Els espòs l'objecte del meu viatge, y amb molta d'amabilitat me donaren totes les claricies que m'interessaven sobre la llengua d'aquell poble.

A les dotze y busques passá'l tren que venia de Dénia; m'hi pos dedins, y fins a Gandia, aont vaig esser a les dues, y me donaren generós ostatge mos amichs benvolguts, el corresponsal que tenim allà del Diccionari R. D. Josep Peiró, Pre. y Vicari de la Seu, y D.ª Francisca Sanz, neboda del Cardenal Sanz y Forez, al cel sia.

Dels monuments de Gandia ja'n vaig donar conte en les correspondències d'entany, fora de l'iglesia y casa dels PP. Escolapis,

que no vaig poder veure llavò y que he vistes ara. Fonch una fundació de Sant Francesc de Borja y propiedat de la Companyía fins que Carles III va treure d'Espanya aquesta meritíssima Orde y mes tart la casa y l'iglesia passaren a n-els fills de Sant Josep de Calasanz. La casa, que es molt gran, però sense gaire aspecte monumental, era l'antiga Universitat literaria de Gandia. La iglesia es barroca, de tres trasts, creuer y cúpula, aquesta sense tambor ni finestres y per axò massa fosca. Les petxines mostren grans escuts d'armes dels Borjes. L'ábsit es pla. Els archs torals, pilastres, gornisa, y arquivoltes y rebranques de les capelles van pintades de clar-oscuro, fent uns dibuxos geomètrichs y brancatges, de bon efecte. Les voltes son de mig punt amb llunets y a n-aquests finestres figurades. Els retaules son barrochs y de baixa ma, fora'ls dels brassos del creuer, y un de l'*Ecce-homo*, ben jugats y moguts. La trona, barroca igualment, es elegant y de talla ben fina.

Ja ho crech que vaig tornar á veure la Seu y el gran retaule major, obra mestre de l'arch ogival, y m'hi vaig embadalir devant aquell bancal y els tres compartiments centrals y el guardapols, reblits tots de pintures estupendes dels misteris principals de la vida del Bon Jesús y la seua Mare Santíssima.

Ja ho crech que hi vaig acudir a n el palau de Sant Francesc de Borja per esplaiair l'esperit y sedollar el cor per dins aquelles grans sales y corredors y galeríes y cambres, senyorials, magestuoses, per ont tantes vegades entrá y sortí y estigué aquell prodigi de penitencia y santedat, aquella columna de la Companyía de Jesús y de l'Iglesia, honor d'Espanya y gloria de l'humanitat, Sant Francesc de Borja. Allá vaig tenir la sort de trobar mos dolsos amichs lo M. R. Pare Lluís Adroer, Provincial d'Aragó amb lo seu Soci, lo M. R. Pare Xercavins, tan amichs y favoridors de l'obra del Diccionari. Me demanaren el meu parer sobre'l projecte que tenen de fer una iglesia a n-aquest palau metex, la qual acabaría de completar el monument y el faría un dels notables d'Espanya. Les restauracions que hi han fetes els PP.

Jesuïtes, están inspirades en un criteri molt avengut y fundat: son *restauracions* no *destruccions*, com a voltes sol succeïr.

Ja que entany parlárem dels monuments de la ciutat, direm ara qualque cosa dels seus encontorns. Está Gandia al mig d'un gran pla rodat de muntanyes per tremuntana, ponent y migjorn y de la mar per llevant, y forma una especie de ferradura, d'unes dues hores d'ample y altre tant de llargaria, y tot es horta; tot se rega de les aigües que devallen de les montanyes d'Alcoi. Dins aquex espai se troben vint y nou pobles. N'hi ha una partida que están a sis o set minuts un de l'altre, y els mes petits son d'un milenar d'ánimes. Entre'ls vint y nou en fan mes de cinquanta mil.

Sortírem el metex die de la meva arribada (1r de Maig) a passetjar, devers les quatre y mitja, amb D. Josep Peiró y dos capellans mes, y poguerem veure els pobles de Beniopa, Benirredrà y Benipexcar, y fórem a Gandia abans de les vuit, y a Beniopa nos hi aturárem a fer estudis de llenguatge, que resulta ben interessant perque el parlar de la ciutat de Gandia, se diferencía prou del de tots aquells pobles de l'Horta; el de Gandia mes acostat a n-el de València, el de l'Horta mes acostat a n-el d'Alacant.

Beniopa es una població important i ho demostra l'iglesia, barroca, de tres naus, creuer, y cúpula. Les naus son de quatre tra[s]ts, y volta de mig punt amb llunets y finestres a n-aquests, algunes guarnides de pedres de llum. Les capelles son poch fondes, sols que hi capien els altars y retaules, que també son barrochs, però magrets com obres d'art, en que estiguen alguns ben endiumenjats. La cúpula no té tambor, però fa vuit llunets amb finestres y aquestes tapades amb pedres de llum. A les petxines hi ha pintats passatges de la vida de Santa Magdalena, Titular de l'iglesia. L'ábsit es pla y la volta amb llunets y a un costat té l'orga, y, just devant l'altar, el chor. Posseex aquexa iglesia una creu parroquial de plata, de gust barroch, de bona trassa y magestuosa, un missal, Evangeliari y Epistolari amb les tapes guarnides de cenefes de plata de molt de

gust, dotze canalobres grossos y vuit de petits forrats de planxes de plata, barrochs, ben plantosos, y per temps totes les llanties de l'iglesia eren de plata, però fa vint y quatre anys que les robaren.

De Beniopa nos n'anàrem a Benirredrà, y vérem l'iglesia qu'es petitona y de poca llecor artística. El campanar, de quatre daus, el superior mes estret, amb botarells a n-els ánguls y definició atrevida, es lo que té mes carácter, y, com a campanar barroch, es notable.

L'iglesia barroca també y lo metex els retaules, fa tres tra[s]ts y volta de mig punt amb llunets y finestres a n-aquests, y l'ábsit es pla. Les capelles s'atravessen. Les pilastres, gornisa, archs torals y arquivoltes y rebranques de les capelles están pintades y amb floratges y llistons daurats. Els retaules son de baxa ma. N'hi ha un que fa unes capelletes molt rares, aont se guarden unes figuretes antigues y ben prendores de la Sagrada Família, *els Sants de la pedra* que diuen aquí (Sant Abdon y Sant Senen), la Mare de Deu del Roser y Sant Roc.

Passàrem per Benipexcar; ja feia fosqueta, y l'iglesia estava tancada, y prou que se veia qu'era barroca y d'allò mes fluxet. Lo que vérem fou el campanar, modern, y tan fexuch y toxarrut, que fa rabia veure una obra nova tan lletja y brossenca.

Divendres dematí, día 2, amb D. Josep Peiró nos espitxàrem a Oliva, hora y mitja lluny de Gandia, situada dalt un turó, de mes de deu mil habitants, d'aspecte antich, carrers estretons, y cases amb forsa de rexes y balconades de ferro batut. Hi ha notable dues iglesies parroquials, el palau dels comtes d'Oliva y un convent que fou de franciscans.

De les iglesies parroquials no mes poguérem veure la major, la del Plebà, títol antiquíssim dins el dret canónich, que'l portaven en l'edat mitja els Rectors principals, gaudint de jurisdicció en el for intern i estern. Molt de nou me vingué que a Oliva se conservás encara aquex Títol. Vérem el Sr. Plebà, persona molt fina y amable, y amb ell y alguns amichs seus vaig poder estudiar ampliament el

llenguatge d'Oliva, que ofereix varies particularitats fonètiques molt interessants y que demostren una volta mes l'unitat de la llengua del reine de València, Catalunya, Balears y el Rosselló.

L'iglesia parroquial major o Plebanía es molt gran: grega-romana, de tres naus, de quatre trasts, creuer y cúpula. La cúpula, sense tambor, fa vuit llunets sense finestres. A les petxines van pintats els quatre Evangelistes. Entre capella y capella pugen unes pilastres planes y estriades, que sostenen una gornisa disforja y d'allà dalt partex la volta, de mig punt, amb llunets y finestres á n-aquests, guarnides de vidrieres de colors, obra de N'Amigó, de Barcelona. Les naus menors a cada trast fan una cúpula, amb llunets, y finestres a n-aquests, aont se veu qualche pedra de llum. L'ábsit es pla: a n-el fondo fa unes pilastres a cada recó, que s'en pugen y van coronades d'un entaulament y sostenen una gran arquivolta.

Entre aquexes pilastres y arquivolta, decorades suntuosament s'alsa un templet cilíndrich, grech romá, de bon aspecte, que es el tabernacle, y ja no hi ha mes retaule. Aquella sobriedat y munificencia presenten un cop de vista magestuós y ben interessant. Els archs torals, gornises, pilastres y arquivoltes van pintades y amb daurats. Els retaules son barrochs y grechs romans, però de poca suposició en treure'l de Sant Cristófol, present del canonge Mayans, germá del célebre don Gregori, nadius tot[s] dos d'Oliva.

Devall aquexa iglesia se troba una cripta, aont hi ha molts d'enterraments. Hi ha un altar y una gran llantia de plata y devalla'l clero a celebrarhi aniversaris.

El palau dels Comtes d'Oliva, que passá a la familia de Centelles y per via dels Borjes a la d'Ossuna, que'l va vendre fa anys per quinze mil pessetes, está part demunt la Plebanía, dominant tots aquells contorns. Es una ruína que demostra la grandesa y munificencia que tenía. Se conserven trossos de galería ogival y algunes sales, y cambres amb portals[,] finestres y voltes ogivals de tercera època y entexinats del Renaxement, plens d'aire y magestat,

però a punt de desaparèixer. Dins una d'aquelles magnífiques cambres hi fan costura. No poríem passar de cadiretes y brutor. Devía fer mesos que no hi havien agranat.

Perque ja era tart, devallàrem correns a n-el convent que fou de franciscans per veure la figura de la Mare de Deu del Rebollet, antiquíssima, d'aspecte románich, asseguda a un banquet sense respetler, amb el Minyonet dalt la falda, petitona però amb un cap molt gros, de devers un ters de l'altura total. Va vestida y tapada amb un gran mirinyach, y, per ferla mes plantosa, y per que'l vestit no li rossegás, li afegiren com unes benastretes devall. Vage, barroquisme desvariejant, dexat de la ma de Deu. La iglesia es barroca, de set trasts y volta de mig punt amb llunets rebaxats. Casi tots els retaules son poca cosa. La capelleta de comunió, amb creuer y cúpula, es preciosa. Els baxos están forrats, en part, de retjoles de València, ben notables.

Nos ne tornàrem a Gandia a dinar, y el vespre celebràrem una conferencia amb los col·laboradors del Diccionari que tenim allà, resolentlos les dificultats que proposaren y donantlos instruccions concretes, y se demostraren ben encoratjats, y per promoure mes y mes aquexa obra, constituïrem un altre corresponsal, lo R. P. Carles Ferrís, jesuïta, notable per el seu zel apostòlich y per la seva predicació en valenciá, en la qual es una verdadera notabilitat.

El día 3 a les nou del matí, me pos dins el tren que pujava de Dénia, y cap a Carcaixent s'ha dit. Devall a l'estació de Valldigna, y me'n vaig a n-el poblet de Simat de Valldigna per estudiar el llenguatge d'aquella vall, que conté, además de Simat de Valldigna, Tavernes [de Valldigna] y Benifairó [de Valldigna], y me digué be de tot. Justament no hi vaig trobar el Rector; però el Vicari, l'escolá y el sogre de l'escolá, tres persones lo mes agradables y simpátiques me donaren totes quantes claricies m'interessaven sobre el llenguatge, no sols de Simat, sino de Tavernes, Benifairó, Carcaixent y Alzira, y, com les vaig encetar lo del Diccionari, s'oferiren a col·laborarhi, y me

prometeren que ho dirien a n-el Sr. Rector y que es segur que també *en serà*, perque es persona molt ilustrada, de bona part ferm y ben zelós.

L'iglesia de Simat de Valldigna es petitona, barroca, de tres trasts, creuer y cúpula sense tambor ni finestres. La volta es de mig punt amb llunets rebaixats y finestres guarnides de pedres de llum. Archs torals, gornisa, y pilastres van pintades y decorades. Els retaules son barrochs y no oferexen res de particular, si no es un que encuadra una pintura dalt post, prou bona, representant el purgatori.

A les dues del cap vespre fuig cap a l'estació, y prenc el tren de Dénia, que me dugué a Carcaixent, aont ja no mes m'interessava veure l'iglesia. Tres quarts d'hora vaig tenir per anarhi y veurela, y me bastaren. Es una iglesia grandiosa, barroca, de sis trasts, creuer y cúpula. La cúpula fa tambor y vuyt finestres que tenen entre y entre dues pilastres, les quals sostenen un entaulament y se'n pugen en forma de faixes a sostenir la clau, grandiosa y tota daurada. Tota la cúpula lo meteix que'ls brassos del creuer y la volta de la nau, de mig punt amb llunets, gornisa y pilastres, va decorada de floratges, fullaca, frisos y llistons, d'un efecte pompós. A les petxines hi ha les estatués dels quatre evangelistes dins una decoració de brancatges y copinyes ubertes, de gran ufanía. Les finestres dels llunets y de la cúpula y brassos del creuer van guarnides de pedres de llum. L'ábside era primer aquí ont es ara el portal major y actualment es a l'altre estrem, y es pla y fondo, y está desfigurat per amor del retaulot que hi posaren. A cada banda fa uns portalets per entrar a la sacristia, amb unes rebranques y llinda ben notables per la seva decoració barroca de gran pompa y elegància. Els retaules no son gayre cosa; en treure el de la capella del batisteri, ecságona, qu'es preciós.

Surt més que de pressa de l'iglesia, y cap a l'estació per agafar el tren de Madrid que arriba a València devers les sis, y a n-aqueixa hora arribárem a la ciutat del Cid y del Rey En Jaume, a ont acap

aqueixa relació tan llargaruda de les coses qu'he vistes y m'han succeides des que vaig sortit de Monòver dia 22 d'Abril.

V

**València. —Sueca. —Ontinyent. —Benigànim. —Xàtiva. — Lliria.
—Castelló de la Plana. —Vinaròs. —Tortosa.**

Senyor Director del DIARIO DE MALLORCA.

Amich benvolgut: com entany ja vaig parlar dels monuments principals de la capital valenciana, no es cosa de insistirhi. Sols li diré que vaig esplayar la vista y el cor una estona fent una passada per davant la magnífica Llonja y l'imponent Miquelet y les estupendes portalades dels Apóstols y de l'Arquebisbe y l'esplèndit cimbori de la Seu, meravelles de l'art cristià de bon deveres que floría a totes a n-aqueixa ciutat quant ella se gloriava d'ésser València y no un barri o un arraval de Madrid, ni renegava de la seva avior, ni pegava cossa a les coses que li donaven caràcter, per aferrarse a lo foraster. Des que València prengué tan mal tirany, no ha donada casi cap passa dreta en matèria d'arquitectura; no ha sabut fer mes que barroquisme, casi sempre de baixa má y carronya. Hi ha qualche excepció gloriosa d'això, per eczemple, el magnífich y gentilíssim campanar de santa Catalina y la pomposa y gallarda iglèsia parroquial de Sant Valeri de Russafa.

Aquell campanar es vuytevat, ab pilarets prismàtichs adossats, a n-els vuyt cantons, de quatre daus llisos, amb un finestralet esplèndit y ayrosament encuadrat a cada cara, y el dau quint fa unes columnetes entorxades a n-els cantons coronades d'un entaulament lleugeríssim y encuadrant la preciosa finestra de cada cara.

Dalt l'entaulament s'alsa un templet lo més esbelt, amb uns botarells a les cantonades, ben graciosos.

L'iglèsia de Russafa fa una nau, creuer y cúpula amb tambor y llenterna, volta de mig punt, llunets amb finestres y ábside plana. La mitja taronja, el tambor, les petxines archs torals, els panys de volta, llunets, gornisa, pilastres, arquivoltes, llindes y rebranques dels brassos de la creu, nau y capelles son una meravella de decoració, d'una gallardia y elegancia que no es de dir. Els retaules ja son molt inferiors a la iglesia: el major es el mes prendor. Lo que hi ha també molt notable son els baixos del sacrari, que diuen aquí, sala quadrangular, a voltes amb cúpula, derrera l'altar major, consagrat a la reserva del Santíssim. Aquests baixos son de ratjoles pintades que fan uns brancatges, fullam, garlandes, flors y figures alusives a l'Eucaristía, la cosa mes preciosa y senyorívola.

Fa llástima de bon de veres veure València, una ciutat tan gloriosa dins la nostra historia literaria, la ciutat del Rey En Jaume, de Sant Vicent Ferrer, d'En Jaume Roig, d'En Febrer, d'En Fenollar, de N'Ausiàs Marc, d'En Joanot Martorell, aont florí tants de sigles la nostra llengua y s'hi escrigueren bona part de les obres capdalts de la nostra literatura; fa llástima, repetim, veure aqueixa ciutat completament castellanisada, y feta forastera dins sa propia casa, despreciant la seva llengua, empagaintse de parlarla, avanantse molts de sos fills de no sebrehi parlar. No sé quantes vegades, enraonant amb diferentes persones amigues, veentles aferrades com a pegellides a n-el castellá y que les repugnava el valenciá com si fou ronya o pesta, les he dit: —No som inimich de Castella ni del castellá: l'hem d'estudiar, l'hem de sebre, tot lo que se vulla; mentres ens mantenguen dins els límits de la raó y de la justícia; y la raó y la justícia ensenyen que, antes que'l castellá, hem d'amar la nostra llengua, perque es la nostra, y la caritat ben ordenada comensa per sí meteix. Es coantra la raó y la justícia abandonar y despreciar a casa la llengua propia y prendre'n una en lloch seu de forastera. Això no

mes ho fan els pobles vensuts quant el vencedor es d'una civilització superior. El poble castellà no ha vensut el valencià, ni es Castella d'una civilització superior a València. ¿No es una ignomínia y un atentat contra sí propi donarse per poble vensut y d'una civilització inferior, no essent una cosa ni altre?

Aquest argument es estat una andanada feresta a tots aquells a n-e qui l'he fet. No hi han sabut contestar més que dient: —No hi ha remey; es així.

Lo gustós es estat amb alguns castellans amb-e qui les he hagudes sobre això, que, m'objectaren, figurantse tirarme a fons, que el mallorquí no més servia per navegar devers Mallorca, y que valia mes sebre'l castellà, que servia per anar per tot. ¡Bona la me varen haver dita! A l'acte els-e vaig contestar que per anar per Europa servia mes el mallorquí que el castellà. Amb lo meu mallorquí, els e deya, puch córrer les demás illes Balears, el reyne de València, Catalunya espanyola y Catalunya francesa, Gascunya, la Provença, el Llemosí, Tolosa, Narbona, Montpeller, Sicília, el Piemont, Gènova y alguns cantons de Suïssa, es el dir, dues terceres parts de França y d'Itàlia, y sense parlar més que mallorquí, me donaré a entendre; y vostès amb lo seu castellà, en sortir de les regions de la península que'l parlan, si se tiren dins França o Itàlia o dins altres nacions, no hi ha ningú qui'ls entenga si no saben més que el seu castellà.

No s'esperaven ells aquesta descàrrega; y qualcún n'hi hagué que hi contestá que s'en poría anar a les Repúbliques de l'Amèrica del Sud, allá l'entendrien. Jo'ls e vaig replicar que com amich no los poría desitjar la sort d'haverse'n de anar allá baix, que no es punt aont acudesquen les gents per aprendre civilització ni reconstituir l'esperit.

M'aconsolaren de la desolació que pateix aquí la nostra lléngua y literatura la bona voluntat y dolsa amistansa d'alguns amichs corals, disposats a fer per l'obra del Diccioniari tot lo que sabrán y porán; com son: D. Jeroni Forteza, compatrici nostre, ocupadíssim en la col·laboració a diferents periòdichs catòlichs; don Pascual Boronat, Pre.

historiograf eminent, autor de diferents estudis històrics ben interessants, sobre tot el que acaba de publicar en dos toms ben grossos sobre l'expulsió dels *enmoriscats* (*moriscos*), que ha fet tantíssima llum sobre aquest fet de l'Espanya antiga, tan discutit y fins ara tan desconegut y desfigurat; don Rigobert Domènech, Pre., doctíssim catedràtic de Llochs Teològics del Seminari d'aquí, que m'ha proporcionats corresponsals y col·laboradors, dels qui hi ha molt qu'esperar, donantme targetes de recomanació per Sueca, Ontinyent, Xàtiva y Llíria, que tengueren el resultat més satisfactori, y que'ns ha trobada una colla de col·legials de Sant Tomás de Vilanova y del Patriarca, que ja tenen presa tasca lexicogràfica, y amb els quals vaig celebrar una entrevista a n-el Seminari meteix el día 5 del present Maig, y en vaig sortir molt ben impressionat, però amb un cop d'ayre a la gargamella que me tengué afònic una partida de dies.

També he vist, el P. Antoni Vicent[,] honor de la Companyia de Jesús, glòria de la ciència espanyola, apòstol de la sociologia y dels Círcols Obrers. Me digué que recomana per tot l'obra del Diccionari y que seguirá fent lo meteix. Me mostrá el seu laboratori y museu microbiològic, que resulta un dels més notables d'Espanya. Una de les seues grans aspiracions seria comunicar els seus coneixements en ciències naturals a dos o tres capellans de cada diòcesi d'Espanya. Vetaquí un tema bo per moure alguer qualsevol cap vergo de la *premsa de gran circulació* sobre lo funesta que es la Companyia de Jesús por la civilització y la il·lustració. ¿No es ver que son uns bons inimics de la Ciencia el P. Vicent y l'Orde Religiosa que lo té consagrat a n-aquests estudis y li dona tots els medis, aparats y instruments que necessita per ferse tan envant com se's fet en tots els rams de l'Història Natural?

També he vist el dols poeta D. Francesc Badenes, que tant esplaya'l cor amb les seues poesíes que té aplegadas en diferents

tomets. Me va dir que la tenia una bona partida de cèdules fetes p'el Diccioniari.

Qui vaig tenir la sort de coneixer, y quedàrem amichs ferm, fou lo M. I. don Roc Chabàs, canonge Arxiver de la Seu Metropolitana, autor d'una preciosa historia documentada de Dénia y d'una sèrie més que regular d'altres estudis d'erudició valenciana, y qu'ara fa una edició que jo no dupt de calificar de *princeps*, del famós poema del gran Jaume Roig, per preparar la qual se passà uns dos mesos a n-el Vaticà copiant el magnífich còdich que s'hi conserva. Me oferí per lo Diccioniari tota la seva cooperació y de tot d'una dos vocabularis importantíssims que té fets del llibre dels Furs de València y del poema d'En Jaume Roig. Me lletgí trossos d'un admirable estudi que va publicant sobre'ls sermons de Sant Vicent Ferrer, dels quals copia molts de trossos de les meteixes notes taquigràfiques que va treure en valencià meteix un admirador del gran Apòstol mig eval, y que se conserven en l'arxiu del Capítol Metropolità, constituint sis o set toms en quart, ben gruixats i Vage si hi brilla allà amb tot lo seu esplendor, opulència y energia la nostra llengua!

Escusat es dir que allò casi pareix mallorquí d'ara; s'hi veu patent l'unidat de la llengua y la feresta castellanisació del valencià d'ara. Fou tan amable el senyor Chabàs, que me deixà uns quants dies aquelles notes, y no dich si'n vaig prendre moltes per la gramàtica, que me vendrán com un bunyol dins la mel.

Die 6 vaig fer una eixida a Sueca. Hi ha de València més d'una hora de tren, sempre per dins tarongerals, horta y terres sembrades d'arròs y qualcuna de blat que fa pler de veure, y tot pla, ben pla.

Sueca es un poble d'una vintena de mils d'ànimes, de carrers amples y drets, y cases d'aspecte modern, de pochs pisos, amb reixes a les finestres baixes.

Hi ha la iglèsia del convent de Sant Francesc y la parroquial. La del convent es la millor iglèsia franciscana qu'he vista a n-el reyne de València. Es gran, espayosa, barroca, de quatre trasts, de creu[e]r y

cúpula. Aquesta es de tambor, amb vuyt finestres de mig punt y una claraboyeta redona dalt cada finestra. A les petxines hi ha pintats Sant Francesc, Sant Bonaventura, Sant Joan Capistrà y Sant Bernadí de Sena. Dalt una represa, a tres pilars de la cúpula hi ha Sant Rafel, Sant Gabriel y l'Àngel de Sueca, y l'altre pilar hi ha la trona, barroca també y que no es dolenta. La volta es de mig punt ab llunets y finestres a n-aquests. Els retaules son grechs-romans y barrochs, y casi tots poca cosa ferm.

La iglesia parroquial també es barroca, sense creuer ni cúpula, de cinch trasts y les capelles se travessen per uns archs a les raves molt amples, y fa l'efecte de tres naus. La volta es com la del convent, ja descrita. L'ábside es restreta y plana. Els retaules son barrochs y grechs-romans, y tenen poqueta sustància. Ja'n té més una creu parroquial de plata, de trassa ogival y detalls barrochs, molt ben trobats, magestuosa y monumental. N'hi ha una altre de més petita, ogival de tercera època, no tan notable, però ben prendora així meteix.

Lo que hi ha a Sueca, una gran *abadía* o rectoría nova de trinca y un Rector molt xelest, simpátich y tractable. Encara que sia nadiu d'un poble que parlen castellà, com me sentí explicar el projecte de Diccionari devant els capellans d'allà, se va suscriure a n el *Bolletí* y me pagá la suscripció a l'acte. Quatre o cinch capellans y un seglar, molt entès, s'apuntaren com a col·laboradors del Diccionari, y me prometeren treballarhi debó, y me donaren sobre'l llenguatge d'allà y d'altres pobles veynats totes les entressenyas que m interessaven.

A mitján cap vespre prenc el tren, y a València s'ha dit, d'ont vaig sortir día 9 a les tres de la tarde cap a Xàtiva y de Xàtiva per dins unes muntanyes y barranchs y comallars molt pintoreschs, icap Ontinyent! a noranta cinch kilometres de València.

Ontinyent es una població d'unes catorze mil ànimes, asseguda dins un comallar delitós, mal-plana de carrers torts, però ben adesats, de cases endiumenjades a la moderna. Hi ha set o vuyt

iglésies: això es la parroquial de Santa Maria amb la de Sant Miquel y Fontanars per filials, y la de Sant Carles Borromeo, antiga iglésia de la Companyia, amb Sant Francesc per filial, y llavò'ls franciscans Observants hi tenen un gran col·legi amb iglésia de planta nova. No mes hi hagué temps de veure la filial de Sant Miquel y la parroquial de Santa Maria.

La de Sant Miquel es barroca, de creuer y cúpula, volta de mig punt amb llunets y finestres figurades a n-aquests. La cúpula es sense tambor y de llanterna, amb finestres guarnides de pedres de llum. Els archs torals, petxines, gornisa, pilastres[,] rebranques y arquivoltes rumbetgen decoració geomètrica y brancatges amb daurats. Hi ha una capella de la Puríssima amb cúpula d'escata, axò es, arquets entrecualcats y d'uns transparents, que no *resulten*. La Capella de comunió, moderna, de creuer y cúpula, vol esser grega romana y el retaule vol esser bizantí. Ho volen esser, però no hu son.

Els retaules son barrochs: el major y dos que n'hi ha a n-els brassos del creuer son molt pomposos y ben jugats. Els demás son molt modestos y de prou bon efecte; son lo que han d'esser els retaules antes que tot: encuadraments de les imatges a n-e que están dedicats y no embalums de socles, columnes y entaulaments sense cap raó d'esser ni gens de llógica. N'hi ha un de plateresch, de les ànimes, amb bancal, guardapols a cada costat y átich mig redó, enquadrant pintures prou bones a cada compartiment.

La iglésia parroquial de Santa Maria, situada a n-el punt mes alt de la vila dominantla tota, es ogival de tercera època, però tota desfigurada de cap a peus p'el barroquisme. Basta dir que li mudaren la volta y taparen la de les capelles, les quals xaparen fentne dues de barroques. La nau es de tres tra[s]ts, y les capelles s'atravessen fent l'efecte de naus menor. Els archs torals, gornisa, pilastres, arquivoltes y rebranques van endiumenjades de verguerons y floratjes daurats. Els retaules son grech-romans y ben fluixets, fora un de plateresch, prou bo, de Sant Joaquim, y llavò'l major, també

plateresch, molt bo, pintat, segons me digueren, d'un deixeble y d'una filla d'En Juan de Juanes. Fa bancal y tres compartiments de dos sostres, separats y flanquetjats de dalt abaix per quatre sèries de capelletes ab imatges de Sants prou ben fetes, y horizontalment per dues gornises planes molt ben enteses. Corona l'agradable conjunt un àtich ayrós encuadrant el Sant Cristo amb Maria Verge y Sant Joan al peu de la creu. El bancal té al mig el tabernacle y a cada banda una pintura. El compartiment central fa una capelleta amb la figura de la Titular, la Mare de Deu, y de dalt hi ha pintada la Coronació de Maria. A n-els compartiments laterals hi ha l'Anunciació, el Naixament, l'Adoració dels Reys y la devallada de l'Esperit Sant.

La capella de comunió fa tres tra[s]ts y, una cúpula barroca, y les finestres van guarnides de pedres de llum. El retaule es de la Mare de Deu y la figura tota de plata. A les parets hi ha unes pintures prou bones. La frontera d'aquesta iglesia es llisa, y el portal, plateresch, ben acceptable. Hi ha un portal lateral, un temps redò, ara quadrangular y desfigurat, d'unes dues de devers vuyt pams. El campanar es barroch y prou ayrós. Lo que hi ha a n-aquesta iglèsia son unes quantes joies de primera: una creu parroquial, una custodia, dos calzes y un relliquiari de veracreu. Aquestes tres joyes derreres son plateresques, d'allò bo bo; les dues primeres son ogivals y valen ulls per mirar, sobre tot la creu que es un vertader monument, del sigle xv, plenes les dues cares d'obratge finíssim, encuadrant sèries de medallons, gravats y esmeltats, dels misteris de la vida de Cristo, que son un prodigi de dibuix y d'espressió. En no esser una de la Seu de Girona, no n'havia vista cap de creu com aquesta, tan notable.

La llengua nostra se conserva prou be a Ontinyent, però per desgràcia li succeeix lo que a casi tots els demás endrets del reyne valencià, això es, se troba abandonada a sí meteixa y tenguda per no res y com un moble vell a punt d'arreconar. Vaig trobar tres o quatre capellans que me donaren totes les entressenyas qu'havía mester

sobre'l llenguatge d'allá, y, com sentiren l'esposició del projecte de Diccionari y la defensa de la lléngua que'ls vaig fer, me donaren raó en tot y els e vingué ben de nou allò. Me prometeren prendre part en la gran tasca lexicogràfica y se comprometeren a parlar ordinariament en valenciá y a ferne molt de cas y a tenirli l'afecte y veneració que's mereix. Un d'ells, D. Rafel Valls i Falcó, quedá constituït Corresponsal.

A les dotze del meteix dia 10 vaig haver acabat de dinar, y prenc el tren cap a Xàtiva de bell nou. M'atur à Benigànim tretze kilometres abans d'arribar a Xàtiva, vila asseguda a un empit d'un turó devant un gran pla rodat de muntanyes. Es una població antiga, de carrer drets així meteix, de cases emblanquinades per defora, amb portals redons y volades de canyes o de ratjoles o de postam, de balcons amb permódols de ferro o de fusta. Hi ha quatre iglesies, aixó es, la vella, la parroquial, la de les Monges Concepcionistes y la del convent de Sant Francesc.

La iglesia vella es ogival, de la època primitiva de quatre trasts y un creuer ab cúpula, barroch, que hi afegiren, tot pintat, aont se veuen passatjes de la Passió de Cristo, prou ben trets. Els quatre trasts de la part primitiva están casi desfigurats de tot. Els archs torals, apuntats, amples y baxos, sosteníen un enteixinat de fust, pla, de dues pendents, baix del qual m'hi clavaren una volta, y obriren capelles a n-els costats, enflocanthi retaules barrochs de baixa má. Un, de l'*Ecce Homo* n'hi ha, plateresch, qu'es passador. El campanar es baixet, quadrat, de tres daus, el superior amb finestres de mig punt.

L'iglèsia parroquial, de Sant Miquel, es barroca, de cinch trasts, ábside de cinch cares, volta ogival de tercera època, amb cinch claus a cada dau y els torals de mig punt. Es ben alta y espayosa y sense emblanquinar. La capella de comunió fa dos trasts y una cúpula, y es barroca. Barrochs son també'ls retaules, y poren passar així meteix. Un n'hi ha, prou bou, plateresch, del Roser, amb los quinze Misteris

pintats, y tota la capella també està pintada. Part demunt *les fonts* del Batisme hi ha un tríptich plateresch del bateig de Cristo, que té abaix la Cena, a cada costat Sants que no vaig sebre distingir y a l'átich el Bon Jesús a la Creu y a n el peu Maria Verge y Sant Joan.

A la frontera fa una portalada grandiosa, de dos ordes de columnes y pilastres amb sos respectius entaulaments y definició. Dins altres tantes capelletes se veuen les figures de *Sant Agustí, Sant Gregori, Sant Hierònim, Sant Ambròs, Sant Bonaventura y Sant Tomàs*, y dominantles totes, Sant Miquel.

La iglèsia de les monges es grega-romana, de creuer y cúpula sense tambor ni finestres, de tres trasts y volta de mig punt amb llunets rebaixats. A les petxines de la cúpula hi ha pintades Ester, Judit Sisara, Jael; y a la volta els desposoris de Maria Verge, Sant Joseph, la Presentació de Maria a n-el Temple y el Bon Jesús donantli la Comunió. A la volta de l'ábside hi ha pintada la seva Assunció gloriosa. L'ábside es plana, de parets sobriament decorades, y no hi ha més retaule qu'un templet redó grech-romá per tabernacle. Els altres retaules son grechs-romans. A n-el bras dret del creuer hi ha el sepulcre, molt endiumenjat, de la Bta. Josepha Maria de Santa Inés, la qual florí a n-el sigle XVII, obrá molts de miracles en vida y en mort, y el seu cos se conserva intacte, dins una urna preciosa.

El convent de Sant Francesc està casi bé dalt el turó qu'hem dit, a un[s] deu minuts del poble. La iglèsia es barroca, de quatre trasts, baixa, y li afegiren una altra nau. Els retaules son pobrets, fora un de plateresch, aont hi ha pintats la Mare de Deu de l'Esperansa, Sant Pere, Sant Pau, un Sant franciscá y un Bisbe y el Naixament.

El claustre y demás dependéncies del convent son modestíssimes y respiren la pobresa franciscana, tan escayent. Hi ha una comunidat de Franciscans Observants, y n'es Vicari lo R. P. Francesc Lliteres, mallorquí, d'Artà. Tant ell com lo R. Pare Guardiola y alguns Pares més me reberen coralment. Amb ells vaig poder estudiar el llenguatge de Benigànim y d'alguns pobles més; y s'oferiren a treballar amb

entusiasme a n-el Diccioniari, y el Pare Lliteres quedà constituït corresponsal.

Amb això se feu hora baixa de tot, y comparegué una tartana que'l dia abans havia contractada a Xàtiva, la qual, passant unes muntanyes ben empinades y grans comellars y barranchs, me tornà en aquesta ciutat, arribanthi devers les vuyt de la nit.

Xàtiva està asseguda al peu d'un serrat de muntanyes y té devant per la part de tramuntana y mestral un gran pla tot horta y terra d'arròs, cuberta a n-aquest temps d'áygua, que sembla un estany sens fi, y un puig ben soberch, que s'alsa al bell mig, fa l'efecte d'un illot. Per la part de mig jorn hi ha'l ressingle de Sant Feliu y tot just més amunt el castell, famós dius la nostra història, y en los temps passats casi bé inespugnable.

Xàtiva es la població qu'he vista que conserva més l'aspecte antich y senyorial. Se coneix que hi havia moltes cases fortes y aristócrates. S'hi veuen casals grandiosos, d'entrades espayoses, portals redons y amples, grans balconades y volades de fust ben interessants. Els carrers son estretons y algun[s] malplans, y està ben afavorida d'iglèsies. Dalt el ressingle de Sant Feliu n'hi ha tres: la de aquest sant y l'anomenada *ermita de les Santes*, totes dues ogivals de la primera època, y una altra de barroca. La *de les Santes* està prou desfigurada per el barroquisme. Conserva dos retaules ogivals preciosos: un de Sant Dionís y el de l'altar major. Aquest es un tríptich amb àtich y bancal y ample guardapols. A n-els tres compartiments y el bancal hi ha primorosament pintats misteris de la Vida del Bon Jesús y a n-el guardapols els Fundadors d'Ordes Relligioses y amunt de tot el Pare Etern, rodat d'àngels. La iglesia de Sant Feliu es molt mes gran que no aqueixa. Està casi be orientada. Fa la cuberta plana, de dues vertents, sostenguda per uns archs torals apuntats, molt amples y de rebranca baixa, sense ábside. Te'l portal major a n-el costat de tramuntana, baix d'un pórtich; de mig punt, ample y baix, d'una sola arquivolta y rebranca, amb un ayrós

bordonet tret a l'aresta. Hi ha a n-aquesta iglèsia dos retaules de primera: el d'una capella lateral y el de l'altar major. Son dos tríptichs amb àtich, bancal y guardapols, y pintades totes les cases (*recuadros*) dels compartimens. A n-els bancals y compartiments centrals hi ha pintats els misteris de la Vida del Bon Jesús y de Maria Verge, y a n els guardapols sants y àngels y amunt de tot el Pare Etern, casi tot demunt camp daurat y amb les testes aureolades. El conjunt es d'un efecte estupent, arrobador. Aquest de l'altar major es sens dupte un dels grans retaules ogivals que posseex l'Espanya, per l'estil del major de la Seu de Gandia. A dues cases del compartiment central el barroquisme hi feu de les seues clavanthi unes capelletes que son una ignomínia.

Dins la ciutat hi ha la Seu de Santa Maria, Sant Pere, Santa Tecla, y Sant Joan, parròquies, ara reduides a dues. Ademés hi havia'ls convents de frares de Sant Onofre, Sant Francesc, Caputxins, la Mercè, Agustins, Sant Domingo, Carme y Trinitaris. Les iglèsies d'aquests tres darrer[s] han desaparegut. Hi ha ademés els convents de *monges tancades* de Sant Domingo y Santa Clara. Casi totes aquestes iglèsies son barroques o greco romanes o ogivals desfigurades del barroquisme, y conserven alguns retaules ogivals y platereschs preciosíssims, sobre tot Sant Pere y Sant Francesc.

La Seu de Santa Maria, aont hi hagué Capítol de Canonges fins a n-el sigle passat y en los primitius sitgles de l'iglesia, tingué Bisbes propis, es una iglèsia pseudo-clàssica, de tres naus, cúpula y nau absidal, sense acabar, grandiosa, més gran que la Seu de València, però magre y freda com a monument arquitectónich.

Entany vaig esser a Xàtiva, y vaig visitar totes aqueixes iglèsies, y en vaig escriure l'impressió; però el manuscrit se perdé per el camí, y no's pogué publicar. Com les notes que vaig pendre son a Mallorca, y el temps me curtetjava, no vaig creure del cas repetir la feyna. Per tal motiu la descripció actual es tan demunt per demunt.

A Xàtiva vaig trobar no sé quants col·laboradors del Diccionari que me prometeren treballar de debò, y un d'ells, lo Rt. Sr. Rector Arxipreste de la Seu, persona molt instruida, quedà constituït Corresponsal. Amb ells y altres persones vaig poder estudiar el llenguatge d'allà y de aquella comarca, que serveix admirablement per provar la unitat de la nostra llengua, aixó es, que'l valencià no es més que'l català que's parla a n-el reyne de València, com el mallorquí es el català que's parla a Mallorca.

Vaig arribar a Xàtiva, com he dit, a les vuyt del dissapte avespre, día 10, y lo endemà a les deu del matí, toch el corn cap a València, y el dilluns dematí a les set cap a Llíria, que está a vint y nou kilometres de València cap a Terol.

Y me'n succeí una de bona a la partida. La Guía de Ferro Carrils del mars darrer me posava un tren que sortia de València a les sis y quinze. Hi vaig esser mitja hora abans, y quant, després d'un quart d'esperar, anava a prendre'l bitllet, me diu el qui los despatxava, que no hi havia cap tren qu'anás a Llíria fins a les set y busques. Li vaig mostrar la Guía, y me digué que ella poria dir lo que li donás la gana, però que no hi havia tal tren. Y ara anau a fiarvos de Guies.

Ventura que hi hagué una iglésia allà prop, y vaig porer dir missa, que no n'havia dita per no fer curt. A les set y minuts partírem, y en tot lo camí no trobàrem més que horta y garrovers y més garrovers.

Devers les vuyt y mitja fòrem a Llíria, recolzada dalt un turó; població d'unes deu mil ànimes, de carrers amples y drets la part moderna y de carrerons torts y envitricollats la part antiga, que ocupa la cuculla del pujol, y resulta ben interessant. Allà dalt hi ha la iglésia primitiva, de La Sanch, ogival de la primera època, orientada, de sis tra[s]ts, sense ábside. Els torals, amples, de rebranques baixes, sostenen un entexinat de fust ben important, pla, de dues pendants. A n-els costats, entre arcada y arcada m'hi clavaren capelles.

A n-el presbiteri hi ha tres altars: el de la dreta es plateresch, preciós; fa bancal, tres compartiments y átich. Hi ha pintats prou bé, a n n-els compartiments amb les testes aureolades á l'átich, l'Ecce Homo, Sant Antoni Abat, Sant Bartomeu y Sant Josep, y a n-el bancal els dimonis turmentant el gran taumaturch del desert, y llevó l'escorxament d'aquell apóstol y la fuyta a Egipte. A una capella hi ha un altre retaule, ogival, preciosíssim de Sant Esteve y Sant Llorenç, amb bancal y átich y tres compartiments. A n-el bancal se veuen pintats els dotze Apóstols dins una zona de quadrifolis; a n-el compartiment central els dos sants titulars y més amunt la Mare de Deu y el Minyonet rodats de Sants, y a l'átich, Cristo enclavat, al peu de la creu Maria y Sant Joan. Els compartiments laterals fan tres cases cadascún, y mostren pintades diferents escenes del martiri de Sant Esteve y Sant Llorenç. A cada banda de capella y dalt permòdols en forma de lleons, a uns dotze pams d'alt, se conserven dos sepulcres en forma d'arca, prou ben obratjats. Entrárem dins aquesta iglesia per un portal lateral, de mig jorn, y en sortírem per el portal major y me vaig trobar devant una frontera románica, preciosa. La paret, de tápia, acaba en capsalera de dues vertents y una espadanya moderna, barroca. La portalada es románica, en degradació, de tres columnes a cada rebranca, amb les corresponents arquivoltes gentilment aboixellades. L'arquivolta més ample y la més estreta fan a la rabassa un dosseret per soplujar una imatge dalt una represa que hi ha mes avall a les rebranques, però les imatges no hi son. Aquesta portalada es una delícia per la seua sobriedat, solemne, gentil. Son prou inferiors l'iglesia parroquial y la de Sant Francesc. La parroquial es greco-romana, de tres naus, de quatre trasts, volta de mig punt amb llunets, y creuer y cúpula sense tambor, y ábside plana, tota pintada de clar oscur de dibux geomètrich y brancatges. Els retaules que hi ha a-els brassos del creuer son barrochs molt bons, y un altre, de Sant Blai, també. Els altres son greco-romans, primitius, sobris, just un encuadrament de l'imatge y un átich, molt

ben jugats. La frontera d'aquesta iglèsia es llisa y fa una gran Portalada d'un orde dórich y un superior, coríntich y un átich encuadrant el portal y les figures de Sant Pere, Sant Pau, Sant Vicent Màrtir, Sant Vicent Ferrer, l'Assunció y Sant Miquel. L'iglèsia de Sant Francesc es barroca, de cinch trasts, de volta de mig punt amb llunets, y creuer y cúpula rebaixada. Els baixos son forrats de retjoles pintades, formant un conjunt preciós fora mida. Els retaules son barrochs de baixa ma. Lo que hi ha notabilíssim es un Sant Pere d'Alcàntara, tallat del gran escultor Vergara. Fa l'efecte que conta Santa Teresa que feya aquell sant, del qual diu que semblava *hecho de raices de árboles*, tan des-sustat estava de les seu[e]s tremendes penitències.

Llíria es un estrem del territori de la nostra llengua. A n-el poble veynat seguint cap a Terol, ja parlen castellá. El valencià s'hi conserva prou bé y se parla casi com a la ciutat de València. Hi vaig trobar dos capellans y un notari, molt instruits, que s'oferiren a colaborar a n-el Diccionari y amb ells me vaig poder entressentir bé del llenguatge de Llíria, y en vaig constituir un de corresponsal.

Devers mig día prenc el tren de bell nou cap a València, y l'hora baixa cap a Castelló de la Plana, aont aplegárem devers les deu de la nit.

Lo endemá dia 13 vaig veure l'iglèsia de la parròquia major, ogival, modernament policromada amb prou gust, que no descrich perque ja ho vaig fer entany. Per la meteixa raó no parlaré de l'altre iglèsia parroquial, ni de les dues noves que fan y que son ben necessàries, perque la ciutat ha crescut molt y estava ben mancada de *casas del Senyor*. Per via de sis o set capellans que foren amables amb mi una cosa fora mida, vaig poder estudiar de bell nou el llenguatge de Castelló; y, com sentiren l'esposició del projecte de Diccionari, me prometeren colaborarhi. Vaig celebrar una llarga entrevista amb lo corresponsal que tenim allá, D. Salvador Guinot, escriptor y erudit de lo més notable y escullit de tot el reyne de

València, persona agradabilíssima, que no professa l'error, tan estés en tot aquell reyne, de que la llengua valenciana s'hage d'anomenar llemosina, nom que no té cap fonament històrich ni lingüístich, sino que l'anomena catalana, qu'es el nom que l'història y la filología li donen. M'esposá el Sr. Guinot els treballs de propaganda lexicogràfica que havia fets, y les dificultats y obstacles que li oposen l'indolència y ensopiment dels esperits d'aquella regió envers de les qüestions lingüístiques y conreu de la nostra llengua, que es tenguda casi com a no res, mal de qu'está ferit tot el reyne de València. El Sr. Guinot está ben determinat a no afluxar en la seua propaganda per allò de que qui no se cansa, alcansa, y ja'u crech que jo encara li vaig donar una bona sempenta per tan bon carreranch.

A les deu de la nit (día 13) prenh el tren cap a Vinaròs, y va caure que dins el meteix wagó, de segona, a un departament veynat hi veníen cinch o sis valencians qui jugaven a interés tall tirat, y cridaven y meulaven y movíen un alguer fora mida, insultant a les estacions tothom qui veyen. No havia vista may cosa semblant. Ells fent tal avalot y consentintlos ho els qui hu porien aturar, donaven una trista però eczacta idea de la cultura del país.

A les dotze de la nit fórem a Vinaròs. Aquells renouers seguiren cloquetjant amb el tren de d'allà; y a mi me dugueren a una fonda, aont vaig dormir fins devers les sis, que me'n vaig anar a dir missa a la iglesia parroquial. No la descrich perque ja ho vaig fer entany. Llest de les feines del Ministeri, me'n vaig a ca-mos amichs corals, D. Joan O'Callaghan y son fill D. Just, advocat y Corresponsal de l'obra del Diccionari. Ab la seua companyia y de sa mare y germana, tots tan agradables, tan simpatichs, tan fins, vaig passar un día de reys, tan dols, que no me'n vaig tèmer, y fonch hora d'anar a la estació de la vía férrea cap a Tortosa. Vaig poder ampliar mos estudis sobre'l llenguatge de Vinaròs y de Càlig, un poble veynat, qu'ofereix algunes especialitats ben curioses, una de les quals coincideix amb una altra de Sineu. D. Just m'enterá de la propaganda qu'havía feta p'el

Diccionari (y) que pensava fer, y del poch gust que hi ha a n aquelles encontrades per aquestes coses.

A mitjàn cap vespre prenc el tren de Tortosa y hi vaig esser a una hora de sol. Fonch a l'estació mon estimadíssim company D. Francesc Mestres i Noé director de *La Veu de Tortosa*, apóstol y columna del catalanisme a n'aquella regió, arqueólech y excursionista y corresponsal del Diccionari. Me feu a sebre que'l P. Rector del Col·legi Maccsim que la Companyia de Jesús té a l'araval de Jesús, me tenia hostatge preparat, y allà vaig estar, el més ben tractat del mon, els dies 15 y 16. No parlaré de la veneranda Seu ni de les altres iglésies de Tortosa perque ja ha ho vaig fer entany. La estada a n-aquesta ciutat, la vaig dedicar exclusivament a l'estudi de la llengua y a la propaganda del Diccionari. La regió tortosina té en filologia una importància molt gran per esser la compenetració del reyne de València y Catalunya. No tenen gens de vessa'ls nostros *corresponsals y col·laboradors* tortosins.

El Sr. Mestres té centenars de cédules fetes y milenars de preparades, a punt de posar en net. El P. Pastoret, jesuita, l'altre corresponsal, aprofita totes les llegudes y avinenteses per comprometre gent a treballar; axí es que'l P. Rector ja'm mostrá un parell de centenars de cédules qu'han fetes alguns dels jesuites estudiants del Col·legi, y me'n mostrá moltes mes Mossen Garcia Girona, un dels Superiors del Col·legi de Vocacions Eglesiástiques, del qual hi ha moltíssim qu'esperar, perque, com té baix d'ell col·legials de tots els pobles de les estenses regions de Tortosa y Ribera d'Ebre, Maestrat y la Plana, de tots s'aprofita per replegar paraules per el Diccionari. Ab aquesta partida de col·legials, que Mossen García me reuní dues vegades, vaig poder ampliar mos estudis sobre llenguatge de dites regions. Fonch una sort ben grossa aquesta. També Mossen Bellpuig, catedràtich del Seminari, se demostrá ben coratjós en la feyna.